

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

74013

KUR'ÂN'A GÖRE AZINLIK HAKLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

Resul ERSÖZ

T 74013

DANIŞMAN

Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN

BURSA/1998

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	2
KISALTMALAR.....	5
ÖNSÖZ.....	6

GİRİŞ

KONU VE KAYNAKLAR

I-AMAÇ VE KAPSAM.....	12
II-KONUNUN İŞLENİŞİ.....	12
III-KAYNAKLAR.....	16

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'A GÖRE İSLÂM TOPLUMUNA GENEL BİR BAKIŞ

I-ÇOĞUNLUĞUN VE AZINLIĞIN ORTAK DEĞERLERİ AÇISINDAN

İSLÂM TOPLUMU.....	21
A-HAK KAVRAMI.....	28
1-"Hak" kavramının lugat manası ve izahı.....	28
2-Kur'ân'da "hak" kavramı.....	31
a) Allah anlamında Hak.....	31
b) Kur'ân anlamında Hak.....	32
c) İslâm anlamında Hak.....	33
d) Hz. Peygamber (sav) anlamında Hak.....	34
e) Adalet anlamında Hak.....	36
f) Tevhid anlamında Hak.....	36
g) Doğruluk Anlamında Hak.....	37
h) Vacib olmak anlamında Hak.....	38
ı) Batılın zıddı anlamında Hak.....	38
I) Mal, Zekat ve Sadaka anlamında Hak.....	39
3-Sonuç.....	40
B-ADALET KAVRAMI.....	41

1-"Adalet" Kavramının lugat anlamı ve izahı.....	41
2-Kur'ân'da Adalet kavramı.....	42
3-"Adalet" in mahiyeti.....	43
C-EŞİTLİK.....	45
II-MÜSLÜMAN ÇOĞUNLUK.....	45
III-GAYRİ MÜSLİM AZINLIKLAR.....	52
A-AZINLIK KAVRAMI.....	52
1-Azınlık kavramının lugat anlamı ve izahı.....	52
2-SONUÇ.....	56
B-AZINLIKLAR.....	57
1-Zimmîler.....	60
2-Müste'menler.....	64
3-Diğerleri.....	65
a) Mürtedler.....	65
b) Müşrikler.....	65
c) Ateistler (Dehriyyûn).....	67

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'A GÖRE AZINLIKLARIN HAK VE GÖREVLERİ

I-KUR'ÂN'IN AZINLIKLARA TANIDIĞI HAKLAR.....	71
A-TEMEL HAK VE HÜRRİYETLER.....	71
1-Vatandaşlık Hakkı.....	72
2-Can ve Mal güvenliği (Hayat) hakkı.....	76
3-Din, Vicdan ve İbadet hürriyeti.....	79
4-Kendi hukuk sistemini seçme hakkı (Kazai ve Hukukî muhtariyet).....	83
5-Eşitlik.....	90
B-SOSYAL HAKLAR.....	95
1-Eğitim ve öğretim hakkı.....	95
2-İkamet ve seyahat hürriyeti.....	96
3-Sağlık ve sosyal güvenlik hakkı.....	99
4-Fikir hürriyeti.....	105

C-İKTİSADÎ HAKLAR.....	109
1-Çalışma ve iş kurma hakkı.....	109
2-Mülkiyet hakkı.....	111
II-AZINLIKLARIN GÖREV VE YÜKÜMLÜLÜKLERİ.....	118
A-GENEL DÜZENE UYMA VE ZİMMET AKDİNE BAĞLILIK.....	118
B-VERGİ MÜKELLEFİYETİ.....	125
1-Cizye.....	125
2-Harac.....	131
3-Uşûr.....	135
4-Diğer.....	138
a) Sosyal sigortaya katılım payı.....	138
B) Harp giderlerine katılım payı.....	139
III-SOSYAL HAYATLA İLGİLİ BAZI KISITLAMALAR.....	140
IV-KUR'ÂN'A GÖRE AZINLIKLARLA İLİŞKİNİN ÖLÇÜSÜ	144
A-KAFİRLERİ DOST EDİNMEMEK.....	149
B-KAFİRLERİ SİRDAŞ EDİNMEMEK.....	152
C-KAFİRLERE BENZEMEMEK, ONLARA UYMAMAK.....	153

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'ÂN'IN AZINLIKLARA TANIDIĞI HAKLAR İLE BATILI

TOPLUMLARDAKİ "AZINLIK HAKLARI" NİN MUKAYESESİ

I-BATIDA İNSAN HAKLARI VE AZINLIK HAKLARI.....	156
II-BATIDA İNSAN HAKLARI VE BU BAĞLAMDA AZINLIK HAKLARI	
 VE KUR'ÂN.....	163
SONUÇ.....	172
BİBLİYOGRAFYA.....	174

KISALTMALAR

age.	Adı Geçen Eser.
agm.	Adı Geçen Makale.
AÜİFY.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yayınları.
c.	Cilt.
çev	Çeviren.
DİA	Diyânet İslâm Ansiklopedisi.
DİB	Diyânet İşleri Başkanlığı.
(h)	Hicrî.
H.N:	Hadîs No.
mad.	Maddesi.
nşr.	Neşreden (naşiri).
(ö:)	Ölüm Tarihi
s.	Sayfa.
sa.	Sayı.
sba.	Sosyal Bilimler Ansiklopedisi.
ter.	Tercüme eden.
thk.	Tahkîk eden.
tsz.	Tarihsiz.
v.b.	Ve Benzeri.
vd.	Ve Devamı.
v.d.	Ve Diğerleri.
v.no:	Vesîka no.
yay.	Yayınları.

ÖNSÖZ

İslâm dininin cihanşümül olmasının sebebi; sadece tamamlanmış, mükemmelleştirilmiş bir din olması ¹değil; aynı zamanda Hz Muhammed (sav)'in Hatemü'l-Enbiyâ² olarak bütün ins ve cinne³ kıyamete kadar peygamber olarak gönderilmiş olmasıdır.

Bundan dolayıdır ki kıyamete kadar cereyan edecek olan bütün hadîseler; İslâm Dîni olarak isimlendirilen Kur'ân'ı Kerîm, Sünneti Rasûl ve Hülefaî Raşidîn dönemi uygulamaları ile mukayese edilecek, doğruluğu mezkur kaynaklara göre değerlendirilecektir.

Bu demektir ki Asrı Saadet toplumu, bütün zamanları model olarak yansıtan maket bir topluluktur. İslâm tarihi iyi incelendiğinde görülecektir ki günümüze has bir olaymış veya yeni çıkmış bir mesele imiş gibi görülen/ kabul edilen olayların bir benzeri, bir mümasili nüve olarak Asr-ı Saadet döneminde de geçmiş ve islâmî/Kur'ânî cevabını bulmuştur. Bu durum, bizim tezimizde işlediğimiz **“Kur'ân'a Göre Azınlık Hakları”** konusu için de geçerlidir.

Magna Carta, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Evrensel Hukuk İlkeleri, Self-determination, Uluslararası Hukuk Sözleşmeleri gibi başlıklar altında işlenen ve tarihin birçok sürecinde değişik toplumlarda din, dil, ırk, cins ayrımcılığı şeklinde tezahür eden olayları önlemek için genel-geçer kaidelere bağlama amacı taşıyan sözleşmeler, haklar; yakın tarihimizden gerilere doğru Lozan'da, Tanzimat ve İslahât fermanlarında, Kapitülasyonlarda söz konusu edilmiş ve dönemin ihtiyaç ve imkanlarına göre ele alınmışlardır.

Ancak bu ele alınışlar islâmî perspektiften bakıldığında sadece “din” esas nokta kabul edilmiştir. Çünkü İslâm dini insanları sadece din/inanç bakımından kategorize eder. Onları, dil, ırk, cins veya bunun benzeri herhangi bir maddi sebeple ayırmaz ve ayırım yapılmasına izin vermez.

¹Maide 5/3.

²Ahzâb 33/40.

³Zariyât 51/56.

Modern zamanlarda ırk, din, dil, cins ve diğerk farklılıklar sebebiyle kategorize edilen ve bazen birinci sınıf insan olarak sayılırken aynı sebepten üçüncü sınıf insan kabul edilenlere “Azınlık”, “Ekalliyet” ismi verilmektedir. İslâmî literatürde bu anlamlarda bir ekalliyet tanımı yoktur. Onun yerine din esaslı gayri müslim, ehli kitab, müşrik, kendilerine eman verilmiş müste’menler vardır.

“Kur’ân’a Göre Azınlık Hakları” adı altında incelediğimiz bu konu da esas itibariyle, mezkur dînî farklılıkları yaşayan kişi ve toplumların haklarına dairdir.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmakta; sonuç ve bibliyografya ile tamamlanmaktadır.

Giriş bölümünde konunun seçilişindeki amaç ve konunun kapsamı öncelikle ele alındı. Kapsamın Kur’ânî bakış açısı ana hatlarıyla çizildikten sonra Hz. Peygamber (sav) dönemi esas başvuru kaynağı olarak gösterildi. Onu takip eden dönemlerdeki uygulamaların zikredilmesiyle hem pratik örneği zikredildi hem günümüze ışık verecek sonuçlara işaret edildi. Raşid Halifeler döneminin uygulama açısından/çeşitlilik bakımından hala daha görülmemiş örnekleriyle tezimize kaynaklık ettiği ifade edildi.

Kaynaklar başlığı altında, çalışmamızda istifade ettiğimiz lugatlere, tefsir, fıkıh, ve tarih kitaplarına, ansiklopedilere ve süreli yayınlara değindik.

“Kur’ân’a Göre İslâm Toplumuna Genel Bir Bakış” adını verdiğimiz Birinci Bölüm’de “Hak” kavramı üzerinde durduk. Kavramın Kur’ân’da hangi anlamlarda kullanıldığını âyetler ve hadislerle göstermeye çalıştık.

Hak kavramıyla yakından ilgili olan ve onun anlam alanına giren “Adalet” kavramı ve mahiyeti; “Eşitlik”, “Azınlık” ve Azınlık’ın alt grupları olarak Zimmîler, Müste’menler ve diğerkleri bu bölümde ele alındı.

İkinci Bölüm’de “Kur’ân’ın Azınlıklara Tanıdığı Haklar” cümlesinden; vatandaşlık, can ve mal güvenliği, din vicdan ve ibadet hürriyeti, kendi

hukukunu seçme hakkı gibi ferdî hakların yanında; eğitim-öğretim, ikamet, seyahat, sosyal güvenlik ve iktisadî haklar gibi sosyal haklar da incelendi.

İslâm Fıkhı açısından *Azınlıkların Görevleri Ve Yükümlülükleri*'ne mezhep imamlarının görüşlerini de serdetmek suretiyle uygulamalardan örnekler getirdik.

Üçüncü Bölüm'de bu haklarla Batılı toplumlardaki Azınlık Haklarının kısa bir mukayesesini yaptık. İlgili bölüm incelendiğinde görülecektir ki Bosna'da müslümanları jenoside tabi tutan Batı medeniyetinin getirdiği kağıt üzerindeki haklar 1400 yıllık uygulamalı islâmî hakların çok gerisinde ve eksiktir, ayrımcıdır.

Milletlerarası sözleşmelerin büyük bölümünü insan haklarının teşkil ettiği bir dünyada yaşıyoruz ve çarenin en radikalini ve uygulamalı örneğini Kur'ân'dan, İslâm Tarihinden gösteriyoruz.

Birarada Yaşama Projesi olarak Medîne Vesîkasının birkaç yıldan beri tekrar konuşulur, tartışılır olması ümidin yine İslâm'da olduğunu göstermektedir. Bu noktada tezimizin ufuk açıcı olması temennimizdir ve bu bizi memnun edecektir.

Tezimizin ana başlıklarının tesbitinde, kaynaklara ulaşmada ve ilmî metodun kullanılmasında bize yol gösteren başta danışman hocam Prof. Dr. Abdurrahman ÇETİN olmak üzere, Doç. Dr. İbrahim ÇELİK'e, Yrd. Doç.Dr. Mustafa Bilgin'e, Yrd. Doç. Dr. Ali Kaya'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmak bizden, tevfiik Allah'tandır.

Resul ERSÖZ

Manisa /04.02.1998

GİRİŞ

KONU VE KAYNAKLAR

I-AMAÇ VE KAPSAM

II-KONUNUN İŞLENİŞİ

III-KAYNAKLAR

GİRİŞ

Bütün ilâhî dinlerin ve nihayet İslâm'ın, inanca dayalı evrensel bir toplum kurmak için geldiği muhakkaktır. Bununla beraber, ilâhî dinler, son ve kamil din olan İslâm Dîni (ed-Dîn), insanı konu edinmekte ve insan eksenli bir kainât şekillenmesinden bahsetmektedir. İnsan, yaratıkların en önemlisi ve yeryüzünde Allah'ın halifesidir. Semâvâtta ve arzdeki her şey onun emrine verilmiş, akıl, hür irade ve ruh verilmek suretiyle mümtaz kılınmıştır. İnsan, bu haliyle de yine kendi başına bırakılmamış, bir takım ilâhî buyruklarla ve ona kılavuzluk yapacak peygamberlerle desteklenmiştir.

Kur'ân, kendisini, insana yol gösteren bir rehber olarak tanımlamakta (huden lin-nâs),¹ tamamen insanı hedef almaktadır. Bununla birlikte Kur'ân'ı, "Yaratıcı ile yaratılanın konuşması" şeklinde ifade etmek de mümkündür. Yaratıcı Kur'ân vasıtasıyla insana, dünyada müreffeh yaşamının sırlarını bildirmekte ve eline bir anahtar vermektedir. "Kur'ân'ın gayesinin aslı, sapık yollara düşerek yeryüzünde fitne çıkarıp, bozgunculuk yapmaktan insanları alıkoymaktır"² Kur'ân, "küfür devam eder, zulüm devam etmez" kaidesince, hakları gasbedilen bir takım insanların haklarını teslim etmek ve bu hakları gasbedenlere karşı her türlü vasıtayı kullanarak zulmü bertaraf etmek için gelmiştir. Özetle, Kur'ân, şirki ve bunun yolaçtığı zulmü ortadan kaldırmak gayesine bağlı, "bütün insanlığı, ırk, renk, din ve coğrafya ayrımı yapmadan, "Allah'ın ailesi" olarak telakki eder ve "kardeş olmayı" öğütler."³

Allah(cc), insana, ilâhî bir "emanet" yüklemiştir. Bu emaneti insanın üstlenmesi, yani mükellef tutulması, ona bahşedilen artı vasıfların bir bedeli veya, onun gerçekten cahil olmasının bir neticesidir.⁴ Fazlurrahman, Kur'ân'da zikrolunan "emanet" lafzını, "yeryüzünde ahlaka dayalı bir sosyal düzen kurma

¹Bakara 2/185.

²Fazlurrahmân, *Ana konularıyla Kur'ân*, çev: Alpaslan AÇIKGENÇ. Fecr Yayınları, Ankara 1993., s. 125.

³Şekerci, Osman, *İslâm Ülkelerinde Gayri müslimlerin Temel Hakları*, Nûn Yayıncılık, İstanbul 1996, s.15.

⁴Ahzab 33/72.

görevi” şeklinde açıklamaktadır.⁵ Bu “ahlak” kavramının içini, “İlâhî ahlak” veya, “Hududullah” ile doldurduğumuz zaman, açıklamanın, daha isabetli ve doğru hale geleceği muhakkaktır.

Kur’ân, bütün insanları ortak bir imana davet etmektedir. Kur’ânî anlayışta, Peygamberler arasında ayırım yoktur.⁶ Çünkü onlar aynı misyonun ve söylemin değişik zamanlardaki temsilcileri, seçkin kimselerdir.

İslâm’ın evrensel adalet ilkesini en veciz şekilde belirleyen âyetlerden birinin, Nahl Sûresi 90. âyet olduğunda şüphe yoktur. **“Doğrusu Allah, adaleti, iyilik yapmayı ve akrabaya vermeyi emreder, her türlü çirkinlikten, her türlü kötülükten ve haddi aşmaktan meneder, öğüt almanız için size nasihat eder”** Raşid el-Gannuşî, bu âyet hakkında, Fahrettin Razî’nin “Kur’ân’ın tamamının bu âyetin tefsiri olduğunu ve bu âyetin Kur’ân’ın yıldızı ve mihrini olduğunu” söylediğini nakletmektedir.⁷

İnsan, kelime olarak, ünsiyet, yakınlık, uygunluk anlamlarına gelir. Bundan, insanların toplu olarak yaşayacak fitratta yaratıldığı çıkar. Yani insan, medenî bir varlıktır ve toplu halde yaşamak zorundadır. Kur’ân, bunu temin için, insanlığın önünde, bir fırsat olarak, bulunmaya devam etmektedir. **“Biz, gerçekten Adem oğullarını şerefli kıldık...”**⁸ ayeti, insanı, diğer varlıklardan üstün tutan ve dünyevî menfaatlerden istifadede ayırım gözetmeyen Kur’ânî anlayışı ve hikmeti yansıtmaktadır.

Günümüzde, yukarıda detaylıca izah ettiğimiz, “insanın refahına yönelik, ilâhî irade ve proje”nin, insanlarca ne oranda doğru algılandığını anlamak için, etrafımıza bir göz atmamız yeterli olacaktır. İnsanlık adeta, ışığını kaybetmiş ve çareyi, olmayan yerlerde aramaktadır. Kusur, hevasına öncelik veren insanın

⁵Fazlurrahman, age, s. 68.

⁶Bakara 2/62; Maide 5/69.

⁷Gannuşî, age, s. 53.

⁸İsra 17/70.

bizzat kendisindedir, başka şeyde değil. İslâm ise, hem bir barış dinidir⁹ ve hem de insan hak ve hürriyetlerini garanti altına alma hareketidir.

■-AMAÇ VE KAPSAM

İslâm, VII. asırda, Hicaz'da, yahudilerin, hristiyanların, haniflerin ve müşriklerin yaşadığı bir coğrafyada doğmuştur. Kur'ân, yahudileri, hristiyanları, mecusileri, sâbîleri ve müşrikleri kendisine konu edinmiş, müslümanların bunlarla olan münasbetlerinin ölçülerini, oldukça büyük bir yer ayırmak suretiyle, ele almıştır. Bu bakımdan, Ehli Kitab (Yahudî ve Hristiyanlar), Mecûsiler, Sâbîîn ve Müşrikler, gayri müslimler olarak tanımlanıp, Kur'ân'a göre, İslâm toplumundaki hak ve hürriyetleri tezimizin konusunu teşkil etmektedir. Gayemiz ise, İslâm toplumunda gayri müslimlerle bir arada yaşamayı, her iki taraf için de kolaylaştıracak, Kur'ânî prensipleri ortaya koymak ve insanlığın istifadesine sunmaktır. Bu bakımdan, tezimizin üzerinde yoğunlaştığı ana mevzu, İslâm toplumunda yaşayan vatandaş gayri müslimlerin (azınlıkların), Kur'ân'a göre, haklarının tesbit edilmesidir.

II-KONUNUN İŞLENİŞİ

Konumuzu, ana hatlarıyla aşağıdaki şekilde ele aldık. Öncelikle, tezimizin konusu "Kur'ân'a Göre Azınlık Hakları" olduğundan, başlangıç noktamızı, Kur'ân oluşturmaktadır. Kur'ân'ın azınlık haklarına tealluk eden âyetleri, tek tek ele alınmış, ilk dönemden itibaren müfessirlerin değerlendirmeleri de hesaba katılarak, Kur'ân'ın güncel yaklaşımlarla insanlığa ışık tutması arzu edilmiştir.

Ancak, müslümanların, Mekke döneminde, müşrik toplumun bünyesinde yaşadığı, organize bir grup olup, kâle alınabilecek bir güce ulaşamadıkları bilinmektedir. Bu sebeple, Mekkî Sûre ve âyetlerde bu konu ele alınmamıştır. Azınlıklar mevzuu Medine döneminde söz konusu olduğundan, Medenî Sûre ve âyetlerde ele alındığı görülmektedir.

⁹Bakara 2/208.

Geçmiş toplumların ve onların peygamberleriyle olan münasebetlerinin Kur'ân'da büyük bir yer işgal ettiği muhakkaktır. Yusuf ve bunun dışında bir kaç sûre istisna edilirse, genel olarak "Kıssalar"ın Medenî sûrelerde ele alındığı görülür. İşte Kur'ân, Ehli Kitabı, Mecusîleri, Sabîleri ve müşrikleri, atalarının inançlarını ve akıbetlerini hatırlatmak suretiyle, tevhid dinine çağırmış, bu olmazsa, hak dinin yayılmasına engel teşkil etmemelerini tavsiye etmiş¹⁰, müslümanların onlarla olan münasebetlerinin ölçülerini -tezimizin "İkinci Bölümü"nde ele aldığımız gibi- vaz'etmiştir.¹¹

Zekat ve Hac ibadetlerinin, Hilâfet ve Beytül-Mal müessesesinin, mü'minlerin cihad ile mükellef tutulmalarının, müslim-gayri müslim bütün vatandaşların bir takım vergilerle mükellef tutulmalarının arka planında, islâm toplumunun saadet ve bekası yatmaktadır. İşte tezimizde, insanları hiçbir ayırım gözetmeden insanlık ailesinin birer ferdi olarak kabul eden Kur'ânî anlayışı tesbit ederek, her türlü farklılıklara rağmen, birlikte yaşanabileceği sonucuna varmış bulunmaktayız.

Bunu, Kur'ânî mesajın belli bir topluma ve coğrafyaya tahsis edilmediğine delalet eden Kur'ân âyetlerinin ışığında söyleme imkanını elde ettik.¹²

Tezimizde baş vurduğumuz ikinci kaynak, -her ne kadar hareket noktamız Kur'ân olsa da- Hz. Peygamberin (sav) siyasal, sosyal ve diplomatik içerikli hadisleri ve tatbikatları olmuştur. Nitekim Medine Site Devleti anayasası, müslüman, yahudi ve müşrik arapların katılımlarıyla gerçekleştirilmiş, bu dönemden itibaren Hz. Peygamber (sav), hristiyan topluluklarla bir dizi anlaşmalar yapmış, çevre ülkelerin hükümdarlarına, İslâm'a davet mektupları göndermiş ve ordu komutanlarına, insan hakları ve harp hukuku ile ilgili talimatlar vermiştir. Hz Peygamber (sav)'in bu faaliyetlerine, Kur'ân'ın kaynaklık ettiğinde, hiç şüphe yoktur. Bu sebeple, Hz Peygamberin tatbikatı da, Kur'ân'dan sonra, tezimize mesned teşkil etmektedir.

¹⁰Âli İmrân 3/64.

Özellikle Rasulullah'ın (sav) Medine'ye varır varmaz, ensâr-muhacir kardeşliğini tesis etmesi ve Medinede oturan bütün insanlara din ayırımına gitmeksizin bir ümmetin birer üyesi olma hüviyetini kazandıran Medine Vesîkası'nı meydana getirmesi, ideal İslam toplumuna doğru atılmış ilk ve önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir.

Tezimizde Hz. Peygamberin bu icraatlarını doğru okumanın ve doğru değerlendirmenin yollarını göstermeye çalıştık. Medine Vesîkasına göre, her din sahibinin kendi dininin gereklerini yerine getirebilme hak ve hürriyetine sahip olması (25. madde),¹³ günümüz insanının rüyalarını süsleyen bir uygulama olarak güncelliğini korumaya devam etmektedir. Çünkü insanlık böyle bir müsamaha ve hoşgörünün hasretini çekmekte ve hala inandığını yaşamak gibi tabii bir hakkı elde etmenin yollarını aramaktadır. İşte tezimizde insanlığın bu arayışlarına Kur'ân'dan cevaplar vermeye, kendini ilah yerine koyan bir takım kimse ve ideolojilerin insanlığı hedef alan ceberut muamelelerine karşı Kur'ânî tavırları serdetmeye çalıştık.

Azınlık haklarının tesbitinde, dört halifenin uygulamalarının da mühim bir yeri olmuştur. Özellikle İslâm topraklarının arap yarımadasından taşarak, üç kıtada genişlemesiyle, Hicaz'da bulunmayan dini ve kültürel halklarla temas imkanı doğmuş, halifelerin bakış açıları ve uygulamaları ile Ubeyde b. Cerrah (ö:18/639), Amr b. As (ö:20/641) ve Halid b. Velid (ö:21/642) gibi ashabın ileri gelenlerinin tatbikatları, tezimizin II.Bölümünde de görüleceği gibi- azınlık haklarının tesbitinde mühim bir rol oynamıştır. Hulefai Raşidîn döneminden sonraki tatbikatlara da zaman zaman temas edilmiş, -ki, Ömer b. Abdilazîz (Ö:101/720) bunlardandır- azınlık haklarına müteallik örnek uygulamalarla, mevzu açıklanmaya çalışılmıştır.

Tezimizin ağırlık noktasını oluşturan ve "Kur'ân'a Göre Azınlıkların Hak Ve Görevleri" başlığını verdiğimiz bölümde, Kur'ân'ın işaret ettiği, vatandaşlık

¹¹Ali İmran 3/28,118; Nisa 4/144; Maide 5/51,57; Mümtehine 60/8,9.

¹²Yusuf 12/104; Sebe 34/28.

¹³Hamidullah *el-Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*, Dâru'n-Nefâis, 6.Baskı, Beyrut 1987, s.61.

Hakkı¹⁴, Can Ve Mal Güvenliği Hakkı¹⁵, Din Vicdan Ve İbadet Hürriyeti¹⁶, Kendi Hukuk Sistemini Seçme Hakkı¹⁷, Eşitlik¹⁸, Eğitim-Öğretim Hakkı¹⁹, İkamet ve Seyahat Hürriyeti²⁰, Sağlık ve Sosyal Güvenlik Hakkı²¹, Fikir Hürriyeti²², Çalışma ve İş kurma Hakkı²³, Mülkiyet Hakkı²⁴ gibi haklar ele alınıp açıklandı.

Aynı bölümde, İslam toplumunun bütün imkanlarından faydalanmada müslümanlardan farklı mütala edilmeyen gayri müslim vatandaşlara yüklenen, genel düzene uyma, vatandaşlık anlaşmasına riayet ve bir takım vergi mükellefiyetleri gibi vecibelere temas edildi.

Kur'ân'daki azınlık haklarıyla Batılı toplumdaki azınlık haklarının mukayesesinin ele alındığı Üçüncü Bölüm'de insan hakları çerçevesinde eserler meydana getirmiş olan Jack Donnelly'in yaklaşımları, müslüman bilginleri Kur'ân'ın insan haklarına tealluk eden âyetlerini açıklamalarına getirdiği tenkidleri ve İslâm din bilginlerinin "işte bu âyetler Kur'ân'ın insan hakları anlayışını ortaya koymaktadır" diye ele aldıkları âyetlerin. bu anlamları içermediği ancak bu yönde müslümanlara yönelik bazı ödevlere temas ettiği,²⁵ "İslâm'da esas olan haklardan çok ödevlerdir"²⁶ şeklindeki kanaatlerini; O'nun Kur'ân'a, "Kur'ânî Hikmet" çerçevesinde bakamaması ve Kur'ân'ın hangi şartlarda geldiğini gözardı etmesi, İslâm'ın haklar-ödevler bağlantısındaki "İlâhî İrade"yi kavrayamaması ile yorumlanmaya çalışılmıştır.

Aynı bölümde Batı'nın insan hakları ve bu bağlamda azınlık haklarını temin etme yolunda katettiği mesafeyi ve husule getirdiği belgeleri ele aldık. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nden Paris Şartı'na kadar, bu konuda

¹⁴Hucurat 49/13.

¹⁵Nisa 4/93; Maide 5/32; İsra 17/33; Furkan 25/68.

¹⁶Bakara 2/256; Ali İmran 3/20; Yunus 10/99, 108; Kehf 18/29; Kafirûn 109/6.

¹⁷Maide 5/42,45,47,48.

¹⁸Nisa 4/58,135; Maide 5/8,42; Nahl 16/90; Mümtehine 60/8.

¹⁹Fatr 35/28; Zümer 39/9; Alak 96/1-5.

²⁰Bakara 2/190; En'am 6/11; Neml 27/69; AnkebUt 29/20; Mü'min 40/21; Kıtıl 47/10.

²¹Bakara 2/177; Nisa 4/36; Maide 5/2; Tevbe 9/60; Mümtehine 60/8.

²²Bakara 2/180; Ali İmran 3/191; Yunus 10/16,101; Rûm 30/8; Gaşıye 88/17-20.

²³Kasas 28/73; Necm 53/39.

²⁴Bakara 2/29,188,275; Nisa 4/7,29,32; Yasin 36/71; Mesed 111/2.

²⁵Jack Donnelly, *Teoride Ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, çev: Mustafa ERDOĞAN, Levent Korkut, Yetkin Yayınları, Ankara 1995. s. 58,59,60.

yapılmış/yazılmış sözleşmeleri değerlendirdik. Bu alanda yapılan çalışmaların samimi olunmak ve hakları kağıt üzerinde bırakmamak koşuluyla; insanlığın katettiği mesafe ve vardığı nokta açısından umut verici olarak değerlendirdik. Yine Kur'ân'ın insanlığa kazandırdığı haklar ile Batılı toplumlardaki hakların mukayesesini yaptık. Bunu, bildirgelerde yer alan azınlık haklarıyla ilgili maddeler ve kapsamı, Kur'ân'ın bu konuyu işleyen âyetleri ile, mukayese edildi. Kur'ân'ın insan merkezli, hak-ödev ilişkisi içinde vaz'ettiği hakların inandırıcı, ikna edici ve sloganik olmadığı izah edilmeye çalışıldı. Bu kıyas neticesinde vardığımız sonuç; Kur'ân'ın 1400 yıldır bütün tazeliğiyle ve cihanşümûl prensipleriyle insanlığın önünde/elinde rehber olarak bulunmaya devam ettiği ve buna rağmen insanların onu görmezlikten geldiği olmuştur. Artık insanlık Kur'ân'a kayıtsız kalmamalıdır. Kur'ân elimizde ve önümüzü aydınlatırken Arşimetvari bir tavırla "İnsan Hakları Mucitliği" taslamanın bir değeri olmasa gerektir. Ancak, insan hakları alanında meydana getirilen sözleşmelerin muhtevası/içi "insan onuru", "İlahî Adalet", "Hak" ve "Sorumluluk" gibi değerlerle doldurulup İlâhî kontrol anlayışı ile bütünleştirildiğinde insanlığa saadet getirebileceği görüşümüzü vurgulamaya çalıştık.

Batı'nın, insan haklarının tesbitinde yaptığı gayretlerden dolayı artlarına, -son Bosna örneğinde olduğu gibi- bildirgelerin öngördüğü hakların peşine düşmemesi ve ayrıca çifte standart uygulaması yönünden de zaaflarına temas ettik. Biraz samimi olmanın bile dünyada haksız yere akan kanı durdurmaya yeteceğine vurgu yapmaya çalıştık.

III- KAYNAKLAR

Kaynaklardan faydalanma yöntemimizi şu şekilde açıklamak mümkündür.

1-İslâm toplumundaki ortak değerler incelenirken (I. Bölüm), hak, adalet ve eşitlik kavramları lugavî ve ıstilahî yönden ele alınmış, bunun için lugat kitaplarına müracaat edilmiştir. Bu kitaplar şunlardır: Mukatıl b. Süleyman

²⁶ Donnelly, age, s.60.

(ö:150/767) “*el-Vücâh ve'n-Nazair*”, er-Rağıb el-İsfahânî (ö:509/1108) “*el-Müfredât*”, İbn Manzur (ö:711/1311) “*Lisânu'l-Arab*”, Fîrûzâbâdî (ö:817/1414) “*Kamusu'l-Muhît*” ve “*Besâir*”, Ebu'l-Bekâ (ö:1095/1683) “*Külliyât*”.

2-Çeşitli Kur'ân fihristleri, tezimizde müracaat ettiğimiz kaynaklar arasında yer almaktadır. Bunlar arasında en çok faydalandığımız eser, Muhammed Fuad Abdülbâkî'nin “*el-Mu'cemu'l-Müfehres Li Elfâzi'l-Kurâni'l-Kerîm*” adlı eseri olmuştur. Bununla birlikte Subhî Abdürraûf Asar'ın hazırladığı “*el-Mu'cemü'l-Mevzû li Âyâtî'l-Kur'âni'l-Kerîm*” ve Nevzat Yüksel'in “*Konularına Göre Kur'ân'ı Kerîm Fihristi*” baş vurduğumuz diğer fihristlerdir.

3-Kur'ân'ın azınlık haklarını ele alan âyetleri, çeşitli müfessirlerin değerlendirmeleri de dikkate alınarak tesbit edilmeye çalışılmıştır. Değerlendirmelerine müracaat ettiğimiz müfessirler, İbn Abbas (ö:68/687,688), Mukatıl b. Süleyman (ö:150/767), Taberî (ö:310/922), Cassâs (ö:370/980), Zemahşerî (ö:535/1140), İbn Arabî (ö:543/1148), Fahrüddîn Râzî (ö:606/1209), Kurtubî (ö:671/1273), İbn Kesîr (ö:774/1372), Beydâvî (ö:791/1391) ve son devir tefsircilerden Reşid Rıza, Elmalılı Hamdi Yazır ve Süleyman Ateş'tir.

Tezimizin mihverini oluşturan âyet, Tevbe Sûresi 29. âyettir.

4-Kütübü Sitte ile birlikte, Malik'in (ö:179/795) *Muvatta'* Ahmed b. Hanbel'in (ö: 241/855) *Müsned'i*, tezimizin Hadîs kaynaklarını oluşturmaktadır. Bunun yanında, A.J. Wensinck'in *Concordance* adlı eseri, ilk başvuru eser sayılır. Hadis kaynağı olarak tezimizde önemli bir yer tutan ve Hz Peygamberin diplomatik faaliyetlerini toplayan, Muhammed Hamidullah'ın *el-Vesaiku's-Siyasiyye*..adlı eseri, diğer bir başvuru kaynağımız olmuştur.

5-Tezimizin konusu, İslâm hukukunu da ilgilendirdiğinden (belki daha çok ilgilendirdiğinden), İslâm toplumunun gayri müslim vatandaşlarının hukukî statülerini ele alan fıkıh kitapları da tezimize kaynaklık etmektedir. Bunlar arasında, Ebû Yusuf'un (ö:182/798) *Kitâbu'l-Harâc*, İmam Şafî'nin (ö:204/819) *el-Ümm*, Ebû Ubeyd'in (ö:224/837) *Kitâbu'l-Emvâl*, Mâverdî'nin (ö:450/1058)

Ahkâmu's-Sultâniyye, el-Ferrâ'nın (ö:457/1065) *Ahkâmu's-Sultaniyye*, Serahsî'nin (ö:490/1096) *Mebûât*, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö:751/1350) *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, İbn Recep el-Hanbelî'nin (ö:795/1396) *el-İstihrâc* ve günümüz din bilginlerinden, A.Kerîm Zeydan'ın *Ahkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menîn fî Darı'l-İslâm* ve *el-Ferd ve'd-Devle*, Muhammed Hamidullah'ın *İslâm Devlet İdaresi*, *İslam Peygamberi*, *İslâm'a Giriş*, gibi kitaplarının yanında, *İslâm'da Gayri Müslimlerin Statüsü*, Hz. Peygamber (sav) *Gayri Müslimlere Nasıl Davrandı*, *Kanunlar İhtilafının İslâmî Mefhumu* gibi isimlerle Türkçeye çevrilip, çeşitli kitap ve dergilerde yayımlanan makaleleri, Mevdudî'nin (ö:1979) *İslâm'da Devlet Nizamı*, *İslâm'da Hükümet* ismiyle dilimize kazandırılan eserleri, Vehbe Zuhaylî'nin *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi* adıyla dilimize tercüme edilen eseri ve bu konuda türkçe yazılmış diğer bazı kitaplar bulunmaktadır.

6-Tezimizde tarih kitaplarından da istifade edilmiştir. İbn Hişâm'ın (ö:213/828) *es-Sîretü'n-Nebeviyye'si* ve Philip K. Hitti'nin *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi* bunlardandır.

7-Tezimize kaynaklık eden diğer bazı eserler, periyodik olanlardır. Bilgi-Hikmet, Diyânet Dergisi, Türk Yurdu, İlim Sanat gibi dergilerde yayımlanan konumuzla alakalı makalelerden istifade edilmiştir.

8-Ayrıca, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (DİA), baş vurduğumuz en mühim kaynaklardan biridir. Eserde, tezimizle alakalı maddesi bulunan müelliflerden. madde ve müellif adı vermek suretiyle istifade etmiş bulunmaktayız. Azınlık gibi bazı güncel kavramları, *Meydan Larousse*, Türdav'ın *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugatı*, Ferit Devellioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugatı*, D.Mehmet Doğan'ın *Büyük Türkçe Sözlük* ve Risale'nin *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* gibi, kaynaklardan istifade ile açıklamaya çalıştık.

9-Bunların dışında, Batı'da insan hakları alanında yapılan çalışmaların ele alınıp değerlendirildiği; Osman Şekerci ve A. Rıza Temel gibi araştırmacıların eserleri ile, Jack Donnelly'nin *Teoride ve Uygulamada Evrensel*

İnsan Hakları” adıyla dilimize kazandırılan kitabı, tezimizde faydalandığımız diğer kaynaklar arasında bulunmaktadır.

Yaptığımız bütün bu çalışmalar ile, “Azınlıklar”ın kimler olduğu, Kur’ân’ın onlara hangi hakları kazandırdığı, İslâm Peygamberi’nin onlara karşı Kur’ânî perspektiften hareketle ne tür uygulamalar geliştirdiği incelendi. Asrı Saadet ve Dört Halife dönemi de dahil olmak üzere, sonraki çağlardaki uygulamalara atıflar yapılarak çağımızda daha da güncel hale gelen bu konuya yeni yaklaşımlarla/anlayışlarla derinlik kazandırılmaya çalışıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'A GÖRE İSLÂM TOPLUMUNA GENEL BİR BAKIŞ

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'A GÖRE İSLÂM TOPLUMUNA GENEL BİR BAKIŞ

I- ÇOĞUNLUĞUN VE AZINLIĞIN ORTAK DEĞERLERİ AÇISINDAN İSLÂM TOPLUMU

İnsan, yaratılışı gereği medenî yaşamak mecburiyetindedir. Yani insan sosyal bir varlıktır ve yaratıcı onu daha çok toplumun bir üyesi olarak muhatap almaktadır. Kur'ân, ferdin erdemini toplum için gerekli görür. İbadetlerin baskın yönünün toplumsal fayda olduğunu görmekteyiz. Mesela namazda, oruçta ve özellikle zekatta bu açıkça görülmektedir. Tevrat'ı ve İncil'i nesheden Kur'ân'ın ilk hedefi, insanların birbirlerine zulmetmelerine sebep olan şirkin ortadan kaldırılmasıdır. **"...Çünkü şirk büyük bir zulümdür"**¹ Diğer hedefi ise; insanların dünya ve ahiret mutluluğunu yapmış olduğu sosyal düzenlemeler ile temin etmesidir. Yani Kur'ân'ın ifadesiyle "bu dünyada da refah, mutluluk, ahirette de refah mutluluk"tur. **"Onlardan bir kısmı da "ey rabbimiz! Bize dünyada bir iyilik ver, ahirette de bir iyilik ver. Ve bizi Cehennem azabından koru"derler"**²

Müslümanların vergiyle mükellef tutulmaları, **"Onların mallarından bir miktar sadaka (vergi) al ki; onunla onları temizleyesin ve yüceltesin. Onlara dua et. Çünkü senin duan onları(n ızdıraplarını) yatıştırır.Allah işitendir, bilendir."**³ cihad etmekle görevlendirilmeleri, ümmetin birlikteliğini yenileyip takviye eden Hac ibadeti ve benzeri mükellefiyetler İslâm toplumunun saadetine ve bekasına yöneliktir.

İslâm, İslâm toplumunda ferdi hak ve hürriyetleri teminat altına alan bir birlik ve hareket dinidir. Ve İslâm aynı zamanda kollektif refahı sağlar. Zekat

¹Lokman 31/13.

²Bakara 2/201.

³Tevbe 9/103.

ve beytülmal müessesesi bu gayeye hizmet için tesis edilmişlerdir. Kur'ân'ın daveti, herhangi bir coğrafyaya tahsis edilmiş değildir. O, beşer cemiyetini beynelmilleştirmeye çalışır. Hac ve hilafet de bu gayeye hizmet etmektedir.⁴

İnsan cinsinin aynı ana-babadan meydana gelmesi, insanların kardeş olduğunu gösterir.⁵ **“Ey insanlar! Sizi birtek nefisten yaratan ve o'ndan eşini yaratıp, ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üreten rabbinizden korkun. adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık (bağlarını kırmaktan) sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.”**⁶ **“Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık. Birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık, Allah'ın yanında en üstün olanınız (Allah'ın buyruklarının dışına çıkmaktan) en çok korunmanızdır. Allah bilendir, haber alandır.”**⁷

Yukarıda meallerini arzettiğimiz her iki âyetten de, insanların aslında kardeş olduklarını, İslâm toplumunda müslim-gayri müslim, siyah ırk-beyaz ırk, her ne tür bir farklılık bulunursa bulunsun, birlikte yaşanabileceğini istidlal edebiliriz.

“İnsanlar birtek ümmet idi, Allah, Peygamberleri müjdecî ve uyarıcılar olarak gönderdi. Anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hükümsin diye, o Peygamberlerle beraber gerçekleri içinde taşıyan kitap indirdi. Oysa kendilerine kitap verilmiş olanlar kendilerine açık deliller geldikten sonra sırf aralarındaki kıskançlıktan ötürü onda anlaşmazlığa düştüler...”⁸, **“İnsanlar bir tek milletten başka bir şey değildi, sonradan ayrılığa düştüler...”**⁹

Yukarıdaki âyetler de insanların tek bir toplum olduklarını ifade etmektedir.

⁴Hamidullah, Muhammed, *İslamda Devlet İdaresi*, ter: Kemal Kuşcu, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul-1963, s.36.

⁵Hamidullah, age, s.37.

⁶Nisa 4/1.

⁷Hucurat 49/13.

İslâm'ın daveti umumidir. Kur'ân mesajını belli bir coğrafyaya veya belli bir kavme yöneltmemiştir. Bilakis Kur'an, âlemşumül bir davettir. **“Sen buna karşılık onlardan bir ücret istemiyorsun. O, sadece bütün âlemler için bir öğüttür.”**¹⁰ **“Biz seni ancak bütün insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik; fakat insanların çoğu bilmezler.”**¹¹, **“O bütün âlemlere öğüttür.”**¹²,

Müsamaha, İslâm toplumu için vazgeçilemez bir kıymettir. Müslümanlık tarihi bunun müstesna örneklerine şahitlik etmektedir. **“De ki: “Ey kitab ehli, bizim ve sizin aranızda eşit olan bir kelimeye gelin; yalnız Allah'a tapalım. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım, birimiz diğerini Allah'tan başka ilah edinmesin.” Eğer yüz çevirirlerse; şahit olun biz müslümanlarız! deyin.”**¹³, **“Şüphesiz iman edenler; Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sabîiler, bunlardan kim ki, Allah'a ve Âhiret gününe inanır, iyi bir iş yaparsa elbette onlara Rab'leri katında mükafat vardır. Onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.”**¹⁴, Maide sûresi 5/69. âyet de bu anlamdadır.

Kur'ân, insanlar arası renk ve dil farklılığını büyük hikmetlere ve Allah Teâlâ'nın mükemmelliğine bağlar. Kur'ân'a göre “insanların farklı ırklardan gelmeleri ve ayrı topluluklar oluşturmaları, kendilerine verilen nimetler hususunda bir imtihan, insanlığın ortak ideal ve hedefleri için bir yarışma ve işbirliği vesilesi olarak görülmüştür.”¹⁵ **“O'nun âyetlerinden biri de göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olmasıdır. Şüphesiz bunda bilenler için ibretler vardır.”**¹⁶, **“...Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol belirledik, Allah isteseydi, hepinizi bir tek ümmet yapardı, fakat size verdiklerinde sizi sınamak istedi. Öyleyse hayır işlerine koşun, hepinizin**

⁸Bakara 2/213.

⁹Yunus 10/19.

¹⁰Yusûf 12/104.

¹¹Sebe 34/28.

¹²Tekvir 81/227.

¹³Âli İmran 3/64.

¹⁴Bakara 2/62.

¹⁵Özel, Ahmet, *İslâm Teokrasi Değil Nomokrasidir*, Altınoluk , Nisan 1997, sa.134, s.15.

¹⁶Rûm 30/22.

dönüşü Allah'adır, O size ayrılığa düştüğünüz şeyler(in hakikatin)i haber verecektir.”¹⁷

Şüphesiz ideal bir toplum için en güzel örnek, Hz. Peygamberin Medinede oluşturduğu ve başkanlığını yaptığı toplumdur. O Medineye varır varmaz ilk iş olarak, muahat (kardeşleşme) adı verilen. sosyal ve ekonomik bir dayanışma ve yardımlaşmayı öngören Ensar-Muhacir kardeşliğini tesis etti. Hz. Peygamber bunun akabinde bütün dînî ve kültürel topluluklara, yapmış olduğu vatandaşlık anlaşması¹⁸ ile İslam devletinin birer üyesi olma imkanını sağlamıştır. Bir site devleti mahiyetindeki bu devlet, müsamahanın en güzel tatbikatını sergilemiştir.

Anayasa, müşterek yaşamanın ve devlet olmanın bir gereğidir. Hz. Peygamber (sav) de dînî ve hukukî özerklik temeline dayalı çoğulculuğu esas alan bir anayasa ile Müslüman, Yahudî, Hristiyan ve Müşriklerden oluşan etnik ve dînî toplulukların bir arada yaşayabilmesini sağlamıştır. **“Medine vesikası”** da denilen ve Muhammed Hamidullah'a göre “İlk İslâm devletinin anayasası olmasından başka, aynı zamanda yeryüzünde bir devletin vazettiği ilk yazılı anayasa olma hususiyetine de sahip”¹⁹ olan bu yasa; 2 ve 25. Maddeler ile siyasi bir birliktelik anlamındaki “ümme”i öngörmektedir.²⁰ Yani İslâm toplumunda bulunan her dînî ve etnik gurup, bu toplumun bir parçasıdır ve diğer insanlardan ayrı olan bir ümmeti oluşturmaktadır. “Gayri müslim tebeanın itaatını ve devleti tanımasını sağlayan idari prensipleri getiren bu Anayasa, devletleşme yönünde mühim bir adım olarak kabul edilmektedir.”²¹ İslâm toplumunda topluluklar arası ilişkilerde, genel ahlakî kurallar geçerlidir. Aynı anayasa her topluluğun vicdan hürriyeti ve din özgürlüğüne sahip olacağını ilan eder. *“Yahudilerin dinleri kendilerine, mü'minlerin dinleri kendilerinedir, buna*

¹⁷Maide 5/48.

¹⁸Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Dâru'n-Nefâis, 6.Baskı, Beyrut,1987, s.59-62.

¹⁹Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev: Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul,1980, I,204.

²⁰Hamidullah, *el-Vesâik*, s.59,61.

²¹Önkal, Ahmet, *Rasulullah'ın İslâm'a Davet Metodu*,4. Baskı, Konya 1987, s. 104.

gerek mevlaları ve gerekse kendileri dahildirler." (bkz.25. madde)²² Buna göre, Yahudiler kendi dinlerini, müslümanlar kendi dinlerini tatbik edeceklerdir. Karşılıklı dînî müsamaha, özellikle şu hususları kapsamaktadır: Her topluluk, sadece dînî uygulama ve ibadet bakımından hür olmayacak, ama aynı şekilde, sadece mensubu bulunduğu dînî cemaatin yasalarına boyun eğme konusunda da hür olacaktır; böylece Yahudiler, "Yahudî yasasına" göre, Hristiyanlar, "Hristiyan kanununa" göre, vb. yargılanacaklardır."²³ Görüldüğü gibi bu anayasaya göre, İslâmî yasalar müslüman olmayanlara tatbik olunmamaktadır. Kur'ân bu mevzuda şöyle der: **"İncil sahipleri, Allah'ın onda indirdiğiyle hükmetsinler..."**²⁴ Hamidullah'a göre gayri müslimler davalarını temyiz niyetiyle bile olsa İslâm mahkemelerine götürmek zorunda değildirler.²⁵

İslâm toplumu çoğulcu bir karakter taşır. Buna bağlı olarak da, tek bir hukuk sistemi değil, bir çok hukuk sistemi aynı anda geçerli olabilir. Farklı hukukların mevcudiyetinden doğan ihtilaflar ise, geçmişte olduğu gibi, bütün hukuk topluluklarının temsilcilerinden oluşan yüksek mahkemelerce halledilir.²⁶ Kur'ân, İslâm toplumundaki farklı unsurlara davalarını kendi hukukları doğrultusunda çözümlene hakkı vermektedir.²⁷

İslâm toplumunda bütün etnik ve dînî guruplar hukuk temelinde **"oldukları gibi"** kabul edilirler. Hz Peygamber (sav) Medine İslâm toplumunda **"Sizin dîniniz size, benim dînim banadır"**²⁸ âyetinin gereğini uygulamıştır. İslâm toplumunda inanç ve fikir hürriyeti hukukun teminatı altındadır.

Kur'an, gücün değil, hakkın ve hukukun üstün tutulduğu bir sistemi ve toplumu öngörür. "Kur'ânda bir insanı öldürmenin, bütün insanları öldürmeye

²²Hamidullah, el-Vesâik, s.61.

²³Hamidullah, Muhammed, *La Tolerance dans l'oeuvre du Prophete a Medine*, "Hz.Peygamber Gayri Müslimlere Nasıl Davrandı", çev: Suphi Seyf, İlim ve Sanat , Mayıs-Haziran,1986, sayı:7, s.14.

²⁴Maide 5/47.

²⁵Hamidullah, agm. s.16.

²⁶Bulaç, Ali, *Asrı Saadette Bir Arada Yaşama Projesi Medine Vesikası*,(**"Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslâm"** adlı kitabın içinde), Beyan Yayınları, İstanbul, 1994, II/191.

²⁷Maide, 5/47.

²⁸Kafirûn 109/6.

denk tutularak hayattan mahrumiyetle cezalandırılması²⁹; inanç konusunda baskı yapılmasının³⁰, malların gayri meşru yollarla yenilmesinin³¹, ırza tecavüzün yasaklanması ve bu konudaki ihlallerin ağır şekilde müeyyidelere bağlanması³²; düşman bile olsa insanlar arasında adalet ile hükmetmenin³³, kendi aleyhine bile olsa doğru şahitlikte bulunmanın³⁴, ahde vefa göstermenin emredilmesi³⁵, başka insanlara karşı üstünlük taslamanın kınanması, tevazu³⁶ afv ve bağışın³⁷ tavsiye edilmesi, insanın insanca yaşayabilmesi için gerekli hak ve hürriyetlerin hukukî ve ahlakî çerçevesini oluşturmaktadır.”³⁸ İslâm hukukunun Kur’ân’ın öngördüğü bu sistem ve toplumdaki temel hedefi, **Makasidü’ş-Şerfa** denilen; can, mal, nesil, akıl ve dinin korunmasıdır. Bu hedefi tahakkuk ettirmek İslâm devletinin ve yönetiminin varlık ve meşrûiyet sebebidir. İnsan hakları da denilen bu temel hak ve hürriyetlerin yanında, Kur’ân’ın ve Hz. Peygamber (sav)’in Veda Hutbesinde ifadesini bulan talimatlarının ışığında, İslâm hukukçuları bir takım genel kurallar ortaya koymuşlardır. Bunlar, “kanlarda asl olan masumluktur”, “insanda asl olan hürriyettir”, beraat-ı zimmet asıldır”, “zarar karşılığında zarar vermek yoktur” v.b. kurallardır. Bütün bu konularda mü’min-kafir, kadın-erkek ayrımı söz konusu değildir.³⁹ İslâm, insanın hiçbir davranışını dışarda bırakmayan bütün bir hayat tarzı tasarlar. İslâm toplumunda sosyal ilişkiler ilâhî iradeye uygun olarak düzenlenir. İşte devlet, toplum adına bunu düzenleyecek olan bir organizasyondur.

İslâm toplumunda yönetim meşruiyetini İslâm toplumunun ortak tasvibinden alır ve Allah’ın koyduğu esaslara uyduğu sürece bu meşruiyetini

²⁹Maide 5/32.

³⁰Bakara 2/256.

³¹Bakara 2/188; Nisa 4/29.

³²İsra 17/32.

³³Maide 5/8.

³⁴Nisa 4/135.

³⁵İsra 17/34.

³⁶Nur 24/30; Furkan 25/63; Lokman 31/18.

³⁷Bakara 2/173, 182, 185; Âli İmran 3/28; Nisa 4/16; Maide 5/3.

³⁸Özel, agm, s.15.

³⁹Özel, agm, s.15.

korur.⁴⁰ **“Allah size emanetleri ehline vermenizi, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder...”** **“Ey insanlar! Allah’a itaat edin, Rasûl’e ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin, eğer herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz; -Allah’a ve Ahiret gününe inanıyorsanız- onu Allah’a ve Rasûlüne götürünüz. Bu, daha iyidir ve sonuç bakımından daha güzeldir.”** **“Biz sana kitabı gerçek ile indirdik ki, insanlar arasında Allah’ın sana gösterdiği biçimde hüküm veresin. Hainlerin savunucusu olma!”**⁴¹ Siyasal iktidarın görevi, insanın dünya ve âhiret mutluluğunu sağlayacak ilâhî hükümlerin uygulanması için gerekli ortamı sağlamaktır. Yönetim otoritesini bunun dışında herhangi bir maksatla kullanamaz. Fertler gibi o da ilâhî iradeye uymakla yükümlüdür.⁴²

İslâm toplumunda çoğunluğun azınlığa hakimiyeti söz konusu olmayıp, her etnik ve dînî topluluk, katılım temelinde, dinlerinin tanıtım ve eğitimi özgürce yapma imkanına sahiptirler.

İslâm toplumunun fertleri istisnasız olarak İslâm devletinin sosyal güvenlik kapsamındadırlar. Nitekim Hz Peygamber bunu Medine İslâm devletinin anayasasında yer alan 12. Maddesi ile tatbik etmiştir⁴³ Buna göre bir fert, bizzat kendisinin ödemesi imkansız olan mali ağır vergiler ödemek zorunda kalmışsa, toplum onu himaye edecek ve destekleyecek; bu masrafları üstlenen onun yerine toplum olacaktır.⁴⁴

Gerek Kur’ân’ın öngördüğü esaslar ve gerekse Asrı Saadet ile birlikte başlayan İslâm devleti ve İslâm toplumu deneyimlerinden edindiğimiz bilgiler ışığında, İslâm toplumunu ayakta tutan ve yaşanabilir kılan faktörlerin, hak, adalet ve eşitlik gibi değerler olduğunu müşahede etmekteyiz. Başka bir ifadeyle İslâm toplumunun bekası, bu değerlerin bu toplumda geçerli ve

⁴⁰Özel, agm, s.17.

⁴¹Nisa 4/ 58, 59, 105.

⁴²Özel, agm, s.17.

⁴³Hamidullah, *el-Vesaik*, s.60.

⁴⁴Hamidullah, agm, s.14.

uygulanır olmasına bağlıdır. Müreffeh ve mutlu bir toplumda yaşamak, ancak bu değerleri yaşatmak ile mümkündür. Şimdi bu kavramları ayrı ayrı ele alalım.

A- HAK KAVRAMI:

1- “HAK” KAVRAMININ LUGAT MANASI VE İZAHİ:

“Hak” lugatta uygunluk⁴⁵ ve doğruluk⁴⁶ anlamına gelir. Aynı zamanda pay, hisse, kismet,⁴⁷ kudret, yetki, ruhsat,⁴⁸ layık, müstehak, münasib⁴⁹ gibi anlamlara gelen bu lafız; Allah, Kur’ân, İslâm, adâlet, tevhid, ölüm ve mal⁵⁰ anlamlarını da ihtiva eder. “hak” batıl ve dalaletin zıddı olup çoğulu hukuk ve hikâktır.⁵¹

“Hak” masdar, isim ve sıfat olarak çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Masdar olarak; var olmak, uygun olmak, aykırı olmayıp muvafakat etmek, vacib ve sabit olmak⁵² ve mülk edinmek⁵³ gibi anlamlara gelir.

“Hak” Allah Teâlâ'nın isimlerindedir.⁵⁴ İsmi fail ve sıfat-ı müşebbehe olarak, zatiyla vâcibü'l-vücûd olan Allah'a delalet etmesinin yanında haricen mevcut olan varlıklara da delalet eder. Bunun dışında o batılın zıddıdır.

⁴⁵er-Rağîb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed (ö:502/1108), *el-Müfredat fi Ğarîbi'l- Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylanî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut. tsz, s.125; Ebu'l-Beka, *Külliyat*, el-Matbaatü'l-Âmire, 1287 (h),s.289; Elmalılı Hamdi Yazır (ö:1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, Nebioğlu Basımevi, 3. Baskı, İstanbul-1968, IV/2675.

⁴⁶Mukatıl b. Süleyman , İbn Beşîr, el-Azdî, el-Horasanî, el-Belhî, el-Marvazî (ö:150/767), *Kitabu'l-Vucûh ve'n-Nazâir*, Haz. Dr. Ali ÖZEK, İlmi neşriyat İstanbul-1993, s.74; İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim (ö:711/1311), *Lisânu'l-Arab*, X/49; el-Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kub (ö:817/1414), *el-Kâmusu'l-Muhîr* , Müessesetü'r-Risâle, 2.Baskı, Beyrut-1987., s.1129.

⁴⁷Mukatıl, age, s.75.

⁴⁸Ali el-Hafîf, *el-Mülkiyetü fi's-Şeriatü'l-İslâmiyye*, Daru'n-Nehezati'l-Arabiyye, Beyrut-1990, s.12.

⁴⁹Mukatıl, age, s.75; el-Fîrûzâbâdî, age, s.1129.

⁵⁰Mukatıl, age, s.73,74; el-Fîrûzâbâdî, age, s. 1129.

⁵¹İbn Manzur, age,X/49; el-Fîrûzâbâdî, age, s. 1129; Ebu'l-Beka, age, s.289.

⁵²er-Rağîb el-İsfahânî, age,s.126; İbn Manzur, age,X/49; el-Fîrûzâbâdî, age, s.1129; Ebu'l-Bekâ, age, s.289.

⁵³el-Fîrûzâbâdî, age, s.1129.

⁵⁴Mukatıl, age, s.73; er-Rağîb el-İsfahânî, age, s.126; İbn Manzur, age, X/50; el-Fîrûzâbâdî, age, s.1129.

Vâcibü'l-vücûd mutlak hak olandır. Zira mümteniü'l-vücûd mutlak manada batıldır. Mümkünü'l-vücut nefsi itibarıyla batıl olsa da mucibi dikkate alınırsa vacib olduğu görülür.⁵⁵

Dilcilerden *er-Rağıb el-İsfahânî*(ö:502/1108)ye göre bu lafız bir şeyi hikmete binaen icad eden mucide denir. Bu yüzden Allâh'a "hak" denmiştir. Yine ona göre "hak", hikmetin gereği icad edilen şeyler için de kullanılır. Bu bakımdan Allah'ın her söz ve fiiline hak denir.⁵⁶

Elmalılı Hamdi Yazır(ö:1942)'a göre hak; adalet ve hikmet manasına gelmekle birlikte sıfat olarak kullanıldığında tahakkuk ve vuku anlamına gelir. O bu hususta şöyle demektedir: "Doğruluk ve gerçeğin aslı subje ile objenin intibak ve cemolması gibidir. Bu bakımdan "hak", manen ve her durumda mevcut olmaktır ki bu vücûb-u vücûd demek olur ve Allah Teâlâ'nın esmâ-i hüsnasındandır. *Vâcib lizâtihi* manasına gelen "el-Hak" isminin cemisi yoktur. Diğer anlamlarda kullanılan hak kavramının cemisi ise **hakâikdir**."⁵⁷

Bu lafız; mevcut olan sabit iş, Şârî'nin hükmü ve ikrarı, insanın hakettiği şey, kanunun sahibi için koruduğu maslahat, şeriatın korumaya karar verdiği değerler⁵⁸, hükme uygunluk ve vakıya uygun hüküm, söz, din ve mezheb⁵⁹ anlamlarını da taşır.

Yukarıda ifade ettiği manaları tesbite çalıştığımız "hak" kavramı çeşitli ihtisas erbabı tarafından muhtelif anlamlarda kullanılmıştır.

"Filozoflara göre hak; değeri haiz üç şeyden biridir. Bunlar; hak, hayır ve güzelliştir. Fıkıhçılara göre, ayni ve şahsi hakkı şumülüne alan bir kavramdır. Hatta bütün dallarıyla kanunu öğrenmeğe de hukuku öğrenmek denir. Ahlak bilginleri onu insanın başkasına karşı borçlu olduğu şeyler hakkında kullanır."⁶⁰

⁵⁵Ebu'l-Bekâ, age, s.289.

⁵⁶*er-Rağıb el-İsfahânî*, age, s.125-126.

⁵⁷Elmalılı Hamdi, age, IV/2675,2676.

⁵⁸Ali el-Hafif, age, s.9.

⁵⁹Ebu'l-Bekâ, age, s.289.

⁶⁰Yusuf el-Kardavî, *en-Nâs ve'l-Hak*, ter: Mustafa ATEŞ, İrfan Yayınevi, İstanbul-1968, s.5-6.

Konumuzla alakalı olarak **hakk**'ı şu şekilde tarif etmek mümkündür: Hak, şeriatın sahibi adına himaye ettiği, İslâm şeriatının öngördüğü haklardan ve menfaatlardan tümüne uyan ve kanunların koruma altına aldığı mali değeri haiz maslahattır. Müste'cirin icare verdiği maldan faydalanma hakkı, mal sahibinin malından faydalanma hakkı ve varisin vasiyet edilen maldan faydalanma hakkı bunlardandır.⁶¹ Daha şumüllü ve tatminkar bir ifade ile hakkı: **“Hukukun bir yetki veya yükümlülük olmak üzere benimsediği bir aidiyettir. (Ihtisas)”** şeklinde tarif etmek mümkündür.⁶² İslâmî literatürde mücerred haklar için hürriyet tabirinin kullanıldığını görmekteyiz. Bu daha çok şahsi haklarda belirginleşir. Buna göre **Hukuk-u şahsiye**, anayasanın vatandaş olsun, yabancı olsun, bütün fertler için eşit şekilde garanti ettiği umumi hürriyetleri temsil eden bir lafızdır. Bunlar, seyahat ve göç hürriyeti, toplantı hürriyeti, fikir hürriyeti ve mesken hürriyeti gibi insana doğumundan ölümüne kadar lazım olacak haklardır.⁶³ İslâm hukukuna göre hak: Allah hakkı, kul hakkı ve karma nitelikli haklar olmak üzere üç ana grupta incelenmektedir.⁶⁴

“Hak” lafzı dilimizde de yaygın halde kullanılmaktadır. Bunlardan bazılarını şöyle sıralıyabiliriz:

- “1-Adalet: “Haktan ayrılmamalıyız” derken bu anlam kastedilmiştir.
- 2-Adaletin, hukukun gerektirdiği veya birine ayırdığı şey. kazanç.
- 3-Davada gerçeğe uygunluk, doğruluk. (Bu davada hak görmüyorum.)
- 4-Harcanmış emek. (Ana hakkı ödenmez.)
- 5-Pay. (Komşu hakkı, makas hakkı.)
- 6-Emek karşılığı ücret.
- 7-Doğru, gerçek. (Sözüm haktır.)”⁶⁵

⁶¹Ali el-Hafif, *el-Mülkiye*, s.11.

⁶²Demir, Fahri, *İslam Hukukunda Mülkiyet Hakkı Ve Servet Dağılımı*, DİB. Yay, Ankara 1986, s.69

⁶³Ali el-Hafif, age, s.15.

⁶⁴Demir, Fahri, age, s.80.

⁶⁵Mollaibrahimoğlu, Süleyman., *Kur'ân'da hak kavramı*., Diyanet Dergisi-1996, Sayı:32/1, s.24.

2-KUR'ÂN'DA HAK KAVRAMI:

“Hak” kavramının lugat yönünden tahlilini yaptıktan sonra, şimdi de onun Kur'ân ayetlerinde kazandığı anlamları izah etmeye çalışacağız.

Yüce Kur'ân'ın 221 âyetinde 235 defa tekrarlanan bu kavram genellikle Mekkî âyetlerde geçmekte ve tevhidi insanların kalplerine yerleştirmede önemli bir görev yapmaktadır. “hak” kavramının genellikle Kur'ân'da şu anlamlarda kullanıldığını görmekteyiz:

a) ALLÂH ANLAMINDA HAK:

Elmalılı Hamdi'ye göre; Allah Teâlâ varlığı kendinden olan ve var olmada başkasına muhtaç olmayan tek varlıktır. Yani Allah Teâlâ vücub-u vücûddur. Allah'ın dışındakiler var olmada O'nun icabına muhtaçtırlar. Bu bakımdan hak olan ancak Allah Teâlâdır. Ondan başka her şey var olmada Allah'a muhtaç olduklarından batıl olsalar da, Allah'ın yaratması ve Allah için sabit olmalarından dolayı hak sayılırlar. Yani **hak li ğayrihidirler**.⁶⁶ Bunlar Allah Teâlâ'nın hak kitabı Kur'ân'ı Kerîm'in bir çok sûre ve âyetlerinde ilan ettiği gerçeklerdendir. Bu âyetlerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

“İşte o Allah sizin hak olan rabbınızdır. Hakdan sonra da dalaletten başka ne vardır? Öyleyse nasıl (haktan sapıklığa) çeviriliyorsunuz!” (Yunus 10/32)⁶⁷

“Bütün bunlar Allah'ın hak olması sebebiyledir. O'nun dışında yalvardıkları nesnelere batıldır.” (Lokman 31/30)⁶⁸, **“Sonra hak olan rablerine döndürülecekler.”** (Enam 6/62).⁶⁹

⁶⁶Elmalılı Hamdi, age, IV/2676.

⁶⁷er-Rağîb el-İsfahânî, age, s.125, Ebu'l-Bekâ, age, s.288.

⁶⁸ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer (ö: 538/1143), **el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Akâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl**, el-Matbaatü'l-Kübra el-Emîriyye Bulak-Mısır, 1318(h),II/416; Yusuf el-Kardâvî, age, s.7.

⁶⁹er-Rağîb el-İsfahânî, age, s.125; Elmalılı Hamdi., age, III/1952.

“Şayet Allah müşriklerin hevalarına tabi olsaydı, gökler ve yeryüzü bozulurdu.” (Mü’minun 23/71).⁷⁰ Bu âyetlerin dışında Nûr 24/25, Hac 22/6 ve 62, Kehf 18/44, Meryem 19/34, Tâhâ 20/114, Sâd 38/84, Muhammed 47/3 ve Asr 103/3. Âyetlerde **“hak”** lafzının **Allah** anlamında kullanıldığını görmekteyiz.⁷¹

b) KUR’ÂN ANLAMINDA HAK:

Kur’ân-ı Kerim yüce Allah’ın kelimidir. Yeryüzüne halifesi olsun diye yaratıp gönderdiği insanlara yol göstermek ve Allah’ın ahlakına dayalı sosyal bir düzeni kurmalarında ölçü olması gayesi ile gönderdiği ilahi bir kılavuzdur.

Kur’ân en doğru ve sağlam yola götürendir. Nitekim İsrâ sûresi 17/7. âyette **“Şüphe yok ki bu Kur’ân en doğru ve sağlam yola sevkeder”** buyurulmaktadır. Kur’ân Allah’ın insanlığa olan son sözüdür. Her yönüyle açık ve kolay anlaşılır olduğundan **“kitâbu’l- mübîn”**dir.⁷² Bu kitap bir mucizedir. Allah Teâlâ bu kitaba insanlığın adalet düsturlarını yerleştirmiştir. Kıyamete değin muhafazasını kendi üzerine alarak⁷³ insanın yaratıcısı ile olan münasebetinin ve insanın diğer insanlarla ve âlemle olan ilişkisinin istikametini sağlayan temel esasları ihtiva etmektedir.

Kur’ân’ın hak olması, hak olan Allah’ın kelamı olmasından kaynaklanmaktadır. Zira O’ndan sadır olan her şey haktır ve Kur’ân da Allah’dan sadır olmuştur. Kur’ân’da hak kavramının Kur’ân anlamında kullanıldığını da görmekteyiz. Zuhur sûresi 43/29 ve 30. âyetlerde şöyle buyurulmaktadır:

⁷⁰Mukatıl, age, s.73; el-Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub (ö:817/1414), **Besâir Zevî’t-Temyîz fi Letâifi’l-Kitâbi’l-Azîz (I-V), III/485.**

⁷¹Mollaibrahimoğlu, agm, s.26.

⁷²**“Andolsun Kurân’ı düşünmek için kolaylaştırdık. Fakat düşünen mi var”**(Kamer 54/22).

⁷³Hicr 15/9.

“Doğrusu bunları da babalarını da kendilerine hak (Kur’ân) ve (onu) açıklayan peygamber gelinceye dek yaşattım. Fakat onlar hak (Kur’ân) gelince “bu bir büyüdür ve biz onu tanımayız dediler.”⁷⁴

“Doğrusu biz seni hak (Kur’ân) ile müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik” (Bakara 2/119).⁷⁵

“Fakat onlara tarafımızdan hak (Kur’ân) gelince, “Mûsa’ya verilenin eşi buna da verilmeli değil miydi?” dediler.” (Kasas 28/48).⁷⁶

“Hak” lafzının Kur’ân anlamında kullanıldığı bu Kur’ân âyetlerinden başka, Bakara 2/91, En’am 6/5,66, Enfal 8/32, Yunus 10/94, 108, Hûd 11/17 ve daha birçok ayette de aynı anlamda kullanıldığını görmekteyiz.⁷⁷

c) İSLÂM ANLAMINDA HAK:

Din, insanlığın olmazsa olmaz ihtiyaçlarının başında gelir. Bu bakımdan Allah Teâlâ her topluma bir din ve bir Peygamber göndermiştir. **“ Andolsun biz her millet içinde; Allah’a kulluk edin, şeytan(a tapmak)dan kaçınin diye bir elçi gönderdik...”⁷⁸ ve “ Biz elçi göndermedikçe (hiç bir kavme) azab edecek değiliz”⁷⁹. Meallerini arzettiğimiz âyetlerde işaret edildiği gibi Âdem aleyhisselamdan bu yana gelmiş geçmiş bütün toplumlara aynı özellikleri taşıyan dinler gönderilmiş, zaman içerisinde prensipleri tahrif edilip, bidat ve hurafelerle karıştırılmış bu dinler İslâm ile ilga edilip neshedilmişlerdir.**

Allah Teâlâ’nın insanlığa son mesajı niteliğini taşıyan İslâm dini, O’nun kıyamete değin tanıyıp razı olduğu yegane din olma özelliğini taşımaktadır.

⁷⁴Mukâtil, age, s.73; ez-Zemahşeri, age, III/77.

⁷⁵Eimalılı Hamdi, age, V/3742.

⁷⁶Mukâtil, age, s.73.

⁷⁷Mollaibrahimoğlu, agm, s.27.

⁷⁸Nahl 12/36.

⁷⁹İsra 17/15.

...Size din olarak İslâm'ı beğendim.”⁸⁰, “Allah katında din İslâmdır.”⁸¹.

İslâm'ın hak olması, hak olan Allah'tan gelen hak Kur'ân ile çerçevesinin çizilmiş olmasındandır. Nitekim bazı Kur'ân âyetlerinde geçen “hak” lafzının İslâm anlamına geldiği görülmektedir. Şöyle ki:

“ De ki: Hak geldi batıl gitti, zaten batıl yok olmaya mahkumdur.”
(İsra 17/81)⁸²

“ Ki suçlular istemese de hakk(İslâm)'ı gerçekleştirsin, batılı da ortadan kaldırsın.” (Enfal 8/8)⁸³

“ Allah'a tevekkül et, çünkü sen apaçık hak(İslâm) üzerindesin”(Neml 27/79).⁸⁴

Bu âyetlerin dışında Enfâl 8/7, Nisa 4/170, Tevbe 9/29,33, Yunus 10/35, Şûrâ 42/24, Zuhruf 43/78, Ahkâf 46/30, feth 48/28, Sâf 61/9 ve benzeri âyetlerde de yer alan “hak” lafzının İslâm anlamında kullanıldığı zikredilmektedir.⁸⁵

d) HZ. PEYGAMBER (SAV) ANLAMINDA HAK:

Hz. Peygamber (sav), Allah'ın son Peygamberi ve müslümanların tek önderidir. O, bir toplumun değil, bütün toplumların Peygamberidir. Kur'ân'ın açıklayıcısı ve insanlığı zulmetten aydınlıklara çağıran müstesna bir davetçidir. Yeryüzünde yaşanabilir bir sosyal düzen tesis eden ve böylece gelecek nesillere yol gösteren bir kılavuzdur.

⁸⁰Maide 5/3.

⁸¹Âli İmran 3/19.

⁸²Mukâtil, age, s.73; ez-Zemahşerî, age, II/196.

⁸³Mukâtil, age, s.73; ez-Zemahşerî, age, II/5.

⁸⁴Mukâtil, age, s.73.

⁸⁵Mollaibrahimoğlu, agm, s.30.

“ Muhammed Allah’ın elçisidir”⁸⁶, “Muhammed sadece bir elçidir.”⁸⁷, “ Muhammed sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değil fakat Allah’ın Rasûlü ve Peygamberlerin sonuncusudur.”⁸⁸, “ Andolsun Allah’ın elçisinde sizin için Allah’ı ve Âhireti arzu eden Allah’ı çok anan kimseler için (uyulacak) en güzel bir örnek vardır.”⁸⁹, “ Ey Peygamber, biz seni şahid, müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik ve izniyle Allah’a davetçi ve aydınlatıcı bir kandil olarak (gönderdik).”⁹⁰

Allah Teâlâ’dan gelen her şey hak olduğu için, O’nun gönderdiği Hz. Peygamber (sav) de haktır. Kur’ân âyetlerinde geçen hak lafzının Hz. Peygamber anlamında kullanıldığını da müşahede etmekteyiz. Aşağıdaki âyetler buna örnek olarak verilebilir.

“Fakat onlara tarafımızdan o hak (Peygamber) gelince “ Musa’ya verilen (mucizeler) gibi ona da verilmeli değilmiydi?” dediler. Peki daha önce Musa’ya verileni de inkar etmemişler miydi?...”(Kasas 28/48)⁹¹

“ Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (Hz. Peygamberi) oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Ama yine de onlardan bir gurup bile bile hakkı (Hz. Peygamberin gerçek peygamber olduğunu) gizlerler.” (Bakara 2/146)⁹²

“ Kitab sahiplerinden çoğu hak (Hz. Peygamber) kendilerine besbelli olduktan sonra sırf içlerindeki kıskançlıktan ötürü sizi îmanınızdan sonra küfre döndürmek isterler...” (Bakara 2/109).⁹³

Bu âyetlerin dışında, Bakara 2/42, Maide 5/83 gibi âyetlerde yer alan hak lafzının da Hz. Peygamber anlamında olduğu kaydedilmektedir.⁹⁴

⁸⁶Feth 48/29.

⁸⁷Âli İmran 3/144.

⁸⁸Ahzab 33/40.

⁸⁹Ahzab 33/21.

⁹⁰Ahzab 33/45,46.

⁹¹ez-Zemahşerî, age, II/384.

⁹²İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ ismail İmâmuddin b. Ömer b. Dav’(ö:774/1372), *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, thk: Dr. Muhammed İbrahim el-Benna, Muhammed Ahmed el-Aşûr, Abdülaziz Ğanîm, Kahraman Yayınları, İstanbul-1984, I/281.

e) ADÂLET ANLAMINDA HAK:

Adâlet: adl mastarından Türkçeye adâlet olarak geçmiş bir lafızdır. Manası: “*Davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak ve eşit kılmaktır*”. Adl ise: *Doğru olmak, doğru davranmak, adaletle hükmetmek, eşitlemek,*⁹⁵ *orta yol, istikamet, eş, benzer, misil ve bir şeyin karşılığı* anlamına gelir.⁹⁶

Adâlet insana yöneliktir ve gayesi onun dünya ve âhiret saadetini temin etmektir. Kur’ân’a göre adâletin ölçüsü yahut dayanağı hakkaniyettir. Hidayete hak sayesinde ulaşılabileceği gibi adalet de **Hakk’a** uymakla sağlanır.⁹⁷

Âyetlerde yer alan hak lafzı bazen adâlet anlamında kullanılmıştır. Şimdi bu âyetlerden birkaçını inceleyelim:

“ *O gün Allah onlara âdil olan cezalarını verecek ve Allah’ın apaçık hak olduğunu bilecekler.*” (Nûr 24/25).⁹⁸

“*...Rabbimz ! bizimle kavmimiz arasını adaletle aç...*” (A’raf 7/89).⁹⁹

“*...(Ey Dâvud!) İnsanlar arasında hak (adâlet) ile hükmet...*” (Sâd 38/22)¹⁰⁰

Bu âyetlerin dışında A’raf 7/8, Enbiyâ 21/112, Sâd 38/26, Zümer 39/69.75. âyetlerde geçen hak da bu manaya gelmektedir.¹⁰¹

⁹³et-Taberî. Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (ö310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân* (I-XXX). Mısır 1954. I/90; İbn Kesîr. age. I/220;.

⁹⁴Mollaibrahimoğlu. agm. s.28.

⁹⁵Topaloğlu. Bekir. *Adl Maddesi*, DiA (*Diyanet İslâm Ansiklopedisi*), TDV Yayınları. İstanbul-1988. I/387.

⁹⁶Çağırıcı. Mustafa. *Adalet mad*, DiA. İstanbul 1988, I/343.

⁹⁷A’raf 7/159. 181.

⁹⁸Mukâtil. age. s.73; İbn Kesîr. age. VI/34.

⁹⁹Mukâtil. age. s.73.

¹⁰⁰Mukâtil. age. s.73.

¹⁰¹Mollaibrahimoğlu. agm. s.32.

f) TEVHÎD ANLAMINDA HAK:

Tevhîd: birlemek demektir. İslâmî literatürde tek Allah inancını ifade eder. Âdem (As) ile başlayan ve bizim Peygamberimiz (SAV) ile kemale erip tamamlanan İslâm'ın tahakkuk ettirmeye çalıştığı iki ana gaye vardır. Bunlardan birincisi: yeryüzünde şirki ortadan kaldırmak, diğeri de yeryüzünde adâlete dayalı bir sosyal düzen kurmaktır.

Tevhîd inancı hak olan Allah'tan sadır olduğu ve O tevhîd'i arzu ettiği için haktır. Bu sebeble bazı âyetlerde geçen hak lafzı tevhîd anlamına gelmektedir. Şimdi bunu bazı âyetlerle örneklendirelim.

“ Hayır o (ne şâirdi ne mecnûn, o) tevhîdi getirmiş ve Peygamberleri de doğrulamıştı.” (Saffât 37/37)¹⁰²

“ Yoksa onda bir delilik var mı diyorlar! Hayır o tevhîdi getirdi. Fakat çokları haktan hoşlanmıyorlar.” (Mü'minûn 23/70)¹⁰³

“ Her ümmetten bir şâhit çıkardık delillerinizi getirin dedik. Bildiler ki tevhîd Allah'ındır. Ve uydurdıkları (uydurup taptıkları) şeyler kendilerinden kaybolup gitti.” (Kasas 28/75)¹⁰⁴

Yukarıda arzettiğimiz âyetlerden başka, A'raf 7/53., Zuhruf 43/86., Mü'min 40/25. âyetler de bu konuya örnek sayılabilir.¹⁰⁵

g) DOĞRULUK ANLAMINDA HAK:

Hak olan Allah'tan sadır olan herşey doğrudur. Kur'ân'da yer alan bütün haberler. Allah'ın vaatleri, müjdeleri, inzarları, Cennet'i, Cehennem'i hepsi doğrudur. gerçektir. Şöyle ki:

“ Hepinizin dönüşü O'nadır. Bu Allah'ın gerçek olarak verdiği sözdür. O, yaratmaya başlar, sonra inanıp iyi işler yapanlara adaletle karşılık vermek için yaratmayı tekrar eder “ (Yunus 10/4)¹⁰⁶

¹⁰²Mukâtil. age, s.74.

¹⁰³Mukâtil. age, s.74.

¹⁰⁴Mukâtil. age, s.74; İbn Kesîr, age, VI/263.

¹⁰⁵Mollaibrahimoğlu., agm. s.32.

“ Gökleri ve yeri hak ve hikmetle yaratan O’dur. Ol dediği, gün oluverir. Sözü haktır.” (En’am 6/73).¹⁰⁷ **“ O doğru mudur?” diye senden haber soruyorlar...”** (Yunus 10/53).¹⁰⁸ Bu âyetlerden başka. Bakara 2/176, Maide 5/38, En’am 6/730, A’râf 7/169, Enfâl 8/4, Yunus 10/51.100, Mü’minün 23/62, Ahzâb 33/4 ve diğer bazı âyetlerde yer alan hak lafzı, doğruluk anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁹

h) VÂCİB OLMAK ANLAMINDA HAK:

Hak lafzı Kur’ân-ı Kerîm’de, vacib olmak, sabit olmak, gerekmek,¹¹⁰ vâcib, lazım ve câiz¹¹¹ anlamlarında kullanılmıştır. Genel olarak cezalandırma söz konusu olan âyetlerde geçmektedir. Bu âyetlerden bazıları şunlardır:

“ Fakat benden çıkan bu söz gerçekleşecektir. Mutlaka cehennemi cinlerden ve insanlardan bir kısmıyla tamamen dolduracağım.” (Secde 32/13).¹¹² **“ Böylece rabbinin inkar edenler hakkındaki onlar ateş halkıdır sözü yerini bulmuş oldu.”** (Mü’min 40/6).¹¹³

“ İşte bunlar da kendilerine azab sözü gerekli olmuş kimselerdir.” (Ahkâf 46/18).¹¹⁴

Bunların dışında Bakara 2/241, A’râf 7/30, Yunus 10/33, Nahl 16/36, İsrâ 17/16 ve benzeri âyetlerde hak lafzı aynı anlamda kullanılmıştır.¹¹⁵

¹⁰⁶Mukâtil. age. s.74.

¹⁰⁷Mukâtil. age. s.74.

¹⁰⁸Mukâtil. age. s.74; Elmalılı Hamdi. age, IV/2729.

¹⁰⁹Mollaibrahimoğlu. agm. s.30.

¹¹⁰İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, X/49: Firûzâbâdî. *Kâmûsu'l-Muhît*, s.1129.

¹¹¹er-Rağîb el-İsfahânî, age. s.126.

¹¹²Mukâtil. age. s.74, er-Rağîb el-İsfahânî, age. s.126.

¹¹³Mukâtil. age. s.74; İbn Manzur. age, X/49 vd.

¹¹⁴Mukâtil. age. s.74; M. Ali Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, Dersaadet, İstanbul tsz.. III/197.

¹¹⁵Mollaibrahimoğlu. agm. s.34.

1) BATIL'IN ZİDDI ANLAMINDA HAK:

Kur'ân-ı Kerîm, “hak” kelimesini, batıl ve dalâi mukabilinde kullanır. “Hak”, değişmeyen daima bâki kalan şeydir: “bâtıl” ise değişen ve zevâli bulunan şeydir. Kısaca sebât ve bekâ hak'ta, fena ve yokluk batıldadır.

Kur'ân'da otuz altı defa tekrarlanan bâtil lafzı, yalan (Mü'min 40/78), boşa çıkan amel (Bakara 2/264), faydasız iş (Âli İmran 3/191), put (Lokman 31/20), hakkı örten perde (Âli İmran 3/71) gibi anlamlara gelir.¹¹⁶ Şimdi hakkın batılın zıddı olduğunu âyetlerle izah edelim:

“ Hak'tan sonra sapıklıktan başka ne vardır? Öyleyse nasıl (haktan sapıklığa) çevriliyorsunuz!” (Yunus 10/32)¹¹⁷

“ Gerçek sahipleri olan Allah'a döndürülürler ve uydurdukları şeyler kendilerinden kaybolup gider.” (Yunus 10/30)¹¹⁸

“ (Böyledir), çünkü Allah hak'tır. O'ndan başka yalvardıkları batıldır. Gerçekten ulu ve büyük olan ancak Allah'tır.” (Lokman 31/30)¹¹⁹

Bu âyetlerden başka, Bakara 2/42. En'am 6/62.73. Ra'd 13/17. İbrahim 14/19. Hıcr 15/85. Ankebüt 29/44, Zümer 39/5. Duhan 44/39 ve Ahkâf 46/3. âyetlerdeki “hak” da bu anlamı içerir.¹²⁰

i) MAL ZEKAT VE SADAKA ANLAMINDA HAK:

Mal: meşru ölçüler içerisinde kendisinden faydalanılan maddî bir dünyalıktır. Asien Allah'a ait olup, tasarruf hakkı belirli bir süre belirli şahıslara tahsis edilen meta'dır. Zekat da fakirin hakkıdır. Çünkü mülkün sahibi Allah'tır ve dilediğine verilmesini emreder. Sadaka da böyledir. İlgili bazı âyetler şunlardır:

¹¹⁶Olguner, Fahrettin. *Batıl* mad. DİA. İstanbul 1992. V/147.

¹¹⁷İbn Kesîr. age. IV/203; Elmalılı Hamdi. age. IV/2710, Yusuf el-Kardâvî. age. s.6.

¹¹⁸Mukatıl. age. s.74; ez-Zemaşerî. age. II/61; Elmalılı Hamdi. age. III/1952.

¹¹⁹ez-Zemaşerî. age. II/416; İbn Kesîr. age. VI/353.

¹²⁰Mollaibraniçoğlu. agm. s.33.34.

“ ...*Borçlu olan da yazdırsın rabbi (olan) Allah'tan korksun, borcundan hiçbir şeyi eksik etmesin...*” (Bakara 2/282)¹²¹

“ *Herbiri meyva verdiği zaman meyvasından yiyin, hasat günü hakkı(sadakası)nı verin, fakat israf etmeyin. Çünkü O israf edenleri sevmez.*” (En'am 6/141)¹²² “ *Seninle akrabalığı olana, yoksula ve yolcuya hakkını ver. (malını haksız yere) saçıp savurma.*” (İsra 17/26).¹²³

Bu âyetlerin dışında Zâriyât 51/19 ve Meâric 70/24. âyetler aynı anlama gelmektedir.¹²⁴

“**Hak**” lafzı, Kur'ân-ı Kerîm'de buraya kadar arzettiğimiz anlamların dışında **evla (layık)**(Bakara 2/247), (Yunus 10/35), (Tevbe 9/43,62),¹²⁵ **pay(hisse)** (Zâriyât 51/19), (Meâric 76/24)¹²⁶, **gereği gibi, hakkıyla** (Bakara 2/121), (Â-i İmran 3/102), (En'am 6/91), **Vahiy** (Enfâl 8/5), (Sebe 34/23,48), **azab** (Yunus 10/36), (Hicr 15/8,64), **suç** (Bakara 2/61), (A'râf 7/33), **doğru haber** (Âli İmran 3/60), **yeniden dirilme** (Kâf 50/42), **nitelik** (Bakara 2/71), **ciddiyet** (Enbiya 21/55), **çocuk** (Hicr 15/52,53), **ihtiyac** (Hûd 11/59), **kıyamet günü** (Enbiya 21/97), **cihâd** (Enfâl 8/6), **delil, âyet** (Yunus 10/76), **ölüm** (Kâf 50/19), **kesin** (Kehf 18/98), **beyan** (Hûd 11/120), **kâbenin kible olması** (Bakara 2/147), gibi anlamlara gelir.¹²⁷

3-SONUÇ:

Yukarıda Kur'ân'da kullanıldığı anlamları tesbite çalıştığımız “**hak**” lafzı, Kur'ân'ın anahtar kavramlarından. Arab dilinde önceden de kullanılan bir lafız olmasının yanında İslâmî bir kavram olduktan sonra, bu zenginliğe ulaştığı kesindir. Kısaca özetleyecek olursak “**hak**” Kur'ân'da; *Allah, Kur'ân, İslâm, Hz. Peygamber, adalet, tevhid, doğruluk, vacib olmak, batılın zıddı, mal, zekat,*

¹²¹ Mukâtil, age, s.74; İbn Kesîr, age, I/497.

¹²² İbn Kesîr, age, III/341; Elmalılı Hamdi, age, III/2070, 2071.

¹²³ ez-Zemahşerî, age, II/186.

¹²⁴ Mollaibrahimoğlu, agm, s.35.

¹²⁵ Mukâtil, age, s.75.

¹²⁶ Mukâtil, age, s.75.

¹²⁷ Mollaibrahimoğlu, agm, s.35-40.

sadaka, layık, pay, hakkıyla, gereği gibi, vahiy, azab, suç, doğru haber, yeniden dirilme, nitelik, ciddiyet, çocuk, ihtiyaç, kıyamet, cihad, delil, ölüm, kesinlik, beyan, kâbenin kible olması vb. bizim tesbit edemediğimiz diğer anlamları taşır.

“**Hak**” kavramı bu anlamların dışında yapacağımız çalışmada, daha çok İslâm toplumunu ilgilendiren hukûkî bir terim olarak ele alınıp, Allah Teâlâ'nın insana doğuştan bahsettiği haklar ile alâkalı olarak kullanılacaktır.

B-ADALET KAVRAMI:

1-“ADALET” KAVRAMININ LUGAT ANLAMI VE İZAHI:

Adalet lugatta, eşitlik¹²⁸, davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek ve Allah hakkında kullanıldığında şirk koşmak gibi anlamlara gelen bir mastardır. Aynı kökten gelen *adl* ise, orta yol, istikamet, eş, benzer misil, bir şeyin karşılığı¹²⁹ ve fidye¹³⁰ anlamına gelir. *Adl* aynı zamanda Allah'ın isimlerindedir.

Adalet, her şeyi tam yerine koymak, her hususta ölçülü hareket etmek ve hakkı yerine getirmek demektir.¹³¹ Adalet, zulmün zıttıdır.¹³² Adalet, aklın iyi olduğuna hükmettiği ve mensuh olmayan, hiç bir zaman da aşırılığı iddia edilemeyen bir kıymettir. Mesela, bir iyilik yapana iyilik yapma, bir sıkıntı giderenden bir eziyeti kaldırmak bu cümledendir.¹³³

Adl ve *idl*, birbirine yakın anlam ifade eden iki lafızdır. *El-Adl*, Allah Teâlâ'nın Maide Suresi 5/95. âyetinde işaret olunduğu üzere hükümler gibi

¹²⁸er-Ragıb. el-İsfahanî, age, s.325.

¹²⁹Çağırıcı, Mustafa, **Adalet** mad, DİA, I/341.

¹³⁰Ebu'l-Bakâ, **Külliyyât**, s.465.

¹³¹Ateş, Süleyman, **Yüce Kurân'ın Çağdaş Tefsiri**. V/135.

¹³²Ebu'l-Bakâ, age, s.265; Ateş, age, V/135.

¹³³er-Ragıb, age, s.325

basiret ile idrak olunan hususlarda kullanılır. El-ıdl veya el-Adıl ise, tartılan, sayılan ve ölçülen duyu organlarıyla idrak olunan mevzularda kullanılır.¹³⁴

er-Ragıb el-İsfahanî Kur'ân âyetleri ve hadislerdeki kullanımından yola çıkarak ve ihsan ile de mukayese ederek adaleti şöyle tarif eder: Adalet, karşılık vermede eşit davranmaktır, hayır ise hayır ile, şer ise şer ile. İhsana gelince, hayra ondan fazlasıyla, şerre ondan daha azıyla mukabele etmektir.¹³⁵ Ve yine ona göre adalet, borcunu ödemek, alacağını istemektir. İhsan ise, borcunu fazlasıyla ödemek, alacağından daha azını almaktır.¹³⁶ Adalet, istihkakların göz önünde tutulması, her hak sahibine hakkını hak ediş derecesini gözeterek vermek, ve eşit istihkakı olana eşit davranmaktır.¹³⁷

2-KUR'ÂN'DA ADALET KAVRAMI:

a) Fidyeye anlamında adalet: ***“Ve şu günlerden sakının ki, kimse kimse için bir şey ödeyemez, kimseden fidye kabul edilmez...”***(Bakara 2/123)¹³⁸

b) Eşitlik anlamında adalet: ***“Allah adaleti ihsanı ve akrabaya vermeyi emreder, ahlaksızlıktan, fenalıktan ve azgınlıktan meneder, öğüt almanız için size nasihat eder.”***(Nahl 16/90), ***“aranızda eşit davranmakla emrolundum”***(Şura 42/15)¹³⁹

c) Kısmet ve nafaka anlamında adalet: ***“ adalet yapamamaktan (kısmet ve nafakada) korkarsanız bir tanesiyle yetininiz.”*** (Nisa 4/3)¹⁴⁰

d) Denk anlamında adalet: ***“...Yahut onun dengi oruç tutmaktır.”*** (Maide 5/95)¹⁴¹

¹³⁴er-Ragıb, age, s.325; Ebu'l-Bakâ, age, s.466.

¹³⁵er-Ragıb, age, s.325.

¹³⁶er-Ragıb, age, s.119.

¹³⁷Ebu'l-Bakâ, age, s.466; Mutahharî Ayetullah, ***Adli İlâhî***, çev: Hüseyin HATEMÎ, İstanbul 1988, s.71.

¹³⁸Yazır, age, I/490.

¹³⁹er-Ragıb, age, s.325.

¹⁴⁰er-Ragıb, age, s.325.

¹⁴¹er-Ragıb, age, s.325.

e) Şirk koştü anlamında adalet: “ **Sonra kafirler rablerini inkar ediyorlar.**” (Enam 6/1)¹⁴²

Adalet lafzı Kur’ân’da bunlardan başka, düzen, denge, gerçeğe uygun hüküm, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüstlük ve tarafsızlık gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹⁴³

3-ADALETİN MAHİYETİ

Muhtelif ilim erbabı tarafından değişik anlamlar yüklenen **adalet** lafzı, yapmakta olduğumuz bu çalışmada daha çok ahlakî, hukukî ve ictimai bir kavram olarak ele alınacaktır.

Adalet, ferdî ve ictimai yapıda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan bir erdemdir.¹⁴⁴Bu yaklaşımdan da anlaşıldığı gibi, adaletin kısa ve uzun vadeli hedefi, fert ve toplum huzurunu temin etmektir. Kur’ân’a göre adaletin ölçüsü yahut dayanağı hakkaniyettir ki A’raf Sûresi 158 ve 181. âyetler buna işaret etmektedir. Adalet, ahlakî boyutta hikmet, şecaat ve iffet gibi faziletleri içine alan bir erdemdir. Zira adalet bu üç faziletin gerçekleşmesiyle kazanılır.¹⁴⁵

Bir toplumda ayakta tutulması gereken en önemli değer adalet olduğu muhakkaktır. Nitekim *Elmalılı Hamdi Yazır* bu hususu şöyle açıklamaktadır. “Dünyada ictimai kesiblerin kâr-u zararını adaletle tevzi etmeyen ve yek diğerinin mesaisinden kendi hakkı kesbi olmayarak intifaa kalkışan ümmetler, çabuk munkarız olurlar ve böyle zalimler ümmet ve imamete layık olamazlar.”¹⁴⁶

Adalet kavramının incelenmesinden çıkan sonuç, onun insana yönelik ve tek gayesinin insanın dünya ve âhiret saadetini temin etmek olduğudur. Adalet, toplumların bir arada yaşamasında, hayat için gerekli olan hava ve su mesabesinde lüzumludur.

¹⁴²er-Ragıb, age, s.326.

¹⁴³Çağırıcı, **Adalet** mad, DİA, I,341.

¹⁴⁴Çağırıcı, **Adalet** mad, DİA, I/341.

¹⁴⁵Çağırıcı, **Adalet** mad, DİA, I/342.

C-EŞİTLİK

Eşitlik lugatte, "Her bakımdan aynı derecede olma, müsavilik, beraberlik ve farksızlık" anlamına gelir.¹⁴⁷ Genel manada ise, insanlar arasında dil, renk, ırk, cinsiyet, düşünce ve din sebebiyle ayırım yapmamaktır. Kanun nazarında herkes insandır ve prensip itibariyle eşit muameleye tabidirler.¹⁴⁸

Eşitlik konusunda şu ayetleri zikretmek mümkündür.

"O'dur ki sizi bir tek nefisten yarattı, gönlü ısınsın diye ondan eşini var etti..."¹⁴⁹ "Mü'minler ancak kardeşirler..."¹⁵⁰

"Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık, Allah yanında en üstün olanınız, (Allah'ın buyrukları dışına çıkmaktan) en çok korunmanızdır. Allah bilendir, haber alandır."¹⁵¹

Aynı konuda Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmaktadır. **"Elbette Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, O ancak sizin kalplerinize ve amellerinize bakar."¹⁵²**

"Ey insanlar! Dikkat edin! Rabbiniz birdir, babanız birdir. Arabın aceme acemin araba, kırmızının siyaha, siyahın kırmızıya takvanın dışında bir üstünlüğü yoktur."¹⁵³

¹⁴⁶ Yazır, age, I/511.

¹⁴⁷ Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s.813.

¹⁴⁸ Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, DİB. Yayınları, Ank-1987, s.20.

¹⁴⁹ A'raf 7/189.

¹⁵⁰ Hucurat 49/10.

¹⁵¹ Hucurât 49/13.

¹⁵² Ahmed b.Hanbel, *el-Müsned*, Darı Sahnun ve Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, II/285, 539; Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. Haccac el-Kuşeyrî (ö:261/864), *el-Câmiu's-Sahîh* I-III, Nşr: Muhammed Fuat Abdülbaki, Dâru Sahnun ve Çağrı Yayınları, 2.Baskı, İstanbul-1992, Birr, 33; İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (ö:275/888), *Sünenü İbni Mâce (I-II)*, thk :M. Fuat Abdülbakî, Dâru Sahnun ve Çağrı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1992, Zühd,9.

¹⁵³ Hanbel, VI/411.

“Sizden evvelkilerin helak olmalarına sebep şudur: İçlerinden şerefli bir kimse hırsızlık yapınca onu cezalandırmaz; zayıf birisi hırsızlık yapınca kanunu tatbik eder, onu cezalandırırlardı. Allah'a yemin ederim ki, Muhammed'in kızı fatıma da hırsızlık etse, elini keser, cezasız bırakmazdım.”¹⁵⁴

Eşitlik. İslâmî idarede, bir ferdin diğer fertlere yahut zümreye, herhangi bir zümrenin diğer bir zümreye veya ferde, ister soy-sop bakımından, isterse başka bakımlardan olsun imtiyaz sahibi olmamasıdır.¹⁵⁵ Eşitlik, sosyal hayatta fertler arasında haklar ve imkanlar bakımından ayırım gözetilmemesi ve var olan ayrımların kaldırılmasını öngören temel bir ilkedir. Ahlakî anlamda, herkese hakkını verme, hak tanıma ve hakkaniyettir. Hukukî bakımdan, kanunî emir ve yasakların bütün vatandaşlar için, onların kişisel ve toplumsal durum ve özelliklerine bakılmaksızın aynı olmasıdır. Sosyal anlamda ise, siyasal hakların ve kamu görevlerinin sınıf ve maddi durum gözetilmeksizin işin gerektirdiği teknik ve mesleki bilgiye sahip bütün vatandaşlara açık tutulmasıdır.¹⁵⁶

Tarihimizde batılı bir kavram olarak eşitlik, 1876 tarihli Kanun-u Esasî'de herkesin kanun önünde eşit olduğu, (madde 17) yetki ve kabiliyet esasına dayalı herkesin kamu görevi alabileceği (madde 19) şeklinde musavât adı altında ifade edilmiştir.

Eşitlik, Kurân'da ahlakî, hukukî ve ictimâî bir kavram olarak, “Adalet” ile ifade edilmiştir. “Adalet” kavramını daha önce incelediğimizden dolayı aynı anlamda kullanılan eşitlik kavramı üzerinde daha fazla durmayacağız.

II-MÜSLÜMAN ÇOĞUNLUK

Kur'ân; İslâm ülkesinin toprakları dahilinde yaşayan insanları, resmi bir ideolojiye bağlı olup olmamaları bakımından sınıflandırmaya tabi tutmaz;

¹⁵⁴Buhari, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail(ö:256/869), Darû Sahnun ve Çağrı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1992, Enbiya, 54; Müslim, Hudud, 2.

¹⁵⁵Mevdudî, Ebu'l-A'la (ö:1979), *İslâm'da Hükümet*, ter: Ali Genceli, Hilâl Yayınları, 3. Baskı, Ankara, Tarihsiz. s.516.

insanları, müslümanlar ve müslüman olmayanlar şeklinde tasnif eder.¹⁵⁷ Buna karşılık her iki unsur da vatandaş olarak kabul edilmektedir.

İslam toplumunda çoğunluğu oluşturan unsur müslümanlardır. Yani Kur'ân'a göre, İslâm'ı din olarak benimseyenler, sosyo-politik İslâm toplumunun üyesi olarak kabul edilirler.¹⁵⁸ Kur'ân'a göre bütün müslümanlar bir tek ümmeti oluşturur. Her müslüman bu ümmetin bir ögesidir ve diğer müslümanlara kardeşlik ve dostluk bağıyla bağlanmak durumundadır. Nitekim yüce rabbimiz şöyle buyurmaktadır: **“İşte bu sizin ümmetiniz tek bir ümmettir, ben de sizin rabbinizim. O halde bana kulluk edin”**¹⁵⁹, **“İşte bu sizin ümmetiniz tek bir ümmettir, ben de sizin rabbinizim. O halde benden sakının”**¹⁶⁰.

Kur'ân ilk andan itibaren ırk, renk, memleket ve dil farklılıklarını mü'minlerin evrensel kardeşliği lehine kaldırmıştır.¹⁶¹ **“Mü'minler ancak kardeşlerdir. Kardeşlerinizin arasını düzeltin ve Allah'tan korkun ki size rahmet edilsin.”**¹⁶² **“Ve topluca Allah'ın ipine sımsıkı yapışın, ayrılmayın. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz (Allah) kalplerinizi birleştirdi, O'nun nimetiyle kardeşler oldunuz. Siz ateşten bir çukurun kenarında bulunuyordunuz, (Allah) sizi ondan kurtardı. Allah size âyetlerini yola gelesiniz diye böylece açıklıyor.”**¹⁶³ **“Allah ve Rasulüne itaat edin, birbirinizle çekişmeyin yoksa korkuya kapılırsınız, devletiniz gider. Sabredin Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir.”**¹⁶⁴

Tarih boyu müslümanların ayrı ayrı devletler kurduklarını bilmekteyiz. Böylece müslümanlar, ayrı devletlerin vatandaşları olmuşlardır. “Ancak

¹⁵⁶Dursun, Davut, *Eşitlik* maddesi, (*Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* içinde), Risale Yayınları, İstanbul, 1990, I/482,483.

¹⁵⁷Mevdudî, Ebu'l-A'la (ö:1979), *İslâm'da Devlet Nizamı*, ter: Rasim Özdenören, Hilâl Yayınları, İstanbul-1967, s.65.

¹⁵⁸Özel Ahmet, *Gayri müslim* mad, DİA, İstanbul 1996, XIII/420.

¹⁵⁹Enbiya 21/92.

¹⁶⁰Mü'minûn 23/52.

¹⁶¹Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s.36.

¹⁶²Hucurât 49/10.

¹⁶³Âli İmrân 3/103.

¹⁶⁴Enfâl 8/46.

müslüman devletler ülkelerinde bulunan ve müslüman olan herkesi kendi vatandaşı gibi himaye etme lüzumuna da inanmışlardır. Çünkü müslüman devletin ülkesi içinde, o devletin vatandaşı olmayan müslümanlar da vardır. Ve bu kimseler, ya ayrı bir devletin vatandaşı, ya da devlet haline gelmemiş bir topluluğun mensubu olabilirler. Nitekim, Emeviler, Abbasiler, hatta Osmanlılar devrinde, bu devletlerin hudutları içinde yaşayan bir başka devletin ya da devlet haline gelmemiş toplulukların mensubu olan müslümanlar görülmüştür¹⁶⁵. Bu müslümanlara vatanadaş muamelesi yapılmıştır.

İslâm topluluklarının son bir kaç asır boyunca ve özellikle 1. Cihan harbi sonrası gayri müslimlerin bilhassa Hollanda, Rusya, Fransa ve İngiliz hakimiyetine girdikleri görülmüştür. Allahın lufu ve yardımıyla bu topluluklar birer birer hürriyetlerine kavuşmuşlardır. Bir çoklarının siyasi ve iktisadi bazı yönlerden müstevillere olan bağımlılığı, istiklallerinin hakiki olmadığına delalet ediyorsa da, bu İslâm ülkeleri arası dayanışma ile giderilebilecek bir durumdur. Müslümanların önünde duran en mühim meselelerden biri de Türkistan gibi hala esaret altında yaşayan İslâm toplulukların mevcudiyetidir.

Bundan müslümanların aynı dine mensup olmakla beraber ayrı devletlerin vatandaşları oldukları gerçeği de ortaya çıkmaktadır ve mesele burada kesifleşmektedir. Çünkü hiçbir müslüman ülke, diğer müslüman devletlerinin vatandaşlarını kendi vatandaşı olarak kabul etmemektedir. Halbuki Kur'ân'ın, bütün müslümanları tek bir millet olarak kabul etmesi ve birliğe çağırması, hangi İslâm ülkesinde olursa olsun, her müslümanın o devletin tam bir vatandaşı gibi muameleyi hakettiği anlamına gelmektedir. "İslâm hukukunda devlet başkanı, (imam-Halife) yalnız o devletin değil, bütün müslümanların başkanı, reisi ve imamı sayılır"¹⁶⁶. Günümüzde müslümanların farklı devletlerin vatandaşları olmaları ve gayri müslimler gibi yabancı muamelesine tabi tutulmaları, bir nakısa olmakla beraber, gelişmeler bu sorunun zamanla aşılacağı izlenimini vermektedir. Nitekim D-8'ler diye adlandırılan ve Türkiyenin de içinde bulunduğu gelişmekte olan 8 İslam

¹⁶⁵Armağan, age, s. 204.

ülkesinin bir araya gelip, ilk etepta ekonomik işbirliğini esas alan bir birliği tesis etmeleri, bu yolda atılmış mühim bir adımdır.

Kur'ân, şirkin ve zulmün olmadığı bir sistemi ve bütün müslümanların birlikteliğini sağlayan ve onları bir ümmet olarak tanımlatan siyasal bir yapıyı (devlet) öngörmektedir. Bu aynı zamanda tek bir İslâm devletini ve devlet başkanını gerekli kılan bir siyasal yapı anlamına gelmektedir. Zira aynı anda iki ve daha fazla devlet ve devlet başkanlığı, nifaka ve güç kaybına neden olacaktır.¹⁶⁷ İmam Maverdî (ö:450/1058), birkaç hukukçu hariç, çoğunluğun, "bir ümmet için aynı anda iki devlet başkanının caiz olmadığı" görüşünde olduğunu söylemektedir.¹⁶⁸

Günümüzde ise, 50'nin üzerinde İslâm ülkesi bulunmakta ve daha önce de ifade ettiğimiz gibi, her ülke diğerinin vatandaşlarını, vatandaş olarak kabul etmemektedir. Bu 21. Asrın eşiğinde İslâm topluluklarının önünde duran en mühim problemdir. İslâm hukukçuları, müslüman devletler arasındaki münasebetleri, bir iç hukuk münasebeti olarak kabul etmektedirler.¹⁶⁹ Bu da bir müslüman devletin vatandaşının diğerinin de vatandaşı sayılması anlamına gelmektedir. Ancak uygulama böyle değildir. Hal böyle olunca bu sorunu çözmek, bütün müslümanların ve özellikle müslüman din bilginlerinin en önemli ve öncelikli görevi olmalıdır. Yani müslümanlar, "günümüz İslâm ülkeleri tekrar nasıl bir araya getirilebilir? Diğer bir tabirle, İslâm toplulukları arası siyasal ve ekonomik işbirliğini nasıl gerçekleştirilebilir? Bu sancıyı duyan müslüman ve İslâm ülkesi var mıdır? ve benzeri sorularına cevap aramalıdır. Sancı duyuluyorsa, sorun bir nevi çözümlenmiş demektir. Ancak sancı duyulmuyorsa, İslâm'ı ve insan topluluklarının refahını kendisine dava edinmiş bütün müslümanların İslâm topluluklarına ve devletlerine, bunun bir zorunluluk hem de vazgeçilmez bir zorunluluk olduğunu anlatmaları ve benimsetmeleri iktiza edecek tir. Burada kısa bir çözüm önerisinde bulunmak istiyorum. Şöyle ki:

¹⁶⁶Armağan, age, s. 204.

¹⁶⁷Enfal 8/46.

¹⁶⁸Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö:450/1058), *Ahkâmu's-Sultaniyye el-Vilayatü'd-Diniyye*, Mektebetü'l-İlâmî'l-İslâmî 2. Baskı, Kahire 1406 (h), s. 9.

¹⁶⁹Armağan, age, s.207.

Bu sorunun çözümünü zamana yaymakta fayda olduğu kanaatindeyim. Kısa vadede yapılabilecekleri ve uzun vadede yapılması gerekenleri tesbit ettikten sonra, kısa vadeli projeleri şöyle sıralamak mümkündür: İslâm devletlerinin tek bir devlet haline getirilmeleri şu aşamada mümkün görünmemektedir. Hatta yapılabilecek önemli düzenlemeler ile buna ihtiyaç bile kalmayacaktır. Bunlardan birincisi, İslâm ülkeleri birbirlerinin vatandaşlarını kendi vatandaşı olarak kabul edebilecek anlaşmalar ve düzenlemeler yapmalıdırlar. Bununla sınırları kaldırınsınlar demek istemiyorum. Fakat bir müslüman, gümrük ve vize problemi olmaksızın bütün İslâm ülkelerinde serbest dolaşma imkanına sahip olmalıdır. İkincisi, İslâm ülkeleri arası siyasal ve askeri işbirliği anlaşmaları ile, müslümanların bütün maslahatları garanti altına alınabilir. Bunun için ortak siyasi ve askeri işbirliği için gerekli müesseseleri kurmak ve çalıştırmak yeterli olacaktır. Daha açık bir ifadeyle, bütün İslâm ülkelerinin katılımıyla kurulacak “Devletler üstü bir meclis (parlamento)” ve bütün İslâm ülkelerinden asker alan bir **İslâm Barış Gücü** oluşturmak bu sorunun üstesinden gelecektir. Üçüncüsü de, İslâm ülkeleri arası ekonomik işbirliğini temin edecek müesseseler kurmak, gümrük birliğine gitmektir. Bu bütün müslümanların topluca kalkınmasını gerçekleştirecek zaruri bir projedir.

Kısaca İslâm ülkeleri, aralarında tesis edecekleri siyasal ve ekonomik işbirliğini sağlayacak müesseseler ile bütün müslümanlara insanlık onuruna yakışan bir yaşantıyı, gerçek kulluğu ve vakarı kazandırabilirler.

Kur’ân, müslümanlar arası çıkabilecek ihtilafları yine müslümanların gidermesini öngörür. **“Eğer inananlardan iki gurup vuruşurlarsa, onların arasını düzeltin; şayet biri ötekine saldırırsa Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla vuruşun. (Allah’ın buyruğuna) dönerse artık adaletle onların arasını düzeltin. Ve (her hususta) adil olun Allah adalet(le hareket) edenleri sever.”**¹⁷⁰ Tabiidir ki bu müslümanların böyle bir organı tesis etmelerini gerektirir. Yakın geçmişte Irak’ın Kuveyt’i işgali sonrası,

¹⁷⁰Hucurât 49/9.

batılı gayri müslim güçlerin müdahalesi neticesinde yaşadığımız acı olaylar, günümüzde böyle bir müessesenin gerekliliğini vurgulamaktadır.

“İman edip de hicret edenler, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler ve (muhacirleri) barındırıp yardım edenler var ya, işte onların bir kısmı diğer bir kısmının dostlarıdır. İman edip de hicret etmeyenlere gelince; onlar hicret edinceye kadar size onların mirasından hiçbir pay yoktur. Eğer onlar din hususunda sizden yardım isterlerse, sizinle aralarında sözleşme bulunan bir kavm aleyhine olmaksızın (o müslümanlara) yardım etmek üzerinize borçtur. Allah yapacaklarınızı hakkıyla görmektedir.”¹⁷¹

el-Mevdudî'ye göre bu âyet, İslâmî anayasanın mühim bir maddesidir ve dârulislam dahilinde bulunan her fert İslam toplumunun himayesi altındadır. Eğer bir müslüman dârulislamın dışında ise, o zaman hicret edip dârulislama gelecektir. Bunun yanında İslam ülkesi haricinde bulunan müslümanlarla **kardeşlik** sözkonusu olsa da **velayet** (koruma) sözkonusu değildir. Velayetin şartı İslâm ülkesine göç etmeleridir.¹⁷² Ancak bu; darulislamın dışında oturan ve “siyasi velayet” ten mahrum kalan müslümanların kaderleriyle baş başa bırakılacağı anlamına gelmemelidir. Eğer onlara herhangi bir şekilde zulmedilmiş ise, onlar da İslâm kardeşliğine istinaden İslâmî hükümetten veya İslâm ülkesinden yardım istemişlerse, kendilerine yardım etmek farzdır.¹⁷³

İslâm toplumunda müslümanlar birbirlerine akraba bağlılığı mesabesinde bağlıdırlar. ***“Mü'minlerin birbirlerini sevmekte, birbirlerine merhamet, şefkat ve lutfetmedeki misali, vücud misalidir. O vücuttan bir uzuv hasstalanınca, vücudun diğer azaları, birbirlerini, hasta azanın acısına uykusuzluk ve ateşle katılmaya çağırırlar.”¹⁷⁴*** İnanç ve ibadet birliği içerisinde, içinde yaşadıkları toplumun maslahatlarını kendi özel menfaatlerinin önünde tutarlar. Allah'ın adını yüceltmek, yeryüzünde şirki ortadan kaldırıp,

¹⁷¹Enfâl 8/72.

¹⁷²Mevdudî, *İslam'da Hükümet*, s.842.

¹⁷³Mevdudî, *age*, s.843.

Allah'ın ahlakına ve adalete dayalı bir sosyal sistem tesis etmek gayesiyle kurdukları İslam devletini muhafaza etmek onların en öncelikli görevlerindedir. Nitekim Allah Teâlâ **“Sizinle savaşımlarla Allah yolunda siz de savaşımlarınız...”**¹⁷⁵ buyurmaktadır. Bu ve buna benzer âyetler müslümanlara yukarıda zikrettiğimiz görevi yüklemektedir. **“ Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar (savaş araçları) hazırlayın...”**¹⁷⁶. Bu âyet ile de müslümanlara tesis ettikleri sistemi muhafaza yolunda gerekli tedbirleri almaları- ki bu müslümanlar arası ekonomik ve askerî işbirliğini gerektirir-öngörülmektedir.

İslâm toplumunda hakim unsur müslümanlardır, demiştik. Müslümanlar sadece birbirlerinin dostlarıdır. **“Sizin dostlarınız ancak Allah, O'nun Peygamberi ve namazlarını kılan, zekatlarını veren rüku'a varan mü'minlerdir...”**¹⁷⁷. Müslümanların gayri müslimler ile insani ilişkilerin fevkinde dostluk kurmaları ve onlara sırlarını açmaları (sırdaşlık) yasaklanmıştır. Bu hususta Yüce Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: **“ Ey iman edenler, yahudi ve hristiyanları dost edinmeyin! Onlar birbirlerinin dostudurlar. Sizden kim onları dost tutarsa o onlardandır...”**¹⁷⁸, **“ Ey iman edenler, sizin dışınızdakileri sırdaş edinmeyiniz...”**¹⁷⁹.

Kur'ân'ın **“ Mü'minler ancak kardeşirler...”**¹⁸⁰ prensibine uygun olarak bir müslüman, gayri müslimlere ait devlet topraklarından müslüman topraklarına ikamet etmek niyetiyle hicret ettiği zaman, müslüman devletin derhal tam anlamıyla teb'ası olur. Hakları ve sorumlulukları, diğer din kardeşleri gibidir.¹⁸¹ Bu hususu Hz. Peygamber (S.a.v) şöyle açıklamaktadır: **“ Onları İslâma davet et. Şayet sana icabet ederlerse, onu kabul et ve kendilerini (serbest) bırak. Sonra onları yurtlarından muhacirler diyarına göçmeye davet et ve onlara**

¹⁷⁴Müslim, Birr,66.

¹⁷⁵Bakara 2/190.

¹⁷⁶Enfâl 8/60.

¹⁷⁷Maide 5/55.

¹⁷⁸Maide 5/51.

¹⁷⁹Âli İmrân 3/118.

¹⁸⁰Hucurât 49/10.

¹⁸¹Hamidullah, *İslamda Devlet idaresi*, s.88.

*haber ver ki; bunu yaparlarsa muhacirlerin lehine olan onların da lehine, aleyhine olan onların da aleyhine olacaktır. Yurtlarından göçmeyi kabul etmezlerse, onlara "müslümanların bedevileri" gibi olacaklarını haber ver. Kendilerine Allah'ın mü'minler üzerine cereyan eden hükmü uygulanacak, ganimet ve haracta hiçbir hakları olmayacaktır. Meğer ki müslümanlarla birlikte cihad edeler..."*¹⁸²

III- GAYRİ MÜSLİM AZINLIKLAR

A- AZINLIK KAVRAMI:

I-AZINLIK KAVRAMININ LUGAT ANLAM VE İZAH

Azınlık, lugatta "Bir toplulukta çokluk teşkil etmeyen, ekseriyette olanlara göre din, dil v.b bakımlardan farklı unsur, ekalliyet."¹⁸³ yahut bir ülkede hakim unsurların dışında kalan ve ekseriyet teşkil etmeyen varlıklar" anlamlarına gelir.¹⁸⁴

Devletler Hukuku yönünden ise; devletler arası anlaşmalar ile özel bir himaye konusu olan, eski tarihlerden beri belli bir ülkede yerleşmiş fakat bünyesine girdikleri ülkenin halkından genel olarak din, dil, ırk v.b. bakımlardan ayrılan topluluklardır.¹⁸⁵ " Sosyolojik literatürde kültürel ve fiziki özellikleri yönünden farklı olan insanlar eğer farklı muamelelere tabi tutuluyorsa " azınlık" olarak kabul edilmektedirler. ...Böylece azınlık muamelesi görmek, bu duruma düşen guruplarda kendilerine ait bir "benlik bilincinin" gelişmesine vesile olmaktadır."¹⁸⁶ Avrupa kaynaklı olan azınlık lafzı, Fransız İhtilalinden sonra milliyetçiliğin devletlerin oluşmasında temel faktör olmasıyla birlikte ortaya

¹⁸²Müslim, Cihad 3.

¹⁸³Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, s.95; Abdullah Yeğin, Abdülkadir Badallı, Hekimoğlu İsmail, İlhami Çalım, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Türedav İstanbul-1978, s.

¹⁸⁴Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, 5.baskı, Ankara-1982.

¹⁸⁵*Meydan Larousse* I-XII, Meydan yayınları, İstanbul-1981, II/13.

¹⁸⁶*Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* I-IV, Risale Yayınları, İstanbul-1990, *Azınlık* mad (sba), I/136.

çıkmiş, “ 20. Yüzyıla kadar Avrupa'ya has olan azınlıklar meselesi, “¹⁸⁷Avrupa'nın “Ulus Devlet” anlayışını Afrika'ya , Ortadoğu'ya Asya'ya ve hatta Latin Amerika'ya ihraç etmesiyle gelişmiş ve içinden çıkılmaz hale gelmiştir. Azınlıkların hakları “ Milletler cemiyetinin gözetimi altında tam bir hukuk eşitliği ile “kavim özelliklerinin, geleneklerinin ve milli fizyonominin muhafazasını” öngören birçok hal çaresi olarak 1919-1920 anlaşmalarıyla ele alındı.”¹⁸⁸ Görüldüğü gibi bu haklar; din ve kültür hürriyeti, dillerin kullanılması, haklarda eşitlik gibi hususlardır.

Azınlık lafzını daha iyi tahlil edebilmemiz için, ortaya çıktığı “ ulus devlet” modelinin vatandaşlık anlayışını tesbit etmemiz gerekmektedir. Batının keşfettiği ve en bariz vasfı toprağa bağlılık olan “ulus devlet”, vatandaşlarını devlete hakim ve ondan sorumlu olan veya devleti teşkil eden millet veya ırktan olup olmamalarına göre sınıflandırır. İşte bu iki ayrı grup için “ çoğunluk” ve “ azınlık” tabirleri kullanılır.”¹⁸⁹

Ulus devlette önderlik ve politikanın yürütülmesi tamamen çoğunluğun elindedir. Azınlıklara gelince; bunlar ister kültür, ister sosyal veya dîni bakımdan azınlık olsun, kendilerine sorumluluk verilmez ve bu güç de kendilerinde görülmez. Ulus devletin mevcut anayasası vatandaşlar arası bütün ayrılıkları tamamen kaldırır. Azınlıklara verilen memuriyetler gösterişten ibarettir.¹⁹⁰

Ulus devletler vatandaşlarını sadece fert olarak kabul eder. Başka bir kültürel gruba mensubiyetini reddeder.¹⁹¹ Kağıt üzerinde bütün vatandaşlara eşit muamele edildiği görüntüsü varsa da uygulamada bu böyle değildir. Azınlıklar sürekli horlanır ve insanlığın temel haklarından mahrum bırakılırlar. Kimse bunu inkar edemez.¹⁹² Bir başka ifadeyle “ sömürge ülkelerin halkı sömürgeci ülkelerin tebası olmakla birlikte bu devletin kendi vatandaşlarının

¹⁸⁷ *Meydan Larousse*, II/13.

¹⁸⁸ *Meydan Larousse*, II/13.

¹⁸⁹ Mevdudî, Ebu'l-A'lâ (ö:1979), *İslamda Devlet Nizamı*, s.65.

¹⁹⁰ Mevdudî, age, s.66.

¹⁹¹ Özel, Ahmet, *G. müslim* mad, DİA, İstanbul 1996, XIII/420.

¹⁹² Mevdudî, age, s.66.

sahip olduğu siyasi haklardan mahrumdur.”¹⁹³ Hukuk sisteminin devletin kontrolünde olması, azınlıkları kendi görüşlerinin hakim olması yönünde mücadeleye sürükler. Günümüz demokrasilerinde durum böyledir.¹⁹⁴ Ulus devlet azınlık meselesini çözmek için çalışır ve aşağıdaki yollardan bir veya birkaçını uygular.

1-Azınlıkların müstakil varlıklarını yavaş yavaş bozup yok etmek.

2-Sistemli bir asimile yoluyla ortadan kaldırmak.

3-Parya olarak varlıklarını devam ettirmelerine müsaade etmek.¹⁹⁵ Nitekim Hindistandaki ve Balkanlardaki müslümanlara bu metodlar uygulanmaktadır.

İrkin ve rengin esas alındığı ulus devlette azınlığı tasfiye etmenin en yaygın yollarından birincisi tehcirdir. Batı Trakya ve Bulgaristandaki tatbikat bu yöndedir. İkincisi de katlidir. Afrika ve Bosna-Hersek buna misal olarak verilebilir.

Ulus devlette azınlığa tanınan haklar, çoğunluğun keyfine ve kapislerine bağlıdır. Çoğunluk daima azınlığı kuşatacak güçtedir.¹⁹⁶ Bu tür devlet anlayışında azınlık sorununu gayri meşru ve gayri tabii yollarla aşma çabasının temelinde, 19. asırda icad edilen ulus devlet anlayışının dinden uzaklaşıp seküler bir zemine oturması yatmaktadır. Belirli bir toprağa bağlı bir ulusun dünyevi çıkarları için her türlü ceberutluk caiz addedilmiş, insanî erdemler bu anlayışa kurban edilmiştir. Hep kazanan ve büyüyen, büyüdükçe iştahı açılan, iştahlandıkça vampirleşen, zayıfları ezen ve sömüren bir düzen ve bunun insanı elbette azınlıkların haklarını gasbedecektir. Bu cümleden olarak Osmanlı Devleti'nin dağılması sürecinde özellikle Balkan savaşlarından sonra Rumeli müslümanlarının “kırım tehdidi altında aile efratlarından kayıplar vererek”¹⁹⁷ aç

¹⁹³ Özel, *G.müslim* mad, DİA, XIII/420.

¹⁹⁴ Hamidullah, Muhammed, *İslâm'da Gayri müslimlerin Statüsü*, İslamabad-1989 ter: M. Sabri Küçükaşçı, (“İslâm Anayasa Hukuku” adlı kitap içerisinde, Beyan Yayınları, İstanbul 1995) s.209.

¹⁹⁵ Mevdudî, age, s.67.

¹⁹⁶ Mevdudî, age, s.67.

¹⁹⁷ Bora, Tanıl, *Türk Millî Kimliği, Türk Milliyetçiliği ve Balkan Sorun., Bilgi Ve Hikmet Dergisi*, Yaz-1993 sayısı, s.94.

ve sefil bir şekilde Anadolu'ya doğru kaçırları belleklerimiz bir köşesinde tazeliğini korumaktadır.

Batı'nın azınlıklar meselesini çözümede uyguladığı etnik arındırma, asimile ve tehcir gibi yöntemlerden en çok muzdarip olanlar müslümanlar olsa gerektir. Bulgaristan'ın 1950-1951 yıllarında binlerce müslümanı göçe zorlaması, yine Bulgaristan'da müslüman Türklerin isimlerinin zorla değiştirilmesi, mallarının gasbedilmesi ve 1989'da 300.000 müslümanın Türkiye'ye göç etmesi, 1980'li yıllarda Batı Trakya'da Türk azınlığa yapılan baskılar, Yunan hükümetinin müslüman azınlığa kendi müftüsünü seçmesine bile müsamaha etmemesi onları psikolojik ablukada tutması ve son olarak; Bosna-Hersek'te müslümanlara toplu kıyım uygulamaları, Balkanlarda azınlık olarak görülen Makedonya, Kosova, Sancak ve Arnavutluk'ta bulunan müslümanların çevresindeki kuşatma ve baskı Batı'nın azınlıklara yönelik anlayışını ve azınlık sorununu çözümedeki modern devlet mantığını gözler önüne sermektedir.

Kur'ân ise; etnik kökene, sosyal birliğin unsuru olan dile veya doğum yerini esas alan bölgeciliğe dayalı vatandaşlık ayrımcılığı reddeder. Toplumun temel bağlantısı ve birlik unsuru olarak yalnızca inancı kabul eder.

Kur'ân'da azınlık kavramıyla örtüşen bir kavram bulunmamaktadır. Yani azınlık kavramı, menşei itibariyle Kur'ân'î bir terim değildir. Arapça karşılığı ekalliyet olsa da bu lafız Kur'ân'ın tatbik edildiği hiç bir dönemde yukarıda anlamını zikrettiğimiz siyasi ve hukukî bir terim olarak azınlık manasında kullanılmamıştır. Bununla birlikte çeşitli nedenlerle müslümanlarla birlikte yaşamak durumunda olan başka din ve inançlara mensup topluluklar var olagelmıştır. Ancak bu topluluklar Kur'ân'ın öngördüğü kurallara göre hareket etmek mecburiyetinde olmamışlardır. Yani Kur'ân, öngördüğü sistemi ve hayat biçimini müslüman olmayanlara dayatmaz.

Allah Teâlâ insanları inanıp inanmama noktasında serbest bırakmış, **“Dileyen iman etsin. dileyen inkar etsin”¹⁹⁸**, **“Şayet rabbın dileseydi yeryüzündekilerin hepsi toptan iman ederdi.”¹⁹⁹**, **“Dinde zorlama yoktur, çünkü hak batıldan tamamıyla tebeyyün etmiştir...”²⁰⁰**, **“Sen ancak bir uyarıcısın, onların üzerinde zorba değilsin.”²⁰¹**, **“Sizin dininiz size, benim dinim bana”²⁰²**, âyetleriyle Kur’ân herkese kendi dini ve hukukî özerk dünyalarında özgürce yaşamalarına müsaade etmiştir. Nitekim Kur’ân’ın uygulayıcısı yüce Peygamber (sav) ilk yazılı anayasa kabul edilen **Medine Vesikası**’nın 1,2 ve 25. maddelerinde görüldüğü gibi müslüman ve müslüman olmayanları bir ümmet olarak telakki etmiş, 20. madde ile de müşrikleri bu siyasal topluluğun içerisine dahil ederek, onlara dînî ve hukukî serbestiyet vermiştir.²⁰³

Görüldüğü gibi Kur’ân, İslam ülkesi bünyesinde yaşayan gayri müslim olan (azınlık)ları seküler temellere dayanan batılı devlet anlayışında olduğu gibi, kırım, asimilasyon ve tehcir gibi yöntemlerle potasında eritmeyi kabul etmemektedir. Onları toplumun bir parçası olarak kabul etmenin yanında insan olmakla kazandıkları dînî ve hukukî haklarını garanti altına almaktadır. Medine vesikasının imzalandığı hicretin ilk yılından, Osmanlıların son yıllarına kadar, gayri müslim cemaatler, genelde dînî ve hukukî özerk topluluklar şeklinde çeşitli İslâmî idarelerde yer almışlardır.²⁰⁴

SONUÇ:

Daha önce de tesbit ettiğimiz gibi, azınlık; menşei ve çıkardığı sorun itibariyle ve bu soruna yönelik çözümlerden de anlaşıldığı üzere, Kur’ânî bir kavram değildir. Bununla birlikte, İslâm toplumunda müslümanlarla içiçe yaşamak durumunda olan gayri müslim unsurları- batılı bir terim olarak azınlık

¹⁹⁸Kehf 18/29.

¹⁹⁹Yunus 10/99.

²⁰⁰Bakara 2/256.

²⁰¹Gâşiyeh 88/22.

²⁰²Kafirûn 109/6.

²⁰³Bulaç, Ali, *İslam ve Demokrasi*, Beyan Yayınları, İstanbul-1993, s.168-169.

²⁰⁴Bulaç, age, s.174.

statüsünde değil- **zimmî** anlamında azınlık olarak değerlendireceğiz. Bu iki kavram (azınlık-zimmî) arasında mahiyet yönünden bir takım benzerlikler bulunması sebebiyle, bu tez çalışmamızda bundan böyle azınlık ifadesiyle zimmileri, müste'menleri ve diğer dînî ve kültürel toplulukları kastedeceğiz.

B-AZINLIKLAR

Aynı mefkureye veya aynı hayat görüşüne (din) bağlılık İslam kardeşliğini teşkil eder.²⁰⁵ Diğer bir ifade ile vatandaşlık; müşterek memleket, dil renk ve doğum değil, müşterek itikadı ve imanı ifade eder. Buraya kadar zikrettiğimiz delillerden de anlaşıldığı üzere İslâm toplumunda insanlar yönetime vatandaşlık hukukundan öte "din kardeşliği ve teb'a" bağı ile bağlıdırlar. Bundan dolayı modern devletin bir kavramı olan "vatandaşlık" lafzı bu söylediklerimizi içermemesine rağmen; konumuz azınlıklar (vatandaşlık hakları) olduğu için biz de bu kavramı din esaslı bir terimmiş gibi kullanacağız. Bundan sonraki cümlelerde müslümanlarla ilgili kullanılacak olan **vatandaş** kavramı **din kardeşliği** anlamında olacaktır. Buna göre İslam toplumunda yaşayan gayri müslimler de bazı yükümlülükleri yerine getirmeleri şartıyla **din kardeşliği** mesabesinde olmasa bile, vatandaş olarak kabul edilmişlerdir.

Muhammed Hamidullah, "*Ey insanlar, hakikat biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık, sizi birbirinizle tanışasınız diye milletlere ve kabilelere ayırdık. Şüphesiz ki sizin Allah (c.c) indinde en şerefliiniz takvaca en ileride olanınızdır...*"²⁰⁶ âyetinin vatandaşlık (tebaa) mevzuu üzerindeki beşer düşüncesini yeni bir istikamete yönelttiğini ve fiiliyatta bir islâm vatandaşlığı anlayışını ferman ettiğini²⁰⁷ söylemektedir.

İmam Ebû Yusuf (ö:182/798), müslüman olduktan sonra irtidad eden kimselerle arap olan putperestlerden başka bütün putperestlerin, müşriklerin,

²⁰⁵Hamidullah, Muhammed, *Kanunlar İhtilafının İslâmî Mefhumu*, Çev: Kemal KUŞCU, *İslam Anayasa Hukuku* kitabı içinde, Beyan Yayınları, İstanbul-1995, s.191.

²⁰⁶Hucurât 49/13.

²⁰⁷Hamidullah, agm, s.191.

ateşe ve taşa tapanların, ehli kitabın ve diğer gayri müslimlerin himayeye layık vatandaşlar olarak kabul edileceğini söyler.²⁰⁸

İslam Hukuku, gayri müslimleri medenî ve iptidaî olmak üzere iki gruba ayırır. Yani, Allah Teâlâ'nın birliğine inanan ve ehli kitap olup kendilerine vahyedilen peygamberlere tabi olanlara medenî, hiç bir ilâhî kanuna tabi olmayan (putperestler, ateistler, müşrikler, animistler v.s)lara iptidaî denir. Her iki grup da vatandaş olarak kabul edilir.²⁰⁹

İslam şeriatı müslüman olmayan vatandaşlarını üç katagoriye ayırır. Bunlar: a-Anlaşma veya antlaşmalarla İslâm devletinin teb'ası olanlar. b-Bir savaşta müslümanlara yenildikten sonra onun teb'ası olanlar. c-Diğer herhangi bir yolla İslâm ülkesinde bulunanlar²¹⁰, şeklinde ifade edilebilir.

Klasik İslâm hukuk metodolojisinde, gayri müslimler inançları bakımından üçe taksim edilmişlerdir. Bunlar:

- a-Semavî kitap sahibi olanlar(ehli kitap),
- b-Kitap sahibi olup olmadıklarında şüphe bulunanlar.
- c-Diğer inanç sahipleri'dir.

Müslüman hukukçular bazı âyetlerdeki açık ifadelerden hareketle, Yahudi ve Hristiyanların ehli kitap olduğu konusunda görüş birliği içerisindeyler. Sabiileri Ebû Hanife (ö:150/757)ve Ahmed b. Hanbel (ö:241/855) ehli kitap kabul ederken, Ebû Yusuf (ö:182/798) ve İmam Muhammed (ö:189/804) onları ehli kitap saymaz. Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in ehli kitap saymadıkları Sabii'ler, yıldızlara tapan putperestlerdir. Ebû Hanife ve Ahmed b. Hanbel'in ehli kitap saydıkları Sabii'ler ise, ilk dönem

²⁰⁸Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim (Ö:182/798), *Kitabu'l-Harâc*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz., s.128,129.

²⁰⁹Hamidullah, *İslâm'da Gayri Müslimlerin Durumu,(Statüsü)* s .221.

²¹⁰Mevdudî, Ebu'l-A'lâ, *İslâm'da Devlet Nizamı*, s.70.

İslâm kaynaklarında Yahudilik ve Hristiyanlığın bir mezhebi kabul edilen Sabiiler'dir. İhtilaf, her iki tür Sabiiler'in bulunmasından kaynaklanmaktadır.²¹¹

İkinci gruba Mecusiler dahil olmaktadır. Zerdüş'tün Peygamber olduğuna inanan ve ateşe tapan Mecusîler'in ehli kitap kapsamına girip girmediği, fakihler arasında tartışılmıştır. Şafî (ö:204/819) ve İbn Hazm (ö:/1064) onları ehli kitap sayar. Buna rağmen kestiklerinin yenilemeyeceğine ve kadınlarıyla evlenilemeyeceğine kaildirler. Fukahanın çoğunluğu ise, "**onlara ehli kitap muamelesi yapın**"²¹² mealindeki hadisi esas alarak Mecûsîleri ehli kitaptan saymazlar.²¹³

Ehli kitap ve Mecusîlerin dışında kalan putperestler, güneşe ve yıldızlara tapanlar, Allah'ın varlığını kabul etmeyen ateistler ve diğerleri üçüncü grubu oluştururlar.²¹⁴

Bu üç gruba mensup gayri müslimlere gerek milletlerarası ve gerekse ferdi ilişkilerde farklı hükümler uygulanır.²¹⁵ Müslümanlar tarafından farklı muamelelere tabi tutulurlar.²¹⁶

Diğer bir tasnif ile gayri müslimler, İslam ülkesiyle olan siyasî ve hukukî münasebetleri bakımından dört guruba ayrılırlar:

a-Harbî: İslam ülkesiyle savaş halinde bulunan gayri müslim bir devletin (daru'l-harb) vatandaşı olanlara denir.

b-Muâhid: Belli bir süre barış antlaşması yapılan gayri müslim devletin (daru's-sulh) vatandaşı olanlara denir.

c-Müste'men: Eman alarak İslam ülkesine giren ve burada belli bir süre ikametine izin verilenlere denir.

²¹¹ Özel, *G..müslim* mad, DİA, XIII/418.

²¹² Malik b. Enes (ö:179/795), *Muvatta'*-II, Çağrı Yayınevi, 2.baskı, İstanbul 1992, Zekat 42.

²¹³ Özel, *G.müslim* mad, DİA, XIII/418.

²¹⁴ Özel, *G.müslim* mad, DİA, XIII/418.

²¹⁵ Özel, *G.müslim* mad, DİA, XIII/418.

²¹⁶ Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, s.221.

d-Zimmî: Islâm devletinin tebaası olan gayri müslimlere denir.

Yukarıdaki adlandırma hicrî 2. asırdaki milletler arası ilişkileri ve vatandaşlık anlayışını sergilemektedir.²¹⁷

Muâhidler müste'menler gibi can ve mal güvenliğine sahiptirler. Zimmî ve Müste'menleri ise, aynı adla açacağımız iki başlık altında inceleyeceğiz.

1-ZİMMÎLER:

Zimmî lafzı, " ahd, eman, güvenlik, himaye, dokunulmazlık, hak" manalarına gelen "zimmet" kelimesinden yapılmıştır. Çoğulu zimâmdir.²¹⁸ Bu lafız Kur'ân-ı Kerim'de iki yerde geçmektedir.²¹⁹ Zimmîler veya ehli zimmet dendiği zaman, "islam devletiyle zimmet akdi yapan ve bu anlaşma gereği islam ülkesinde devamlı oturma hakkına sahip gayri müslimler" anlaşılmaktadır. Bu akit neticesinde gayri müslim, islam ülkesinde güvenlik içinde devamlı olarak oturma ve bazı istisnalar dışında vatandaşlık haklarından faydalanma imkanına kavuşur.²²⁰

Zimmîlik iki şekilde gerçekleşmektedir: Bunlardan birisi, bir savaş sırasında veya savaş olmaksızın islam devletinin hakimiyetini kabul eden ve özel bir anlaşmayla devlete girenlerdir ki bunlara; sulh anlaşması yoluyla zimmî olanlar denir. Diğeri de müslümanlara karşı savaşıp, yenilip teslim olduktan sonra islâm ordularının kasabalarına ve şehirlerine girdiği gayri müslimlerdir. Bunlara da harb yoluyla zimmî olanlar denir. Birinci gurup için anlaşmanın şartlarına uygun olarak hareket edilir ve anlaşmayı geçersiz kılacak şartlar oluşmadıkça bundan dönüş yoktur.²²¹ Bu hususta Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmaktadır: **" Bir millet ile savaşıp onları yenerseniz, onlar hayatlarını ve çocuklarını kurtarmak için size muayyen bir teminat ve yıllık bir gelir vermeyi kabul ederse; ondan bir kuruş fazlasını almayın, zira helal**

²¹⁷ Özel, *G.müslim* mad, DİA, XIII/418.

²¹⁸ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, XII/221.

²¹⁹ Tevbe 9/8.10.

²²⁰ Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku* (I-III), Nesil Yayınları, İstanbul 1987, III/234.

²²¹ Mevdudî, *İslâm'da Devlet Nizamı*, s.70,71.

değildir.”, “Dikkat edin!, kim anlaşmalıya (yani zimmîlere) zulmederse yahut tahammül edeceğinden fazlasını yüklerse yahut hakkını kısarsa veya hür iradeleri dışında onlardan bir şey alırsa; hüküm günü onun hacîci (davacı) olacağım.”²²²

Bu hadis zimmîlerle yapılan anlaşmaların hükümlerinin keyfi olarak değiştirilemeyeceğine delalet eder. Anlaşmalara aykırı olarak topraklarına ve binalarına el konamaz, ek anlaşmalara zorlanamazlar. Dinleri ve hukukları masundur, hayatları, namusları, ve malları müslümanlarınkı kadar kutsaldır.²²³ Ebû Yusuf bu mevzuda şöyle demektedir:” Biz onlardan sadece barış yapıldığı zaman karşılıklı kararlaştırılan şeyleri alırız. Anlaşmanın bütün şartlarına sıkı sıkıya uyulur ve ilave yapılmaz.”²²⁴ İkinci guruptan devlet cizye alır almaz, onların canlarını, mallarını, topraklarını ve namuslarını korumakla mükellef olur.²²⁵

İslam devletinin kuruluşunda idaresi altında bulunmak ve vatandaşlığını kabul etmek suretiyle de zimmî olmak mümkündür. Bu tür zimmîler de diğerleri gibi İslam devletinin egemenliğini kabul ettikten sonra cizye vermek suretiyle aynı muameleye tabi tutulurlar.²²⁶

“Zimmet akdi” hukuki bir terim olarak, **“ Kendilerine kitap verilenlerden Allah’a ve Ahiret gününe inanmayan, Allah’ın ve Rasulünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini din edinmeyen kimselerle küçül (üp boyun eğ)erek elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın.”**²²⁷ âyeti nazil olduktan sonra gündeme gelmiştir. Nitekim bu âyet de Mekkenin fethinden sonra nazil olmuştur. Öyleyse zimmîliğin Mekkenin fethinden sonra başladığını söylemek mümkündür.²²⁸

²²²Ebû Dâvud, Süleyman b. El-Eş’as es-Sicisânî (ö:275/888), *Sünenü Ebî Dâvud* (I-V), Daru Sahnun V e Çağrı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1992, imare 33; Ebu Yusuf, *Kitabu’l-Harac*, 125; Mevdudî, age, s.71.

²²³Mevdudî, age, s.72.

²²⁴Mevdudî, age, s. 73, (Ebu Yusuf, el-Harâc, s.35. den naklen).

²²⁵Mevdudî., age, s.73.

²²⁶Armağan, age, s.39,40.

²²⁷Tevbe 9/29.

²²⁸Karaman, age, III/234.

Gayri müslimlerle zimmet akdi yaparak İslam ülkesinde güvenlik içinde yaşamalarına müsaade edilmesinin gayesi; onlardan kazanç elde etmek değil, onları en güzel şekilde dine davet etmektir. Zira onlar zimmet akdiyle savaşmayı terkedip müslümanlar arasında yaşarken, dinin güzelliklerini ve müslümanların da ne güzel insanlar olduklarını görme fırsatı bulacaklardır. Bunun neticesinde kendi ihtiyaçlarıyla müslüman olma imkanına kavuşacaklardır.²²⁹

Zimmîlerden alınan cizyeye gelince; daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu bir gaye değildir. Ancak ikinci derecede bir faktördür. Çünkü bu vergi buna gücü yetenlerden, güçleri nisbetinde alınmakta, mali ve bedeni gücü bulunmayanlar bu vergiden muaf tutulmakta, hatta devlet tarafından kendilerine yardım edilmektedir.²³⁰ Ayrıca cizye onların askerlikten muaf sayılmalarının bir karşılığı sayılmakta, askerlik yaptıklarında veya İslam ülkesine faydalı olduklarında kendilerinden cizye alınmamaktadır.

Zimmet akdi talebinde bulunan şahısların mensup buldukları din kabul şartı olarak önem taşımaktadır. Müslüman din bilginleri Yahudi ve Hristiyanların ehli kitap oldukları hususunda müttefiktirler. Yahudilik ve Hristiyanlığın bir mezhebi olan Sabiiler de ehli kitap sayılmışlardır. Mecusîler Hz. Peygamber (s.a.v)'in **“onlara ehli kitap muamelesi yapın”**²³¹ hadisi ile ehli kitap kapsamında değerlendirilmiştir. Ehli kitap kapsamına giren gayri müslimler ile zimmet akdinin yapılabileceği üzerinde ittifak vardır.

Ehli kitabın dışında kalan din salıklarına gelince; İslâm hukukçuları **“...Onlarla ya savaşsınız, yahut (onlar) müslüman olurlar...”**²³² mealindeki âyete ve başka sebeplere dayanarak mürted ile zimmet akdi yapılamayacağı konusunda birleşmişlerdir.²³³ Bunların dışında kalan güneşe ve yıldızlara tapanlar, Allah'ın varlığını kabul etmeyen ateistler, mevcudiyeti ve ölümü

²²⁹es-Serahsî, Muhammed b. Ahmed, Şemsüddin, (ö.490/1097), *Kitabu'l-Mebsûd*, Çağın Yayınları, İstanbul-1983, X/77.

²³⁰Ebû Yusuf, age, s.126.

²³¹Malik, *Muvatta'*, Zekat 24; Ebû Yusuf, age, s. 130.

²³²Feth 48/16.

²³³Karaman, age, III/236.

zamana bağlayan dehrîler²³⁴ ve putperestler ile zimmet akdinin yapıp yapılamayacağı ihtilaf konusu olmuştur.

Hanefiler; Hz. Peygamber (s.a.v)'in putperest arablardan cizye kabul etmeyişini delil alarak, bunların dışındaki bütün gayri müslimlerle zimmet akdinin yapılabileceği görüşünü benimsemişlerdir.²³⁵ Hanbelî, Zahirî ve Şafîî'lere göre; ehli kitabın dışındaki gayri müslimlerle zimmet akdi yapılamaz.²³⁶ Evzaî, Malik ve Zeydîler'e göre; bütün gayri müslimlerle zimmet akdi yapılabilir. Prof. A. Kerim Zeydan da bu görüşü benimsemektedir. Bu görüşün delillerini şöyle sıralamak mümkündür:

a-Müşriklerin öldürülmesi ile ilgili âyet, cizye âyetinden önce gelmiştir ve cizye âyeti onu tamamlayarak, "*Müslüman olmayı veya cizye vermeyi kabul etmedikleri takdirde*" hükmünü getirmiştir. Nitekim bu âyetten sonra Rasûlullah (s.a.v) daha önce cizye almayı kabul etmediği Necranlılardan ve Mecûsîlerden cizye almayı kabul etti. Bu kabul yukarıdaki görüşü teyid etmektedir.

b-Rasulullah (s.a.v) komutanlarına; "müşriklerden bir düşmana rasladıkları zaman önce İslâm'a davet etmelerini, şayet bunu reddederlerse; cizye teklif etmelerini" emretmiştir.²³⁷ O, şöyle buyurmaktadır: "*...Onları İslâm'a davet et, şayet sana icabet ederlerse onu kabul et ve kendilerini serbest bırak! ... Eğer bunu kabul etmezlerse onlardan cizyeyi iste...*"²³⁸ Bu da bütün gayri müslimlerle zimmet anlaşması yapılabileceğini göstermektedir.

c-Gayri müslimlerin zimmet akdi talebini kabul etmemek, onları ya müslüman olmaya ya da savaşı devam ettirmeye zorlayacaktır. Bu ise Kur'ân'a aykırıdır. "*Dinde zorlama yoktur...*" (Bakara 2/256).²³⁹

²³⁴Câsiye 45/24.

²³⁵Karaman, age, III/237.

²³⁶Karaman, age, III/236.

²³⁷Kapar, M. Ali, *Hız Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri*, Esra Yay., İstanbul 1993, s.167.

²³⁸Müslim, Cihad 2; Ebû Davud, Cihad 82; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö:279/892), *es-Sünenü't-Tirmizî (I-V)*, thk: Ahmed Muhammed Şakir, Dâru Sahnun ve Çağrı yayınları, İstanbul 1992, Siyer 30,47; İbn Mâce, Cihad 38.

²³⁹Karaman, age, III/237,238.

Yukarıda zikrettiğimiz yolların dışında zimmî (teb'a) olmak mümkündür. Bunlardan birincisi; talep üzerine tabiiyete kabüldür. Gayri müslimlerden böyle bir talep gelirse, salahiyet sahibi makamlar bu talebi kabul ederler. İkincisi de evlenmek suretiyle tabiiyete girmedi. Bu şekilde teb'alık elde etme hakkı yalnızca kadına aittir. İslâm devletinin müslim veya gayri müslim bir vatandaşıyla evlenen yabancı gayri müslim bir kadın, İslâm devletinin vatandaşlık hakkını elde eder.²⁴⁰ Vatandaş olan gayri müslimlerin yeni doğan çocukları da vatandaş olarak kabul edilirler.

2-MÜSTE'MENLER:

Müste'men veya **müste'min** lafzı, "güven ve emniyet" manasına gelen "eman" kelimesinden yapılmış olup, "eman verilen, güvenliğe kavuşan kimse" anlamına gelmektedir.²⁴¹ İslâmî bir terim olarak ise; " müslümanların hakimiyeti altında bulunup, İslâm hukuk sisteminin uygulandığı ülke anlamına gelen **darulislâm**²⁴² da yaşayan, vatandaş olmayan fakat; devletin emanından istifade ederek belli bir süre ikametine izin verilen gayri müslimlere denir.²⁴³

İslâm ülkesinde belli bir süre ikametine izin verilen bir müste'men; emniyet ve himayesini sağlayan mücade (eman) şartlarına uyduğu sürece hemen hemen gayri müslim vatandaşların bütün hak ve vecibelerine sahip olur.²⁴⁴ Bunlar; elçiler, muvakkaten İslâm ülkesinde bulunan ticaret erbabı v.b kimselerdir.

Müste'menlik statüsü meşruiyetini âyet ve hadislerden almaktadır. **"Eğer müşriklerden biri eman dileyip yanına gelmek isterse; onu yanına al ki Allah'ın kelamını işitsin. Sonra onu güven içinde olacağı yere ulaştır."**²⁴⁵ Sünnet, birkaç kişilik gruplara İslâm toplumundan akıl-baliğ herhangi bir müslümanın eman verebileceğini göstermektedir. Şöyle ki:

²⁴⁰Hamidullah, *İslâm'da devlet İdaresi*, s.215,216.

²⁴¹Karaman, age, III/243.

²⁴²Özel,Ahmet, *Darulislam* mad, DİA, DİB Yayınları, İstanbul 1993, VIII/542.

²⁴³Özel, *Gayri müslim* mad, DİA, XIII/418; Karaman, age, III/243.

²⁴⁴Hamidullah, *Kanunlar İhtilafının İslâmî Mefhumu*, age, s.196.

²⁴⁵Tevbe 9/6.

“Müslümanların teahhüdü, bir bütündür. Onu rutbesi en aşağı olan da taşır.”²⁴⁶ Emanı büyük topluluklara ancak devlet başkanı verebilir. Hz Peygamber (sav) elçilere ve ticaret erbabına yönelik örfe dayalı eman uygulamalarını devam ettirmiştir. İslam hukuk sisteminde müste'menin eşi ve çocukları da aynı statüde mütala edilmiştir.²⁴⁷ Yukarıda mealini arzettiğimiz ve konumuza delil teşkil eden âyetin de işaret ettiği üzere; müste'men ülkesine döndüğü zaman, eman sona ermektedir.²⁴⁸

Müste'menlerin uzun müddet İslam ülkesinde kalmaları uygun görülmemektedir. Çünkü ticaret kastıyla darulislama gelen müste'menlerden her ne kadar öşür (harac) alınmakta ise de; gayri müslim vatandaşlar gibi kendilerinden cizye alınmadığı için, İslam ülkesinin menfaati olmaksızın, çıkar temin edeceklerdir. Hatta ülkenin gizliliklerini öğrenmek suretiyle casusluk yapabilmeleri sözkonusu olacaktır.. İslâm ülkesinde kalma süreleri ise İslâmî hükümetin yetkisine bırakılmıştır.²⁴⁹ Ayrıca İslâm hukuk bilginleri, müste'menlerin silah ve savaş malzemesi gibi nesnelere “müslümanları zayıflatıp, düşmanları güçlendireceği” gerekçesiyle ülkelerine götürmelerinin caiz olmayacağı görüşünü benimsemişlerdir.²⁵⁰

3-DİĞERLERİ:

a) MÜRTEDLER:

Mürted: Müslüman olduktan sonra, tekrar imandan çıkan kimseye denir. Dinden dönmenin hukuki neticeleri bakımından akıl ve hürriyet şarttır. Akıl başında olmayan ve ikrah ile mecburen dinden dönen (dönmüş görünen) kimseler mürted sayılmazlar.²⁵¹ İslam hukukçularının mürted ile zimmet akdi yapılamayacağı hususunda müttefik olduklarını daha önce **zimmîler** başlığı altında ifade etmiştik. Onların dayanmış oldukları delilleri şöyle sıralayabiliriz:

²⁴⁶Buharî, ferâiz 21,cizye 10 ; Müslim, hac 467,470, cihad 167; Tirmizî, siyer 25; İbn Mâce, Diyât 31; Ahmed b. Hanbel, I/81, 119.

²⁴⁷Karaman, age, III/243-244-245.

²⁴⁸Karaman, age, III/245.

²⁴⁹es-Serahsî, *el-Mebsud*, VI/1867.

²⁵⁰*el-Fetâvâ el-Hindiyye I-XVI*, ter. Mustafa Efe, Akçay Yayınları, 2. Baskı,Ankara-tsz, IV/252.

ı) “...Onlarla ya savaşırsınız yahut, (onlar) müslüman olurlar”²⁵²
mealindeki âyet mürtedlerle ilgilidir.

ıı) Henüz İslâm’ı tanımamış bir kimsenin zimmet akdi yapıldıktan sonra hidayete kavuşması ihtimali olduğu halde, İslâm ile müşerref olduktan sonra mürted olan kimsenin ise, fitratı bozulmuş, istidadı zayi olmuştur.

ııı) Gayri müslim ile zimmet akdi yapmaktan maksat, ona hidayet imkanı vermek ve kendisini İslâm hukukuna tabi kılmaktır. Mürted zaten bu hukuka tabi bir vatandaş olduğundan yapılacak bir akit topluma birşey kazandırmayacaktır.

ıv) Mürted tekrar müslüman olmadığı takdirde, suçunun cezası ölümdür.²⁵³ Bu suç diğer sistemlerdeki “vatana hiyanet” suçuna tekabül etmektedir. Zimmet akdi kişiye can güvenliği sağlar, mürtede can güvenliği verilemeyeceğine göre, kendisiyle zimmet akdi yapmak mümkün değildir.²⁵⁴

b) MÜŞRİKLER

Müşrik, ortak koşmak manasına gelen “şirk” kelimesinden müştak bir lafızdır. Allah’a inanmakla beraber, (yaratıcılığına) herhangi bir nesneyi tapınmada veya ilahlık vasfında Allah ile bir tutan, O’nun ortağı kabul eden kimsedir.²⁵⁵ *İmam Ebû Yusuf*, arap müşriklerinden cizye alınmayacağı²⁵⁶ görüşünde olsa da, bir kısım *din bilimcisi* ve *A. Kerim Zeydan*, bazı gerekçelerle bütün müşriklerle zimmet akdi yapılabileceği kanaatindedir. Bu gerekçeleri **zimmiler** başlığı altında zikretmiş idik.

²⁵¹Karaman, age, III,231.

²⁵²Feth 48/16.

²⁵³Bu durumda mürtedin öldürülmeyeceği görüşünde olanlar da vardır.

²⁵⁴Karaman, age, III,236.

²⁵⁵Karaman, age, III,231.

²⁵⁶Ebû Yusuf, age, s.128,129.

c) DEHRÎLER (ATEİSTLER):

Dehriyye, “mutlak zaman” anlamına gelen “dehr” kelimesine nisbeti sebebiyle bu isimle anılan ve İslâm dünyasında genel olarak ateist ve materyalist düşünce akımlarını temsil eden felsefî bir kavramdır.²⁵⁷ Dehriyye’ye göre her şey, tabiatın ve zamanın (dehrin) eseridir. Varlıklar için bir yaratıcı aramak gereksizdir.²⁵⁸ **“Dediler ki, hayat ancak yaşadığımızdan ibarettir. Ölürüz ve yaşarız, bizi öldüren ise, yalnızca zamandır(dehr).”**²⁵⁹ Mealini sunduğumuz âyetten anlaşıldığına göre, İslâm’dan önce bugünkü ateizm ile örtüşen materyalist bir dünya görüşü mevcuttur. *ez-Zemahşerî* aynı âyeti tefsir ederken, bu kimselerin dünyada yaşar sonra ölürüz, bunun gerisinde (sonrasında) hayat yoktur dediklerini, günlerin ve gecelerin insanların ölümünde müessir olduğunu, ölümün ve ruhların kabzının Allah’ın emriyle meydana geldiğini inkar ettiklerini, meydana gelen her hadiseyi dehre ve zamana bağladıklarını, bunu da cahilce ve sadece zanna dayanarak yaptıklarını söylemektedir. *ez-Zemahşerî*, dehrilerin en önemli sloganının zamandan şikayet olduğunu zikrettikten sonra, Hz. Peygamberin **“Zamana (dehre) sövmeyiniz, çünkü Allah, zamanın kendisidir.”**²⁶⁰ hadisini kaydettikten sonra, bu hadisin “hadîseleri meydana getirenin Allah olduğu, zaman olmadığı” anlamına geldiğini söyler.²⁶¹

İmam Maturidî (ö:233/944), onların âlemin kідemine inanan kimseler olduklarını ve böylece tabiat felsefesini benimsediklerini ifade etmektedir.²⁶²

Cahız (ö:255/869) dehrîliği daha çok Yunanlılara ait bir felsefe olarak görür ve onların akla önem vermelerinin yıldızlara tapmalarını engellemediğini, bunun da onların taklitçiliğinden kaynaklandığını söyler. *Cahız*’a göre dehriler,

²⁵⁷ Altıntaş, Hayrani, *Dehriyye* mad, DİA, DİB Yayınları, İstanbul 1994, IX/107.

²⁵⁸ Karaman, age, III/231.

²⁵⁹ Casiye 45/24.

²⁶⁰ Buharî, Edeb, 101; Müslim, Elfaz, 4; Ahmed b. Hanbel, V,299,311;

²⁶¹ *ez-Zemahşerî*, age, III/94

²⁶² *Maturidî*, Ebû Mansur, Muhammed b. Muhammed (ö:233/944), *Kitabu't-Tevhîd*, ter: Hüseyin Sudî Erdoğan, Hicret Yayınları, İstanbul-1981, s.256.

Allah'ın varlığını, mucizeleri, şeytan, cin ve melekleri inkar ederler.²⁶³ Daha çok Maniheist karakterli dehrîliğin bir özelliği olan cin ve melekleri inkar, duygu ötesi varlıkları yok sayan kaba Sansüalizmin bir ifadesidir.²⁶⁴ *Cemaleddin Efganî* de dehrileri, Demokritos ve Epiküros materyalizmine dayandırır. Ortaçağ İslâm dünyasında vücut bulan Mazdekîlerin ve Batınîlerin dehrî olduklarını ve gerek Kozmolojik Materyalizme inanmaları, gerekse mülkiyet ortaklığını benimsemeleri açısından Komünist, Sosyalist ve Nihilist akımları Mazdekî karakterli dehrîler olarak değerlendirir.²⁶⁵ Osmanlı döneminde 1789 yılında yayınlanmış bir fermanla, Fransız devrimindeki dehrî felsefenin reddedilmesi veya, bu felsefeden etkilenen Jöntürklerin dehrîlikle suçlanması, bu terimin İslâm'ın modern çağında da kapsamlı bir anlamda varlığını devam ettirdiğini göstermektedir.²⁶⁶

İslâm dünyasında materyalist akımın öncüsü kabul edilen *İbnü'r-Ravendî*'nin dinleri, Peygamberleri ve mucizeleri inkara kadar varan tenkitleri de İslâm öncesi İran literatürünün etkisine bağlanmaktadır. İbnü'r-Ravendî, *ez-Zümürüd* adlı eserinde akıl karşısında naklin gereksizliğini, aklın üstünlüğünü, İslâm'ın akla aykırı, mucizelerin uydurma, bilimin nübüvvet fikrine zıt olduğunu, ibadetlerin saçmalıklardan başka bir şey ifade etmediğini ileri sürmüştür.²⁶⁷

Günümüzde daha çok "Ateizm" şeklinde tezahür edip nefsaniyetle açıklanabilen ve materyalizmin desteklediği bu akım, doğa üstü (ilâhî) her türlü bağımlılığı red, hür ve özgür yaşam, özgür düşünme, tabiattan (daha çok doğa tabirini kullanıyorlar) maksimum faydalanma gibi argümanları kullanan, dünyevilik diye açıklanabilecek bir hayat felsefesini öngörmektedir.

Dünyevîlik kısaca "dünya hayatından başka (sonra) bir hayat yoktur" şeklinde özetlenebilir. Bu, âhiret hayatının, ilahi bir hesabın ve her türlü kayıtlılığın reddini gerektiren bir anlayışı doğurur. Bu tür bir hayat anlayışını

²⁶³ Altıntaş, *Dehriyye* mad, DİA, IX/108.

²⁶⁴ Altıntaş, *Dehriyye* mad, DİA, IX/108.

²⁶⁵ Altıntaş, *Dehriyye* mad, DİA, IX/109.

²⁶⁶ Altıntaş, *Dehriyye* mad, DiA, IX/109.

²⁶⁷ Altıntaş, *Dehriyye* mad, DİA, IX/108.

benimseyenlere göre ölüm korkunç bir sondur. Öyle ise, kişi dilediği gibi ve özgürce yaşamalıdır.

Yukarıda tanımlamaya çalıştığımız ve **Tanrı (İlâh) tanımazlık** anlamına gelen **ateizm** büyük topluluklar tarafından benimsenmiş olmamakla beraber, özellikle Materyalist felsefenin tesiri altında kalmış bütün toplumlarda az da olsa taraftar bulmuştur. Bu, “din tanımama”yı kabul şeklinde değil de beraberinde getirdiği “ilahi bir kontrolün reddi” şeklinde mâkes bulmuştur. Kur’ân imânı ve imân edeni dikkate alan bir rehberdir. Aslolan bir şeye inanmak ve bunda samimi olmaktır. Batıl da olsa bir şeye inanmanın hiçbir şeye inanmamaktan üstün olduğunu açığıdır. Nitekim Kur’ân, Kitab Ehlini diğer din mensublarından ve din tanımazlardan üstün tutmaktadır. Zira dinsizliği bir yaşam biçimi olarak kabul etmek tabii ve fitrî olmayan bir durumdur.

Hülâsa, tarih boyu ilah (tanrı) tanımazların organize bir topluluk oluşturamadıkları bir vakiadır. Bunun sebebi, bu felsefî görüşün hiç bir masum mesnet ve gerekçelere dayanmamasıdır. Bu nedenle İslâm devleti masum gerekçelere dayanmayan tanrı tanımazlığı ve onun mensuplarını muhatab almaz. ve onları vatandaşlığa layık kimseler olarak görmez.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'A GÖRE AZINLIKLARIN HAK VE GÖREVLERİ

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'A GÖRE AZINLIKLARIN HAK VE GÖREVLERİ

I-KUR'ÂN'IN AZINLIKLARA TANIDIĞI HAKLAR

A-TEMEL HAK VE HÜRRIYETLER

Kur'ân, evrensel bir rehberdir ve bütün insanlığın dünya ve âhiret saadetini temin etmeyi hedeflemektedir. Kur'ân, Müslim gayri-müslim bütün beşeriyetin yüce yaratıcının varederken kendilerine vermiş olduğu hakları gözetmeyi ve onları teminat altına almayı emreder. Kur'ân , temel hak ve hürriyetler dediğimiz hayat, din ve düşünce, kendi hukuk sistemini seçme ve kanun önünde eşitlik gibi konularda İslâm toplumunun çoğunluk olsun azınlık olsun fertleri arasında fark gözetmemeyi prensip edinmektedir.¹

Kur'ân'ın en iyi müfessiri ve en iyi uygulayıcısı Rasulullah efendimiz (sav), Medine'ye hicretin akabinde oradaki gayri-müslim unsurlarla yapmış olduğu "**Medine Antlaşması**"nda mevzumuzu oluşturan temel hak ve hürriyetleri teminat altına almıştır.² Yine Hz. Peygamber (sav), Necran hristiyanlarıyla bu tür temel hak ve hürriyetleri muhtevi bir anlaşma yapmıştır.³

Kur'ân'ın teminat altına aldığı evrensel olan temel hak ve hürriyetleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Bunlara Kur'ân'ın azınlıklara tanıdığı temel hak ve hürriyetler de denebiliriz.

¹Bakara 2/256; Nisa 4/93; Maide 5/8; Tevbe 9/29; Mümtehine 60/8,9.

²Hamidullah, *Vesâik*, s.61.

³Hamidullah, *age*, s.180.

1-VATANDAŞLIK HAKKI:

İslâm, insanlar arasında mukadder tesadüflere bağlı olan ırk, renk, dil ve coğrafya gibi farklılıkları bir yana bırakarak vatandaşlık konusunda irade ve tercihi esas almıştır. Kur'ân'a göre, İslâm'ı din olarak benimseyenler aynı zamanda sosyo-politik İslâm toplumunun bir üyesi olurken, bu inancı paylaşmayanlar da İslâm devletinin siyasi hakimiyetini kabul ederek çoğulcu bir hukuki yapı içerisinde tercih ettikleri hayat tarzını yaşama imkanına sahip birer üyesi olurlar. Yani azınlıklar, vatandaş manasında İslâm devletinin teb'asını ifade etmek üzere hukukçular tarafından kullanılan "*daru'l-İslâm ehli*"⁴ olurlar.

Hz. Peygamber (sav) devrinde bugünkü anlamda bir "Vatandaşlık" kavramına raslanılmamaktadır. Bunun sebebi Medine site devletinin bugünkü anlamda sınırlarının çizilmemiş olmasındandır. Vatandaşlık statüsü ancak Emeviler ve Abbasiler döneminde belirginleşmeye başlamıştır.⁵

Azınlıklar müslümanlar gibi İslâm devletinin tam vatandaşlarıdır.⁶ Modern devlet, vatandaşlarını sadece fert olarak kabul edip, başka bir kültürel guruba mensubiyetini reddederken, İslâm devleti azınlıkları çok kültürlü bir siyasal yapı içinde kendi toplumunun bir üyesi olarak kabul eder.⁷

İslâm devleti azınlıkları Tevbe suresi 29. âyetin öngördüğü bir anlaşma ile vatandaşlığına kabul eder. İslâm toplumundaki müslüman unsur ile, anlaşmalar yoluyla vatandaşlığa kabul edilen azınlıkların hak ve görevlerinde bazı farklılıkların olması tabiidir. "Bu onların bazı batılı araştırmacıların iddia ettikleri gibi ikinci sınıf vatandaş sayıldıkları"⁸ anlamına gelmez. Çünkü İslâm devletinin temel anlayışını kabul etmedikleri halde, sisteme rıza gösterip

⁴Özel, *Gayri.müslim mad*, DİA, XIII/420.

⁵Ünalın, Abdülkerim, *İslâm Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması*, İzmir 1997, s.143.

⁶Serahsî, age, VI/2244.

⁷Özel, *Gayri.müslim mad*, DİA, XIII/420.

⁸Özel, *Gayri müslim mad*, DİA, XIII/420.

kanunlara saygılı olacaklarını taahhüt etmeleri neticesinde, müslüman çoğunluk ile aynı temel hak ve hürriyetleri paylaşırlar.

Tarih bize göstermiştir ki azınlıklar, kendilerine tanınan geniş otonomiden faydalanarak devlet içinde devlet, dahası devlet üstünde devlet olmuşlardır. Bu görüşü seslendirenler, bu dîni ve kültürel çoğulcu sistemi, **ortaçağ dîni demokrasisi** diye nitelemişlerdir.⁹

Kur'ân'da azınlıkların İslâm devletinin vatandaşı olduklarına delalet eden direkt bir âyet bulunmamakla birlikte, Tevbe sûresi 29. âyette gayri müslimlere yönelik **zimmet anlaşması** vaz'edilmekte, böylelikle de -azınlıkların İslâm devletinin müslüman fertleri gibi- temel hak ve hürriyetlerinin garanti altına alınması istenmektedir. Bu âyetin zimmet anlaşmasıyla gayri müslimleri vatandaşlığa kabulü emrettiğini söylemek doğru olur. Söz konusu âyetin meali şöyledir:

“Kendilerine kitap verilenlerden Allah’a ve Âhiret gününe inanmayan, Allah’ın ve Rasûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dinini din edinmeyen kimselerle, küçül(üp boyun eğ)erek elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın”¹⁰

Hucurât sûresi 13. âyetin de azınlıklara yönelik vatandaşlık hakkını vaz'ettiğini söylemek mümkündür. Muhammed Hamidullah bu âyetin vatandaşlık mevzuu üzerindeki beşer düşüncesini yeni bir istikamete yönelttiğini ve fiiliyatta bir **İslâm vatandaşlığı** fermanı olduğunu söylemektedir.¹¹ Mezkur âyetin meali şöyledir:

“Ey insanlar, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah katında en üstün

⁹Özel, *Gayri müslim* mad. DİA, XIII/420.

¹⁰Tevbe 9/29.

¹¹Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, s.191.

olanınız, (Allah'ın buyrukları dışına çıkmaktan) en çok korunmanızdır. Allah bilendir, haber alandır.”¹²

Yüce Peygamberimizin her icraat ve faaliyetinin referansının Kur'ân olduğu şüphesizdir. O Medinedeki dîni, kültürel ve etnik topluluklarla vatandaşlık anlaşması yapmıştır. Nitekim Medine vesikasının 2 ve 25. Maddeleri Medine toplumunun müslim- gayri müslim bir ümmet ve fertlerini bu toplumun birer vatandaşı ilan etmiştir.¹³ Hz. Peygamber cizye âyetinin (Tevbe 9/29) inmesiyle birlikte, aynı yıl Eyle, Ezruh, Cerba, Dümetü'l-Cendel, ertesı yıl Necran, Yemen, Bahreyn, Maknâ, Teymâ ve Heber halklarıyla vatandaşlık anlaşması yaptı.¹⁴

İmam Ebû Yusuf, zimmet anlaşması yapılan azınlıkların himayeye layık vatandaşlar olduğu görüşündedir.¹⁵

Kendileriyle vatandaşlık anlaşması yapılan azınlıkların ikinci sınıf vatandaş oldukları veya teb'a olmadıkları yönünde görüş beyan edenlerin ileri sürdükleri gerekçelere bakıldığında bunların; “azınlıklar, müslüman çoğunluk ile aynı hak ve yükümlülükleri paylaşmadıkları, müslümanların zekat vermesine karşılık azınlıkların cizye ödedikleri ve yine azınlıkların müslümanlara tanınan siyasi haklardan faydalanamadıkları v.b” gerekçeler olduğu görülmektedir. Gerekçelere bakıldığında nakısanın temel hak ve hürriyetlerde olmadığı aşikardır. Aslında vatandaşlık anlaşması azınlıkların din, dil, neseb, mal ve can emniyetlerini garanti eden bir anlaşmadır. Azınlıklara üzerinde yaşadıkları vatanın ikamet hakkının tanınması, bu coğrafyayı dış tehlikelere karşı müdafaa için askerlik yapma yerine bir tür vergi mahiyetinde cizye vermeleri, müslüman çoğunluğun zekat ve devletin yükleyebileceği diğer vergiler ve nihayet gerektiğinde canlarıyla ve mallarıyla bu coğrafyayı müdafaa etme mükellefiyetleriyle karşılaştırıldığında, onların nimetler içerisinde risksiz bir hayat sürdüklerini söylemek doğru olur.

¹²Hucurat 49/13.

¹³Hamidullah, *el-Vesaik*, s. 59,61.

¹⁴Erkal, Mehmet, *Cizye*, DİA, İstanbul 1993, VIII/42.

¹⁵Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, s. 127.

Siyaset, ferdî olsun toplumsal olsun bir gayeyi tahakkuk ettirme sanatıdır. İslâm toplumunun gayesi de, dünya üzerinde kaynağını Kur'ân'dan alan adil ve yaşanabilir bir sosyal düzen tesis etmektir. Bu tür bir ideali ancak bu davanın sahipleri olan müslümanlar taşıyabilirler. Azınlıkların ise bu tür bir kaygısı ve İslâm toplumundaki siyasete katılmalarının gerekçesi yoktur. Yani azınlıkların dînî ve ictimâî hedefleri, İslâm toplumunun söz konusu hedefleriyle örtüşmemektedir. Öyleyse; azınlıkların müslümanlara tanınan siyasi haklardan faydalanamamaları gibi bir durum söz konusu değildir. Onlardan böyle bir talep gelmesi, İslâm toplumunun hedeflerini kabul etmeleri ve bu yolda çalışmak istemeleri anlamına gelir ki, bu zaten onların müslüman olmaları demektir. Eğer siyasi haktan kasıt, azınlıkların kendi dînî ve kültürel kimliklerini İslâm toplumuna dikte etmelerine yönelik bir çalışmaya imkan tanımak ise, bu zaten vatandaşlık anlaşmasına aykırı bir durumdur. Kısaca, azınlıkların müslümanlara tanınan bazı siyasi haklardan mahrum olmaları onların vatandaş sayılmamaları anlamına gelmez. Hatta Abdülkerim Zeydan'ın ifadesiyle; günümüzde bütün devletler kendi vatandaşlarını bazı nedenlerle bir takım haklardan mahrum bırakmaktadırlar. Bu onların vatandaşlıklarına hâlel getirmemektedir.¹⁶

Azınlıkların vatandaşlık haklarını kaybetmesi, vatandaşlık anlaşması şartlarına aykırı davranışlarıyla gerçekleşir. Yoksa İslâm devleti böyle bir ihlal olmadıkça azınlıkları vatandaşlıktan çıkaramaz.. Azınlıkların vatandaşlıktan çıkarılmalarına ve sınırdışı edilmelerine sebep olabilecek bazı davranışlar şunlardır:

- 1-Cizye (vergi) vermemek.
- 2-Devletin kanun ve düzenine karşı gelmek.
- 3-Düşmanla işbirliği yaparak, devlete karşı savaşmak.
- 4-Müslüman kadınla zina yapmak.

¹⁶Zeydan, Abdülkerim, *Ahkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menîn*, Bağdâd 1963, s. 63,65.

5-Müslümanları dinlerinden döndürmek için propaganda yapmak.¹⁷

2-CAN VE MAL GÜVENLİĞİ (HAYAT) HAKKI:

Kur'ân, insanı en güzel yaratılışın sahibi¹⁸ ve en değerli¹⁹ varlık olarak görür. Kur'ân'a göre insanlar, yaratılış itibariyle; dinlerini, nesillerini, canlarını ve mallarını korumada aynı haklara sahiptirler.

İslâm toplumunda yaşayan azınlıklar, zimmet akdi sayesinde müslüman çoğunluğun sahip olduğu hayat hakkına sahip olurlar. Hz. Peygamber (sav), azınlığı haksız yere öldüren kimsenin yetmiş yıllık mesafeden duyulan cennet kokusundan mahrum olacağını ifade etmiştir.²⁰ Azınlıklardan herhangi birini, şeriatın belirlediği bir hak olmaksızın öldürmenin haramlığı üzerinde, müslüman hukukçular ittifak etmişlerdir. Çoğunluğa göre, bir müslüman azınlıklardan birini öldürürse, kısasa değil, diyete hükmedilir. Hanefîler kısasa hükmetmişlerdir. İçlerinde Hanefîlerin de bulunduğu bazı hukukçulara göre, diyetin gerekli olduğu bir durumda diyetin bir müslümanınki ile eşit olması gerekir. Bununla birlikte yarısı veya üçte biri diyenler de olmuştur.²¹

Haksız yere bir insanı öldürmenin haram olması gibi, zevk için hayvan öldürmek de haramdır. Kur'ân, haksız yere bir mü'mini öldürenin, Allah'ın lanetine uğrayacağını ve cehennemde azab edileceğini söylemektedir. Nihayet Kur'ân, evrensel hayat hakkını vaz'etmektedir:

¹⁷Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, III/251.

¹⁸Tin 95/4.

¹⁹İsra 17/70.

²⁰ **"Dikkat Allah ve Rasûlünün anlaşmalı olduğu bir kişiyi(muâhid) her kim öldürürse, muhakkak surette Allah'ın ahdini bozmuş olur ve o kimse, cennetin kokusunu koklayamaz. Halbuki cennetin kokusu yetmiş yıllık mesafeden duyulur."**Tirmizi, Diyât, 11; İbn Mâce, Diyât, 33.

²¹Özel, *Gayri müslim* mad, DİA, XIII/421.

“Her kim bir mü’mini kasten öldürürse onun cezası; içinde ebedi kalmak üzere (gideceği) cehennemdir. Allah ona gazab etmiş, lanet etmiş ve onun için büyük bir azab hazırlamıştır.”²²

Prof. Dr. Süleyman Ateş’e göre, bu âyette bir mü’minin haksız yere öldürülmesi yasaklanıyor olsa da âyetin hükmü müslim-gayri müslüm herkesi içine almaktadır.²³ Zira amden katl, insan haklarına saldırıdır²⁴ Hayat hakkının tüm insanlığı kuşattığına taalluk eden diğer bir Kur’ân âyeti de şudur:

“Allah’ın haram kıldığı canı haksız yere öldürmeyin...”²⁵

Bu âyette Allah Teâlâ, tüm masum insanları kasetmiştir.²⁶ Bu konuyla ilgili başka bir âyette Yüce Rabbimiz, Rahmân’ın kullarının haksız yere cana kıyamayacaklarını vurgulamıştır. Bu âyetin meali şöyledir:

“...Ve onlar ki, Allah ile beraber başka ilaha yalvarmazlar. Allah’ın haram ettiği canı haksız yere öldürmezler ve zina etmezler. Kim bunları yaparsa günahı (nın cezasını) bulur.”²⁷

“Bundan dolayı İsrail oğullarına şöyle yazdık: Kim bir cana kıymamış ya da yeryüzünde bozgunculuk yapmamış olan bir canı öldürürse, sanki bütün insanları öldürmüş gibidir. Kim de onu (n hayatını kurtarmak suretiyle) yaşatırsa, bütün insanları yaşatmış gibi olur. Andolsun elçilerimiz onlara açık deliller getirdiler ama bundan sonra da onlardan çoğu yeryüzünde israf etmekte (aşırı gitmekte) dirler.”²⁸

²²Nisa 4/93.

²³Ateş, Süleyman, *Kur’ân’da İnsan Hakları*, 1.Kur’ân Sempozyumu, 1-3 Nisan 1994, Bilgi Vakfı Yayınları, 2. Baskı, s. 347,348.

²⁴Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, II/346.

²⁵İsra 17/33.

²⁶Ateş, agm, s. 348.

²⁷Furkan 25/68.

²⁸Maide 5/32.

Kur'ân bu âyet ile net bir şekilde haksız yere katli yasaklamıştır. Süleyman Ateş yasaklamanın hikmetini; "öldürme olayının başka katilleri de beraberinde getireceği ve toplumların ifsadına sebep olacağı"na bağlar.²⁹

Hz. Peygamber (sav)'in "**...Kim gönül rızası olmaksızın onlardan bir şey alırsa, kıyamet gününde ben mazlumun tarafını tutacağım.**" kavli şerifi, azınlıkların mallarının masun olduğunun açık bir delilidir.

Çağımız müslüman din bilginlerinden biri olan Mevdudî (ö:1979), azınlıklara tanınan hayat hakkıyla ilgili olarak şöyle der: Azınlığın kanı, müslümanların kanı gibidir. Bir müslüman bir azınlığı öldürürse verilecek ceza ve tazminat bir müslümanı öldürene verilebilecek ceza kadardır.³⁰ İslâm tarihinde nadir de olsa bu tür olay ve uygulamalara raslanmaktadır. Mesela Hz. Peygamber (sav) bir zimmîyi öldüren bir müslümana infaz uygulamıştır. Hz. Osman (ra) böyle bir müslümanı öldürülenin varislerine teslim ettiği bilinmektedir. Bunların dışında Hz. Osman ve Ali'nin (ra) bu tür uygulamalarını bilmekteyiz. Bu konuda Hz. Ali (ra) "Her kim bizim zimmimizdir, onun kanı bizimki kadar kutsaldır, malları bizimki kadar tecavüzden masundur" demektedir.³¹

Azınlıklara ait mal emniyetine örneklik teşkil etmesi için şu tarihi uygulamayı zikretmekte fayda mülahaza etmekteyim. Mısırlı hristiyan bir kadın evinin bir kısmını yıkıp camiye ilave ettiği için Amr b. As'ı Hz. Ömer (ra)'e şikayet etti. Durum Amr'dan soruldu , O da Halifeye; Evin değerinden fazla para teklif ettiği halde kadının razı olmadığını, hazineden bir miktar para vererek cami yapmak kastıyla evini yıktırıldığını söyledi. Bunun üzerine Hz. Ömer, caminin eve ait kısmının yıkılarak sahibine iadesini emretti.³²

²⁹Ateş, agm, s. 384.

³⁰Mevdûdî, *İslâm'da Devlet Nizamı*, s.75.

³¹ ez-Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh (ö:794/1392), *el-Bürhân fî Ulumi'l-Kur'ân* (I-IV), thk: Muhammed ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Marife, Beyrut 1972, II/282.; Mevdûdî, age, s.76.

³²Temel, Ali Rıza, *İslâm'da Ve Batıda İnsan Hak Ve Hürriyetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1995, s. 219. (Dr. Abdülkerim Osman, *en-Nizamü's-Siyasiyye Fî'l-İslâm*, Beyrut, 1968, s. 61,62 den naklen).

Konumuzla alakalı diğer bazı âyetler de Şunlardır:

“Her can kazandığıyla (Allah katında) rehin alınmıştır”³³ “Allah dileseydi bütün insanları tek bir mmet yapardı (Fakat böyle istemedi).³⁴

Bu âyeti (Hud 11/118) “eğer Allah dileseydi İslâm mmetinden olsunlar diye onları zorlardı” Şeklinde tefsir eden ez-Zemahşerî âyete Şu açıklamayı getirmektedir: “Bu söz zorlamanın yasaklanmasını içermektedir. Allah Teâlâ onları hak din üzerinde ittifaka zorlamaz, aksine teklife esas olmak üzere tercih hakkı tanır.”³⁵

Hülâsa. buraya kadar zikredilen âyetlerden de anlaşıldığı gibi, hayat hakkı doğuştan insana verilen vazgeçilmez bir haktır. İnsanın hr olması esastır. Haksız yere cana kıymak ve yeryüzünde bozgunculuk çıkartıp toplumlari ifsada sürükleme gibi mübah kılıcı bir sebep olmadan kan dökmek haramdır.³⁶

Aynı hakları “Ehli kitab’ın dayandıkları “Kitab-ı Mukaddes”te bulmak mümkün değildir.³⁷ Aksine, bir savaş halinde hiç bir canlı bırakılmadan öldürülmesi gerektiği yer almaktadır.”*Onların her Őeylerini tamamen yoket, onları erkekten kadına esirgeme, çocuktan emzikte olana, kzden koyuna, deveden eŐeđe kedar hepsini ldr, acıma.*³⁸ Kur’ân’da ise, bir savaşta savaşanların dışında hiçbir canlının öldürülmesi tecviz edilmemiŐtir. ***“Allah (cc)’ın haram kıldığı cana haksız yere kıymayınız, kim zulmedilerek öldürülürse, biz onun velisine (kısaŐ, diyet, af hususunda) yetki verdik...”***³⁹

³³Mddessir 74/38.

³⁴Hud 11/118.

³⁵ez-Zemahşerî, age, II/97.

³⁶Maide 5/32.

³⁷Kaya, Remzi, *Kur’ân’a Göre Ehli-Kitap ve İslâm*, Altınkalem Yayınları, Ankara 1994, s. 263.

³⁸Tesniye 20/10-14; Samuel, 15/2.3. s.286.

³⁹İsra 17/23.

3-DİN, VİCDAN VE İBADET HÜRRIYETİ:

Kur'ân, Din hususunda beşeriyete serbestiyet tanır. Bu bağlamda azınlıklar da dinlerinde serbesttirler. Kur'ân hiçbir kimseye dini inanç ve düşüncesinden dolayı baskı yapılmasını tecviz etmez. Zira İslâm'ın gayri müslimleri zorla İslama katma gibi bir siyaseti yoktur⁴⁰. Düşündüklerini başkalarına dayatma olmaksızın ve kamunun ifsadına yol açmamak üzere her insana tam bir fikir hürriyeti tanınmaktadır.

Kur'ân'ın bütün insanlığa tanıdığı bu hürriyetin kapsamında: iman etme, bağlı bulunduğu dinin esaslarına göre amel etme, dinini öğrenme, öğretme, neşir ve tebliğ, dininin emirlerini yerine getirme⁴¹ gibi hürriyetler bulunmaktadır.

Kur'ân müteaddit âyetlerde söz konusu hürriyeti ele almış, evrensel prensipler va'zetmiştir. Bu âyetlerden bazıları şunlardır:

"Dinde zorlama yoktur, artık iman küfürden ayrılıp tebeyyün etmiştir..."⁴² "Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzündekilerin tümü toptan iman ederdi. Hal böyle iken, sen hepsi mü'min olsunlar diye insanları zorlayıp duracak mısın!"⁴³

"De ki, Kur'ân Rabbinizden gelen bir haktır. Artık dileyen inansın dileyen inkar etsin."⁴⁴

"De ki ey insanlar, size Rabbinizden hak gelmiştir. Artık kim hidayeti kabul ederse, o ancak kendi lehine hidayete ermiş, kim de saparsa o da yalnız kendi aleyhine sapmış olur. Ben sizin başınızda bir bekçi değilim."⁴⁵

"...İslâm'a girerlerse, doğru yolu bulurlar, şayet yüz çevirirlerse, artık sana düşen ancak tebliğdir. Allah kullarını görür."⁴⁶

⁴⁰Hud 11/118.

⁴¹Armağan. age, s. 118.

⁴²Bakara 2/256.

⁴³Yunus 10/99.

⁴⁴Kehf 18/29.

⁴⁵Yunus 10/108.

⁴⁶Ali İmran 3/20.

“Sizin dininiz size, benim dinim banadır.”⁴⁷

Din ve vicdan hürriyetini tanzim eden en mühim âyetin, **“Dinde zorlama yoktur!...”** âyeti olduğu kesindir. Âyetin iniş sebebi hakkında çeşitli rivayetler varsa da; bu rivayetler genel olarak “Ensar’dan bazı müslümanların hristiyan veya Yahudi olan çocuklarını İslâm olmaları için zorlamaları üzerine indiğinde birleşmektedir.⁴⁸ Bu rivayetlerden birkaçını ele almamız konuyu açıklamada yeterli olacaktır:

Taberî’nin Süddî’den yaptığı rivayete göre, bu âyet Ensardan Ebu’l Husayn hakkında inmiştir. Bu zatın iki oğlu vardı, Medine’ye yağ satmak üzere gelen Şam tüccarlarının daveti üzerine hristiyan olmuşlardı. Babaları müslüman olunca, oğullarını da müslüman olmaya zorlamıştı. Bunun üzerine **“Dinde zorlama yoktur!...”** âyeti nazil oldu.⁴⁹

Mücahid bu âyetin Subeyh adında siyah bir oğlu olup, onu müslüman olmaya zorlayan Ensardan bir adam hakkında indiğini söylemektedir.⁵⁰

Bu hususuta bir başka rivayet Mesruk’tan gelmektedir. Bu rivayete göre, Selim b. Avf oğullarından Ensardan bir zatın iki oğlu vardı, Hz Peygamber risalet ile şereflenmeden önce hristiyan olmuşlardı. Sonra yiyecek ticareti yapan bir hristiyan gurubu ile Medine’ye geldiler. Babaları onlara geldi ve onları sıkıştırıp zorladı ve şöyle dedi: Allah’a yemin olsun ki, müslüman olana kadar sizi bırakmayacağım!. Onlar ise müslüman olmaktan yüz çevirdiler. Topluca münakaşa ede ede Rasûlullah’a geldiler. O zat şöyle dedi: “Ya Rasûlallah! ben görüp dururken benim parçam (evlatlarım) cehenneme mi girsin!?” Bunun

⁴⁷Kafirûn 109/6.

⁴⁸Ebû Davud, Cihad 2672; Nesaî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb (ö:303/915)Sünenü’n-Nesâî (I-VIII), Dâru Sahnun ve Çağrı Yayınları İstanbul 1992, Tefsir 67.; et-Taberî, **Camîu’l-Beyan** III/10; Vâhidî, Ebû Hasan Ali b. Ahmed (ö:468/1075), **Esbâbu Nüzûli’l-Kur’ân**, Beyrut 1991, s. 75-77.

⁴⁹Taberî. age, III/10; İbn Kesîr, age, I/459.

⁵⁰Vâhidî, age,s. 86.

üzerine Allah Teâlâ “*Dinde zorlama yoktur...*” âyetini indirdi. Onlar yollarına bırakıldılar.⁵¹

ez-Zemahşerî bu âyet,i “Allah Teâlâ iman işini mecburiyete ve zorlamaya değil, temkîne ve ihtiyara bırakmıştır” şeklinde tefsir ettikten sonra Yunus 10/99. âyetin de bu âyete benzediğini, bununla; “Allah Teâlâ isteseydi onları imana zorlardı, fakat böyle yapmadı, işi ihtiyara bıraktı” demek istendiğini ifade etmektedir.⁵²

Âyetin nüzul sebebi, insanlara tam anlamıyla dînî ve fikrî serbestiyet tanındığını göstermektedir. Âyet aynı zamanda insanlara akıllarını işleterek inanmalarını tavsiye etmektedir. Kur’ân’ın vaz’ettiği dînî ve fikrî hürriyet, Hz. Peygamber (sav) den itibaren Osmanlılar’a değin Kur’ân’ı referans edinmiş bütün toplum ve devletlerde tatbik imkanı bulmuş, bu sayede müslüman olmayan unsurlar tam bir hürriyet içerisinde hayatlarını devam ettirmişlerdir.

Osmanlı Devleti’nin, bünyesindeki azınlıklara tam bir vatandaş muamelesi yaptığı, kendi dinî ve kültürel topluluklarının her türlü ihtiyaç ve faaliyetlerini idamede muhtariyet sahibi olmalarını temin ettiği ve hatta, Endülüste zulme uğrayan yahudilere kucak açtığı bilinmektedir. Günümüzde ise gayri müslimler tarafından aynı hoşgörü ve evrensel haklara saygının Avrupada yahut dünyanın muhtelif memleketlerinde azınlık statüsünde olan müslümanlara gösterilmediği, Bosna-Hersek, Keşmir, Sancak, Makedonya, Bulgaristan, Batı Trakya v.b örnekleriyle müşahede edilmektedir. İsrail’in uygar olmakla övünen yeni dünyanın gözü önünde işgal ettiği topraklarda müslümanlara reva gördüğü gayri insanî muameleler, hadisenin ne kadar vahim boyutlara ulaştığını göstermektedir.

Evrensel ahlak bağlamında İslâm toplumlarında tarih boyu özgürce yaşamış ve refahın zirvesine ulaşmış olan gayri müslimlere yapılan muamele ile

⁵¹Vâhidî, age, s. 86; Beydâvî, Abdullah b. Ömer (ö.791/1291), *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Tevîl* (I-II), Matbaatü’l-Amire, 1385 (h), I/176.

⁵²ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/279.

onların günümüzde müslümanlara reva gördükleri muamele, farkın ve müslümanların sahip olduğu erdemın en bariz göstergesidir.

Kur'ân'ı en iyi anlayan ve tatbik eden Hz. Peygamber (sav) olsa gerektir. O'nun Din ve Vicdan hürriyeti konusundaki tatbikatını Medine site devleti anayasası (Medine vesikası) nda yer alan "yahudilerin dinleri kendilerine, müslümanların dinleri kendilerinedir, buna gerek mevlaları ve gerekse bizzat kendileri dahildir" (madde:25)⁵³ hükmünde görmek mümkündür. O'nun Necranlılarla yaptığı anlaşma metninde de şu maddeyi görmekteyiz: "Necranlılar ve onlara tabi olanlar için malları, canları, din ve cemaatleri, aşiretleri. alışverişleri, kiliseleri ve ellerinde bulunan her şeyde Allah ve Rasûlünün teminatı vardır..."⁵⁴

4-KENDİ HUKUK SİSTEMİNİ SEÇME HAKKI (KAZAÎ VE HUKUKÎ MUHTARİYET):

Hangi sebeble olursa olsun, İslâm ülkesinde bulunan müslim veya gayri müslim vatandaşlar ile diğer yabancılar, devletin yargı sistemine ve kanunlarına tabi olurlar. Ancak İslâm, azınlıklara aile, şahıs, miras ve borçlar hukuku gibi dini inançlarla alakalı konularda inanma özgürlüğünün bir gereği olarak adlî ve hukukî muhtariyet tanımıştır.⁵⁵ Bunun manası, "azınlıklar arası şahsi meseleler, kendi ahkam-ı şahsiyelerine göre çözümlenir"⁵⁶ demektir. Bu mevzuda İslâm şeriatının bunları karşılayan hükümleri zorla uygulanamaz. Mesela şahitsiz ve mihir tesbit edilmeksizin yapılan evlenmelere veya kan akrabalığı hilafına yapılan evlenmelere azınlıkların kendi hukukları müsade etmişse, bu tür evlenmeler geçerlidir (bakidir), bu zaten onların cizye ödemelerinin bir karşılığıdır.⁵⁷ Buna göre, hendi hukuk sistemlerini ve mahkemelerini kurma hakkına sahiptirler. Kur'ân ve sünnet bunu emrettiği gibi, Hz. Peygamberden bu

⁵³Hamidullah, *Vesâik* s. 61.,

⁵⁴Hamidullah, *Vesâik*, s. 176.

⁵⁵es-Serahsî, *el-Mebsud*, XI/102.

⁵⁶Mevdudî, *İslâm'da Devlet Nizamı*, s. 78.

yana devam eden tatbikat da bu yöndedir. Bu onların asırlarca İslâm toplumları içerisinde dinî ve kültürel varlıklarını sürdürmelerine imkan tanımıştır.

Kur'ân, hiç bir insana kendi hukuk kanunlarını dayatmadığı gibi, hiç bir insanın beğenmediği kanunlarla hesaba çekilmesini tecvîz etmez. Diğer bir deyişle Kur'ân, azınlıklara, kendi kanunlarını veya İslâm (Kur'ân) kanunlarını seçme serbestliğini tanımıştır. Bu hususta Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

“Yalana kulak verirler, haram yerler. Sana gelirlerse, ister aralarında hüküm ver, isterse onlardan yüz çevir. Eğer onlardan yüz çevirirsen sana hiçbir zarar veremezler. Ve eğer hükmedersen aralarında adaletle hükmet. Çünkü Allah adalet yapanları sever.”⁵⁸

“Gerçekten Tevrat'ı biz indirdik, onda yol gösterme ve nur vardır. İslâm olmuş peygamberler onunla yahudilere hüküm verirdi...”⁵⁹

“İncil sahipleri Allah'ın onda indirdikleriyle hükmetsinler. Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse, işte onlar yoldan çıkmışlardır.”⁶⁰

“Sana da kendinden önceki kitapları doğrulayıcı ve onları koruyup kollayıcı olarak bu kitabı hak ile indirdik. Onların aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet ve sana gelen gerçekten ayrılıp, onların keyiflerine uyma. Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol belirledik. Allah isteseydi hepinizi bir tek ümmet yapardı. Fakat, size verdiklerinde sizi sınamak istedi...”⁶¹

Yukarıdaki âyetler, hukuk sistemi seçme hakkının evrenselliğine işaret etmektedir. Bu özellikle Maide Sûresi 48. Âyette daha da belirginleşmektedir. Prof. Dr. Süleyman Ateş bu âyetle ilgili şunları söylemektedir: “Yüce Allah bu sözüyle, her ümmet için bir hukuk sistemi, bir davranış tarzı belirlediğini haber

⁵⁷Mevdudî, age, s. 79.

⁵⁸Maide 5/42.

⁵⁹Maide 5/44.

⁶⁰Maide 5/47.

⁶¹Maide 5/48.

vermektedir. Bu şeriatlerin hepsi tevhide dayanır. Fakat, hukuk ve ibadet şekillerinde farklar vardır... Topluların ihtiyaçlarına göre gönderilen dinlerde tedrici değişiklikler yapılmıştır. Önceki dinde haram olan bazı fiiller, sonraki dinde helal kılınmış veya bunun tersi olmuş, gerektirici şartları ortadan kalkan bazı hükümler neshedilmiştir. Ancak inanç esasları hepsinde birdir... Hz. Peygamber (sav), **“Biz peygamberler, baba bir kardeşleriz, dinimiz birdir.”**⁶² buyurmuştur.⁶³

Prof. Dr. Süleyman Ateş, **“Eğer Allah isteseydi, hepinizi tek bir ümmet yapardı...”** âyetini ise şöyle açıklamaktadır: “Fakat her topluma ayrı ayrı şeriatler verdi ki, her milletin kendisine verilen şeriatı, belirlenen hukuk düzenini nasıl uygulayacağını denesin”⁶⁴

Maide Sûresi 5/42. âyetten, İslâm mahkemelerinin gayri müslimlerin davalarını alıp almamada muhayyer oldukları anlaşılmaktadır. Ancak İbnü'l-Arabî(ö:543/1148) bu mevzuda şöyle söylemektedir: İslâm ülkesindeki gayri müslimlerle sulh yapılmıştır. Bu onların içişlerine karışmamayı gerektirir. Eğer onlar kendileri bize müracaat ederlerse ve konu dinlerin hiç birinin kabul etmediği gasb, adam öldürme v.b. bir zulüm ise davaları alınır. Eğer dava konusu dinlerin farklı çözümler vaz'ettiği bir mevzu' ise, İslâm mahkemeleri davayı kabul edip etmemekte serbesttir.⁶⁵ İbn Kesir ise, **“Şayet sana gelirlerse...”** kavli şerifini, “onlar hükmetmen için sana gelirlerse aralarında hükmetmemen gerekmez (yani hükmet). Çünkü onların hüküm talepleri doğruyu bulmak kastıyla değildir, aksine nefislerine hoş geleni arzu ediyorlar” şeklinde tefsir etmektedir.⁶⁶

Alimlerin çoğunluğu gayri müslimlerin davalarını kabul edip etmemede hakime muhayyerlik veren âyetin (Maide 5/42) mensuh olduğu ve aynı Sûrenin

⁶²Buhari, Enbiyâ,48; Ahmet b. Hanbel, Müsned, 2/406, 437.

⁶³Ateş, Süleyman, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, III/8.

⁶⁴Ateş, age, III/8.

⁶⁵İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh (ö:543/1148), **Ahkamu'l-Kur'an** (I-II),thk: Ali Muhammed el-Becâvî, Mısır 1957, II/620.

⁶⁶İbn Kesir age, III/109.

48. âyetiyle neshedildiği görüşündedirler.⁶⁷ Abdülkerim Zeydan, İbn Abbas, Mücahid, İkrime, Ebu'l-Hasen, Katade, Süddi, ve Zeyd b. Eslem gibi alimlerin çoğunun bu âyetin neshedildiği görüşünde olduklarına, **“...Kim Allah'ın indirdikleriyle hükmetmezse, işte onlar kafirdirler.”**⁶⁸ âyetiyle hakimin muhayyerliğinin kaldırıldığına, nesh hususunda ihtilaf bulunan bu mevzuda hakimin davayı almasının isabetli olması, aksi durumda âyetin amir hükmünün yerine getirilmemiş olabileceği ihtimaline, gerek azınlıkların ve gerekse güvence verilerek -pasaport ve vize ile- İslâm ülkesine girenlerin davalarının alınmaması durumunda, onları himaye ve haklarını muhafaza etmekten söz edilemeyeceği gibi sebeplere dayanarak, yabancılar da dahil olmak üzere taraflardan sadece birinin İslâm mahkemesine müracaat etmesiyle, hakimin davayı almakla yükümlü ve dava konusunu İslâm muhakeme yöntemiyle çözümlenmek durumunda olduğu görüşündedir.⁶⁹

Son devir müctehidleri arasında ağırlık kazanan diğer bir görüşe göre ise; “muhayyerlik veren âyetin, Maide Suresi 5/48. âyet ile neshedilmediği ve bu âyetin İslâm ülkesindeki müslim- gayri müslim vatandaşlarla ilgili olmayıp, yabancılarla ilgili olduğu ve hakimin bu tür bir davayı alıp almamakda serbest olduğu” şeklindedir.⁷⁰ İmam Şafi'ye göre, taraflardan her ikisi de azınlık ise, hakim davayı kabul eder ve **“...Aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet, onların gayri meşru arzularına uyma...”**(Maide 5/49) mealindeki âyet gereği İslâm hukuku usulüne göre hükmeder. Taraflar eman verilenlerden iseler ve her iki taraf anlaşarak İslâm hakimine baş vurursa, hakim davayı alabilir, ancak bu **“...Sana gelirlerse, ister aralarında hükmet, isterse onlardan yüz çevir...”** (Maide 5/42) mealindeki âyete istinaden bir zorunluluk değildir, hakim muhayyerdir. Özetle, Şafilere göre Maide sûresi 5/42. âyet, eman verilen gayri müslimler için, aynı sûrenin 49. âyeti ise, azınlıklar içindir.⁷¹

⁶⁷Taberî, age, X/330-334; İbn Kesir age, III/109.

⁶⁸Maide 5/44.

⁶⁹Zeydan, age, s. 573-576.

⁷⁰Reşid Rıza, Muhammed, (ö:1935), *Tefsiru'l-Menâr* (I-XII), Mısır 1935, VI/394.

⁷¹eş-Şafi, Muhammed b. İdris (ö: 204/819), *el-Ümm* (I-VIII), Dâru'l-Marife, 2. Baskı, Beyrut 1973, VII/42,43.

İslâm ülkesinde azınlıkların İslâm mahkemelerine müracaat etmeleri durumunda ne ile hükmedileceği hususu ulema arasında diğer bir ihtilaf konusunu oluşturmaktadır. Şimdi bu görüşleri ele alalım:

Birinci görüş, "İslâm ülkesinde azınlıklara kendi din kitaplarına dayalı hukuk sistemleriyle hükmedilir" şeklindedir. Bu görüşte olan alimler Hz. Peygamber (sav)'in Maide Sûresi 5/41. âyetin iniş sebebine müteallik zikrettiği, **"Tevrattaki hüküm ile hükmedeceğim"** hadisine dayanmaktadırlar.⁷² Bu görüşün sahiplerinden biri olan İbnü'l-Arabî bu mevzuda şöyle söylemektedir: Maide Sûresi 5/43. âyette **"Tevrat yanlarında olduğu halde seni nasıl hakem kılıyorlar!"** buyrulmaktadır. Bu ise onların Tevrat'a göre hükmlenmek istediklerine delalet etmektedir. Nitekim böyle bir müracaat üzerine Hz. Peygamber (sav), Tevrat'ı en iyi bilenlerden olduğu söylenen İbn sâriyâ adındaki zatın şahitliği ile Hz. Musa'nın şeriatı üzere hükmetmiştir.⁷³ Zira geçmiş Peygamberlere ait olan ve terkedildiği kesin olmayan hukuk sistemleri bizim için geçerlidir.⁷⁴

İkinci görüş, İslâm hukuku ile hükmedileceğine dair görüştür ki bu İmam Şafi(ö:204/819)⁷⁵, Taberî ve Prof. Abdülkerim Zeydan'ın görüşüdür.⁷⁶ Taberî (ö:310/922), Maide Sûresi 5/42. âyeti şu şekilde tefsir etmektedir: "Ey Muhammed (sav)! Onlar arasında hükmetmeyi tercih edersen, adaletle hükmet, bu, Allah'ın benzeri bir davada Ümmeti Muhammedi bağlı kıldığı hukuk nizamı ile hükmetmektir."⁷⁷ Çağımız din bilginlerinden Abdülkerim Zeydan da azınlıkların davalarının "Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyi emreden" âyetlere (Maide 5/47,48) ve "Kur'ân'ın başka hukuk sistemlerini meşru görmemesi" gibi sebeplere dayanarak İslâm hukuk düzenine göre çözümlenmesi gerektiği görüşündedir.⁷⁸

⁷²Taberî, age, VI/136.

⁷³İbn Mace, Hudud 10; Ebû Davud, Hudud 25; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*,III/108.

⁷⁴İbnü'l-Arabî, age, II/623.

⁷⁵eş-Şafi, age, VII/42; İbnü'l-Arabî, age, II/623.

⁷⁶Zeydan, age, s. 576.

⁷⁷Taberî, age, VI/143.

⁷⁸Zeydan, Abdülkerim, *Ahkamu'z-Zimmiyyin Ve'l-Müste'menin*, s. 594.

Cassas(Ö.370/980) Hanefilerin, azınlıklara satım sözleşmelerinde, miras meselelerinde ve diğer akitlerde, müslümanlara uygulanan hukukun uygulanacağı, azınlıkların -Hz. Peygamber Necranlılara faizciliği yasakladığı için- faizli muamelelerine müsaade edilmeyeceği, onlara bu mevzuda İslâm hukukunun tatbik edileceği görüşünde olduklarını söylemektedir.⁷⁹

Bu iki görüşün çakıştığı nokta, İslâm'ın diğer hukuk düzenlerini meşru görüp görmemesinde yoğunlaşmaktadır. Halbuki âyetler gayet açıktır ve azınlıklara kendi hukuk nizamlarıyla muamele edilme hakkını vermektedir. Bu ise, onların hukuk sistemlerini meşru görmek manası taşımaz. Sadece Allah Teâlâ kendilerine bu hakkı vermiştir o kadar. Bu hususta İslâm devletine düşen, azınlıkların İslâm mahkemelerine müracaat edebileceklerini dikkate alarak, gerekli düzenlemeleri yapmaktır. Getirilen davalarda taraflar İslâm hukuk sistemine göre muamele görmek istiyorlarsa ona göre, aynı dina mensup iseler, o dinin hukuku gereği, eğer anlaştıkları başka bir hukuk sistemi varsa, ona göre, şayet böyle bir birlik yok ise, İslâm hukuk sistemine göre hükmedilirler.

Hz. Peygamber (sav) Medine site devletinin anayasasına alınan "*yahudilerin dinleri kendilerine, mü'minlerin dinleri kendilerinedir. Buna gerek mevlaları ve gerekse kendileri dahildir.*"⁸⁰ hükmü ile yahudilerin, "yahudi yasalarına", hristiyanların, "hristiyan yasalarına" göre muaheze edilebileceklerini deklare etmiştir. Bu vakıa her milletin kendi hukuk sistemini seçebileceğine dair Kur'ân öngörüsünün Hz. Peygamber (sav) tarafından algılanıp uygulandığının sarih bir göstergesidir. Nitekim o, Necran (Yemen) hristiyanlarıyla yaptığı anlaşmada, onlara can ve mal emniyeti hususunda eman verdiği gibi, patrik ve rahiplerinin atanmasını da kendilerine bırakmıştır.⁸¹ Şimdi konuyu bazı ayrıntılarıyla ele alabiliriz.

⁷⁹Cassas, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (ö:370/980), *Ahkamu'l-Kurân* (I-V), thk: Muhammed es-Sadık Kamhâvî, Mısır tsz., II/436.

⁸⁰Hamidullah, *Vesâik*, s. 61.

⁸¹Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, s.217; *İslâm'a Giriş*, s. 220.

Gayri müslim azınlıklar aralarındaki hukuki ihtilafları kendi mahkemelerine götürebilecekleri gibi, iki tarafın rızasıyla İslâm mahkemelerine de götürebilirler.⁸² Bu durumda İslâm mahkemesi sevk edilen davaya bakmakla yükümlü olur.⁸³ Taraflardan biri müslüman ise, davaya bakma hakkı sadece İslâm mahkemesine aittir.⁸⁴ Mesela, hristiyan bir kadın (teb'a) bir müslüman ile evliyse ve dul kalmışsa, iddeti dolmadan evlenemez, evlenirse bu geçersiz sayılır.⁸⁵

Hanefilere göre, azınlıklar aralarındaki ihtilafı İslâm mahkemelerine taşılırsa, İslâm mahkemesi bu davayı alır ve sonuçlandırır. Malikî ve Hanbelîlere göre ise, İslâm mahkemesi davaya bakıp bakmamada muhayyerdir.⁸⁶ Ahmed b. Hanbel'den gayri müslim davalarının bakılacağına dair bir rivayet de vardır. Şafilere göre taraflar Müste'men (pasaportla geçici giriş yapmış) iseler muhayyerlik söz konusudur. Taraflardan biri azınlık ise, davaya bakılması icab eder. Bu hususta muhayyerlik olduğunu savunanlar, **"Eğer sana gelirlerse, ister aralarında hükmet, isterse onlardan yüz çevir. Onlardan yüz çevirirsen, sana hiçbir şekilde zarar veremezler. Eğer hükmedersen, aralarında adaletle hükmet. Çünkü Allah adaletli olanları sever."**⁸⁷ âyetini esas alırlar, ve bu âyetin diğerini neshettiğini söylerler. Bu guruptaki bazı hukukçular da burada neshin söz konusu olmadığını, ilk âyetin müste'menlerle, diğerinin azınlıklarla ilgili olduğunu savunurlar.⁸⁸

İslâm mahkemesi azınlıkların davalarına bakarsa, Kur'ân'a göre hüküm verir⁸⁹ **"...aralarında Allahın indirdiğiyle hükmet, sana gelen gerçekten ayrılıp, onların hevalarına uyma..."**⁹⁰ Mahkeme sonunda verilen hüküm, müslümanlara verilebilecek hüküm ile aynı olur. Ancak onlar, itikadlarınc

⁸²Mevdudî, *İslâm'da Devlet Nizamı*, s. 79; Özel, *Gayri müslim* mad, DİA, XIII/422

⁸³Mevdudî, age, s. 79; Hamihullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, s. 198.

⁸⁴Mevdudî, age, s. 79; Özel, *G.müslim* mad, DİA, XIII/422.

⁸⁵Mevdudî, age, s. 79.

⁸⁶Özel, *G.müslim* mad, DİA, XIII/422-423.

⁸⁷Maide 5/42.

⁸⁸Özel, age, XIII/423.

⁸⁹Maide 5/42,44,48.

⁹⁰Maide 5/48.

meşru olan (içki, domuz eti gibi) hususlarda, farklı hükümlere tabi olurlar.⁹¹ Taraflar ayrı dinlere mensup olduğu takdirde de (Hiristiyanlık Yahudilik gibi) İslâm mahkemelerine müracaat edebilirler. Bu hallerde Hz. Peygamber (sav)'in uygulaması, (sünneti) onlara katil, zina gibi cinaî vakalarda dahi kendilerinin şahsi hukuklarını tatbik etmek idi.⁹²

Maide Sûresi 42 ve 48. âyetlerin emir esasları üzerinedir ki, Hz. Peygamber (sav) ve halefleri vatandaş olan gayri müslimlere şahsi statüleri için olduğu kadar, medenî, cezaî ve diğer sosyal konularda adlî muhtariyet temin ettiler.⁹³ Muhammed Hamidullah, Hülafa-i Raşidîn döneminde hiristiyan din adamlarına dünyevi ve adlî geniş yetkiler verildiğinin müsteşriklerce itiraf edildiğini ve Abbasiler döneminde Patrik ve Yahudi hahamının, doğrudan halifeye bağlı, yüksek şahsiyetler arasında bulunduğunu söylemektedir.⁹⁴

5- EŞİTLİK:

Bu kavramı daha önce “çoğunluğun ve azınlığın ortak değerleri” başlığı altında, Kur’ân’a göre insanların eşit olduğuna dair genel hükümler yönünden ele almıştık. Burada ise, azınlıkların sırf azınlık olmaları sebebiyle ayrıma tabi tutulmaması ve kanun önünde eşit olmaları yönünden ele alacağız. İslâm hukuk metodolojisinde **adalet** ile ifade edilen bu kavram, “ insanların aynı hükümlere tabi tutulmaları” demektir. Başka bir ifadeyle **eşitlik** (adalet); herkesin din, dil, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, mezhep ve felsefî inancı dikkate alınmaksızın kanun önünde eşit muameleye tabi olmasıdır.

Bu husustaki Kur’ân’ın evrensel prensiplerini şöyle sıralayabiliriz:

“Şüphesiz Allah emanetleri ehil olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder”⁹⁵

⁹¹Özel, age, XIII/423.

⁹²Hamidullah, age, s. 198.

⁹³Hamidullah, age, s. 198.

⁹⁴Hamidullah, age, s. 198.

⁹⁵Nisa 4/58.

“Ey iman edenler, adaleti tam olarak yerine getirerek, Allah için şahitlik edenler olun, kendinizin, ana-babanızın ve yakınlarınızın aleyhine bile olsa, (şahitlik ettiğiniz kimseler) zengin de fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Allah onlara daha yakındır (sizden çok kayırır). Keyfinize uyarak adaletten sapmayınız. Eğer dilinizi eğip bükerseniz yahut doğruyu söylemezseniz, muhakkak ki Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”⁹⁶

“Ey iman edenler, Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa olan kininiz, sizi adaletsiz davranmaya sevketmesin. Adaletli olun, çünkü bu takvaya yakın bir davranıştır...”⁹⁷

“...Eğer hükmedersen, aralarında adaletle hükmet, Allah adil olanları sever.”⁹⁸ “Şüphesiz Allah adaleti iyilik yapmayı ve akrabaya yardım etmeyi emreder...”⁹⁹

“Allah sizinle din konusunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve adil davranmanızı yasaklamaz.”¹⁰⁰

Elmalılı Hamdi, Mümtetine Sûresi 8. âyet hakkında şu açıklamayı yapmaktadır: “Kendileri hangi milletten olurlarsa olsunlar, sizinle dininiz hakkında, dininizin hukukuna, ahkamına dokunmak garazıyla harbetmeyen, sizi öldürmeye kalkışmayanlar, yani ne din harbi, ne vatan harbi yapmayanlara adalet yapmanızdan Allah sizi alıkoymaz.”¹⁰¹

İslâm barış dinidir.¹⁰² Müslümanlara karşı çıkmayan, saldırmayan, anlaşmaları bozmayan ve müslümanların düşmanlarına gizli-açık yardımda bulunmayan bütün insanlara -ki bunlara azınlıklar da dahildir- adaletle muameleyi emreder. Çünkü amaç ıslah ve doğruya irşattir.

⁹⁶Nisa 4/135.

⁹⁷Maide 5/8.

⁹⁸Maide 5/42.

⁹⁹Nahl 16/90.

¹⁰⁰Mümtetine 60/8.

¹⁰¹Yazır, Elmalılı Hamdi, age, VII/4904-6.

¹⁰²Bakara 2/208.

Âyet her ne kadar Huzaa ve Beni Müdlic gibi kendileriyle Hz. Peygamberin (sav) İslâm düşmanlarına müslümanlara karşı yardım etmemek üzere saldırmazlık anlaşması yaptığı topluluklar hakkında indiyse de¹⁰³ hüküm geneldir ve bu ve bundan sonra gelen âyet, İslâm'ın beynelmilel hukuk ve münasebetlerle ilgili hükümlerini tayin etmektedir.

İslâm tarihi, azınlıkların kanun ve hakim önünde eşit muamele gördüklerine dair sayısız örneklerle doludur. Bizzat Hz. Peygamberin (sav) azınlıklara sadaka verdiğini bilmekteyiz.¹⁰⁴ Hz Ömer (ra), azınlıklardan dilenen birisinin cizyesini ödemek için dilendiğini öğrendiğinde, ondan cizyeyi kaldırmış, hazine memuruna ona maaş bağlamasını emretmiştir.¹⁰⁵ Yine Hz.Ömer (ra), şam dönüşü cizyelerini ödeyecek birşeyleri olmadığı için ödeyemediklerini söyleyen azınlıkları cezalandıran memura, **“Her kim dünyada Allah'ın kullarına azab ederse, Allah da onlara azab edecektir.”** hadisini okuyarak serbest bırakılmalarını emretmiştir.¹⁰⁶ Aynı Hz. Ömer'in Mısır valisi Amr b. el-As'ın oğlunun bir at yarışını kaybetmesiyle, mağlubiyeti hazmedemeyip, “ben şereflilerin oğluyum” diyerek kırbaçlaması üzerine, **“Annelerinin hür doğurduğu insanları ne zaman köle edindiniz! Haydi sen de ona vur.”** deyip, Amr b.el-As'ın oğlunu cezalandırması¹⁰⁷, Kur'ân'ın adalet anlayışının seçkin bir tatbikatıdır.

Azınlıklar layık oldukları tefvizi (devlet başkanı adına hareket edebilen) olmayan, tenfizi (icracı ve aracı durumunda olan) kamu hizmetlerinde de görevlendirilebilirler.¹⁰⁸ Daha ilk devirden itibaren azınlıklara bu tür görevler verilmiştir.¹⁰⁹ Halife Ömer (ra), Suriye valisine, **“Bize bir rum gönder, gelsin hesaplarımızı düzene koysun”** mealinde bir mektup yazmıştır. Aynı Ömer (ra), Medine gelirler müessesesinin başına hristiyan bir kimseyi görevlendirmiş,

¹⁰³İbni Abbas, (ö:68/687,688), *Tenvîru'l-Mikbas Min Tefsiri İbn Abbas*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz., s. 467.

¹⁰⁴Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö:224/837), *Kitâbu'l-Emvâl, İtaü Ehli'z-Zimme Mine's-Sadaka*, Dâru's-Şurûk, Beyrut 1989.

¹⁰⁵Ebû Yusuf, age, s. 126.

¹⁰⁶Ebû Yusuf, age, s. 125.

¹⁰⁷Kutup Seyyid, *İslâm'ın Dünya Görüşü*, Çev: Ali Arslan, İstanbul 1970, s.34-35; Zeydan, *el-Ferd Ve'd-Devle Fî Şeriatü'l-İslâmiyye*, Bağdâd 1963, s. 62,63.

¹⁰⁸Maverdî, age, s.27.

askerî ekonomik ve idarî konularda gayri müslimlerle sık sık istişare etmiştir.¹¹⁰ Philip K. Hitti, 9. Asrın ikinci yarısında Abdûn' ubn Sâ'id gibi hiristyanların hükümette vezir olarak görev yaptıklarını nakletmektedir.¹¹¹

Maverdî(ö:450/1058), Şafî(ö:204/819) ve Ebû Ya'lâ el-Ferra(ö:458/1066) gibi hukukçular, devlet başkanının azınlıklardan bakan ve yürütme meclisine üye seçmesini şeriate uygun görmüşlerdir. Nitekim Hz. Peygamber'in (sav) Habeşistana gönderdiği elçi bir gayri müslimdir.¹¹²

Fırsat eşitliği, hiçbir kimseye, aileye, zümreye ve sınıfa imtiyaz tanımadan ve öncelik hakkı vermeden cemiyette, devletin sunduğu imkanlara halkın eşit olarak kavuşabilmesi demektir.¹¹³ Bu bakımdan çoğunluk ve azınlık arasında ayırım yapılamaz. Aşağıdaki âyetler, fırsat eşitliğinin genel bir hak olduğuna delalet etmek üzere misal verilebilir:

“Doğrusu biz yeryüzünde sizi yerleştirdik, orada size geçimlikler verdik. Ne kadar da az şükrediyorsunuz.”¹¹⁴

“Rabbinin rahmetini onlar mı bölüşürüyorlar!? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz taksim ettik ve onlardan kimini ötekine derecelerle üstün kıldık ki, biri diğerine iş gördürebilsin...”¹¹⁵

İster yerli olsun ister yabancı, her ferdin şahsı, malı ve şerefının İslâm topraklarında tam anlamıyla koruma altında olduğunu kaydeden Muhammed Hamidullah, Hidaye'den şu alıntıyı yapar; “İster Müslümana, isterse bir korunmuşu karşı yapılmış olsun, iftira yasaktır.”¹¹⁶ Yine Hamidullah Bahr er-Râik'ten şu alıntıya yer vermektedir: “Korunmuşlar (azınlıklar) arasındaki ölülerin kemikleri bile, tıpkı müslümanların kemikleri gibi saygıya layıktır.

¹⁰⁹Hitti, Philip K, *Siyasi Ve Kültürel İslâm Tarihi* (I-IV), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, II/544; Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, s. 215.

¹¹⁰Hamidullah, age, s. 215.

¹¹¹. Hitti, age, II/544.

¹¹²Hamidullah, age, s. 216.

¹¹³Armağan, age, s. 32.

¹¹⁴A'râf 7/10.

¹¹⁵Zuhruf 43/32.

¹¹⁶Hamidullah, *İslâma Giriş*, s. 221.

Bunlara saygısızlık edilemez. Çünkü bir korunmuşu karşı kötü muâmele, himaye olunduğundan dolayı nasıl hayatta iken yasaksa, ölümünden sonra kemiklerinin her türlü saygısızlığa karşı korunması da yine zorunludur.”¹¹⁷ Azınlıklardan bir kadına kötülük eden bir müslümana, Müslüman bir kadına kötülük etmesi durumunda verilecek ceza verilir. Hamidullah'ın “İslâm hukukçularının ittifak halinde olduğunu”¹¹⁸ ifade ettiği bu görüş ve uygulama Kur'ân'î adaletin en güzel tatbikatı olsa gerektir. Bu meyanda Hz. Ömer (ra) (ö:32/644) ve Emevî Halifesi Ömer b. Abdilazîz (ö:101/720)'den tarihçilerin naklettikleri seçkin uygulamalar bulunmaktadır.¹¹⁹ Son bir örnek uygulamayı zikrederek mevzumuzu bitirelim. “Tarihi bir vesika olarak zikredildiğine göre, Semerkant halkından bir gurup, Ömer b. Abdilaziz'e ordu komutanı Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî (ö:96/715)'yi harp kurallarına uymayarak şehre girdiğini belirterek şikayet ederler. Bunun üzerine halife olayı inceletir. Doğru olduğunu öğrenince şehrin geri verilmesini emreder. Bu adaleti gören halk, müslümanların şehirde kalmalarını uygun görür”¹²⁰

Her nimetin bir külfeti vardır. Yükümlülüklerde eşitlik Kur'ân'î adaletin diğer bir boyutunu oluşturur..Azınlıkların da kendilerine garanti edilen haklara karşılık bir takım yükümlülükler ve mükellefiyetler üslenmeleri gerekir. Bir takım hak ve hürriyetlere sahip olduktan sonra, hiç bir mükellefiyet ve sorumluluk taşımamak eşitlik ve sosyal adalet ilkeleriyle bağdaşmaz. İslâm hukukunda yükümlülüklerdeki eşitlik, özellikle vergiler ve ülke savunmasında kendini gösterir. Yani bu hususta da azınlıklarla çoğunluk arasında eşitlik söz konusu olmaktadır. Biz şimdilik bu konuda teferruata girmeyip, geniş açıklamayı **Azınlıkların Görev Ve Sorumlulukları** başlığı altında yapacağız.

¹¹⁷Hamidullah, age, s. 221; Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 91-92; el-*Bahr er-Raik*, İbn Nuceym (ö:970/1583)'e ait, Ebu'l-Berekât en-Neseî (ö:710/1310)'nin *Kenz ed-Dekaik*'ine yazılmış bir Şerhtir.

¹¹⁸Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, s. 221.

¹¹⁹Hamidullah, age, s.222.

¹²⁰Kaya, Remzi, *Kur'ân'a Göre Ehli Kitap Ve İslâm*, s. 267,(Vehbe ez-Züheyli, *Âsâru'l-Harb Fi'l-Fikhi'l-İslâmî*, Şam 1981, s. 145-146. dan naklen)

B:SOSYAL HAKLAR

1-EĞİTİM VE ÖĞRETİM HAKKI:

Allah Teâlâ'nın insana doğuştan kazandırdığı (insan olmakla kazanılan) temel haklardan olan Din seçme ve inanma hakkı, beraberinde inandığını yaşama ve dahası inandığı değerlerin eğitimini inandığı gibi yapma hakkını doğurur. Kur'ân'da azınlıklara yönelik; onların düşüncelerini, inandıklarını ve düşündüklerini ifade etmelerini, aralarında toplantı yapmalarını, inandıklarının eğitimini ve öğretimini yapmalarını ve bu gayeye matuf, eğitim-öğretim müesseseleri kurmalarını engelleyen ve bunun caiz olmadığı sonucuna götüren bir hüküm bulunmamaktadır.

İslâm toplumunda azınlıklara tanınan ve Kur'ân'ın engel olmadığı, bilakis prensipte desteklediği eğitim-öğretim hakkı daha çok, çocuk eğitiminde ve bilhassa, çocuğun "din öğretiminde" yoğunlaşmaktadır. Reşid olana kadar, çocuğun hukukunu üslenmeye ve üzerinde tasarrufa en layık kimselerin, onun ebeveyni olduğu muhakkaktır. Bunun tabii sonucu olarak çocuk, ailesinin arzu ettiği istikamette bir "din öğrenimi" alacaktır. Nitekim Hz. Peygamber'in (sav), **"Her çocuk fitrat üzere (müslüman) doğar, sonra ebeveyni onu ya yahudi yapar, veya hristiyan yapar yahut mecusi yapar..."**¹²¹ hadisi bunu teyid etmektedir.

Kendi iradeleriyle din seçme durumunda olmayan çocukları bu bakımdan ana-babaya tabi kılan ve öğrenimlerine müdahale etmeyen İslâm, elbette ergen ve hür iradeleriyle dinini seçmiş olan gayri müslim vatandaşlara, "din öğretimi ve eğitimi" hususunda müdahale etmeyip, onları serbest bırakacaktır.¹²²

Mevdudî'ye göre, İslâm toplumunda azınlıklar devletin uyguladığı eğitim sistemine uymak zorunda olmakla beraber, din eğitimi konusunda serbesttirler. Eğitim kurumlarının her çeşidini açabilirler, bu hususta anlaşmalar

¹²¹Buharî, Cenaiz,80,93, 1 ve 30. Sûrenin tefsiri, Kader, 3; Müslim, Kader, 22-25; Ebû Davud, Sünne 17; Tirmizî, Kader 5; Muvatta', Cenaiz 52; Ahmed b. Hanbel, II/233,253,275,282,315,346,393,410,481, III/435, IV/24.

yapabilirler.¹²³ Nitekim Kur'ân'ın en güzel uygulayıcısı Hz.Peygamber (sav) zamanında Yahudilerin, Medine'de **Beytü'l-Midras** adında hem sinagog, hem de eğitim müessesesi görevini yapan bir kurumları vardı.¹²⁴

Pozitif ilimler ve sanat öğretimi ise evrensel bir haktır. Kur'ân'da, müslim-gayri müslim kaydı bulunmaksızın bunu destekleyen pek çok âyet bulunmaktadır. "Devlet, azınlıklar da dahil olmak üzere, -onların din öğretimi hariç- bütün vatandaşlarının eğitim-öğretimi için gerekli imkanları hazırlamakla mükelleftir. Bu vatandaşların devletten isteyeceği bir haktır."¹²⁵

Bu mevzuda hususi olarak müslümanları muhatab alan ancak, hükmü umumî (genel) olan, evrensel boyutu gözardı edilemeyecek prensipler vaz'eden Kur'ân âyetleri vardır. Bu âyetlerinden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

" Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir kan pıhtısından yarattı. Oku! Rabbin kerem sahibidir ki O insana kalemle yazmayı öğretendir. O insana bilmediğini öğretti."¹²⁶

"Allah'tan kulları içerisinde ancak âlimler korkar"¹²⁷

"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?..."¹²⁸

Yukarıdaki âyetler, okumak ve öğrenmek suretiyle insanların doğruya irşad olmalarını hedeflemiştir. Bu gaye, azınlıklar ve diğer bütün gayri müslimler için de geçerlidir.

2-İKAMET VE SEYAHAT HÜRRİYETİ:

Azınlıklar İslâm toplumunda prensip olarak, seyahat, ikamet, taşınma ve kamuya açık yerlerden istifade etme hakkına sahiptirler. Bu hak, yurtdışı

¹²²Karaman, age, III/266.

¹²³Mevdudî, age s. 91-92.

¹²⁴Hamidullah, age,s. 217; **İslâm'a Giriş**, s. 220.

¹²⁵Armağan, age, s. 155. (Muhammed Gazalî, **Hukuku'l-İhsân Beyne Tealimi'l-İslâmî Ve İ'lanî'l-Ümemi'l-Müttehide**, s. 256 ve devamından naklen).

¹²⁶Alak 96/1-5.

¹²⁷Fatr 35/28.

seyahatleri de içine almaktadır. Azınlıklar, gerek azınlık statüsünün bir gereği, gerekse umumî nasların bir gereği olarak, oturduğu yerde ve seyahat anında can ve mal güvenliğine sahiptirler.

Genel prensipler vaz'eden âyetler, savaş halinin dışında güvence verilen azınlıklara can ve mal güvenliğini temin etmektedir. Şöyle ki:

“Sizinle savaşanlarla Allah yolunda savaşın, fakat haksız yere saldırmayın. Çünkü Allah (c) haksız yere saldıranları sevmez.”¹²⁹

“...Eğer (savaştan ve küfürden) vaz geçerlerse, artık zalimlerden başkasına düşmanlık yoktur.”¹³⁰

Birinci âyet, sadece müslümanlara gizli-açık savaş açanlarla savaşılmasını emretmekte, haksız saldırıyı yasaklamaktadır. Fahrettin Razi (ö:606/1206) bu âyetin muhtemel anlamlarından birinin, “sizinle kendileri arasında bir anlaşma bulunan ve kendileriyle savaşmaktan men edildiğiniz kimselerle savaşıp haddi ve ölçüyü aşmayınız” şeklinde olduğunu söylemektedir.¹³¹ ez-Zemahşerî de bu âyeti aynı şekilde anlamaktadır.¹³² er-Razi bu âyetin aynı zamanda “eğer onlar sizinle mücadele etmekten vazgeçtikten sonra siz onlara saldırırsanız zalim olursunuz Böylece haddi aşanları size musallat kılarız” anlamına da gelebileceğini ifade etmektedir.¹³³ Kısaca azınlıklar, onlar anlaşmayı bozmadıkça İslâm devleti tarafından tek taraflı olarak anlaşma feshedilemez, dokunulmazlık statüleri devam eder. İkinci âyet de bu anlayışı teyid etmekte ve “zalimlerden başkasına düşmanlık etmeyiniz, çünkü müslümanlarla mücadeleden vazgeçenlerle savaşmak düşmanlık ve zulümdür.”¹³⁴ anlamına gelmektedir.

¹²⁸Zümer 39/9.

¹²⁹Bakara 2/190.

¹³⁰Bakara 2/193.

¹³¹er-Razi, Fahrüddin Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ömer (ö:606/1209), *Mefâtihu'l-Ğayb (Tefsîri Kebîr)* (I-XXXII), Mısır tsz

¹³²ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/251.

¹³³er-Razi, age,

¹³⁴ez-Zemahşerî age, I/252.

Seyahat hürriyetine tealluk eden bazı âyetleri şöyle sıralamak mümkündür:

“De ki; yeryüzünde gezin, bakın yaratmaya nasıl başladı. Sonra Allah son yaratmayı da yapacaktır. Çünkü Allah her şeye kaadirdir.”¹³⁵

Süleyman Ateş, bu âyet hakkında “ Bu Allah’ın yaratılış mucizesini görmeye, araştırma ve inceleme yapmaya yöneltmektedir. Allah’ın verdiği seyahat özgürlüğü hakkı, bir sebep olmaksızın kısıtlanamaz”¹³⁶ yorumunu yapmaktadır.

“(Onlar) yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki kendilerinden önce gelenlerin sonunun nasıl olduğunu görsünler. Onlar kuvvet ve yeryüzündeki eserleri bakımından kendilerinden daha üstün idiler. Fakat Allah onları günahları yüzünden yakaladı, onları Allah (ın azabın)’dan koruyan olmadı.”¹³⁷ “(Onlar) yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı? Ki kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğunu görsünler. Allah onları (n evlerini barklarını) yıkıp, başlarına geçirmiştir. Bu kafirlere de onun benzeri sonuçlar vardır.”¹³⁸

“De ki; yer yüzünde dolaşın da, yalanlayanların sonu nasıl olmuş görün!”¹³⁹ “De ki; yer yüzünde yürüyün suçluların sonunun nasıl olduğunu görün!”¹⁴⁰

Bu âyetlerden başka Nahl 16/36, Rum 30/9, 42, Fatr 35/44, Mü’min 40/82 ve benzeri âyetlerbu hakla ilgili umumî kuralları ihtiva etmektedir.

Sıraladığımız bütün bu âyetler, insanların tekrar dirileceğine ihtimal vermeyen, dînî öngörülerini, eskilerin masalları olarak değerlendiren müşrikler hakkında indiyse de bütün inanmayan insanlara, yeryüzünde, geçmiş milletlerin

¹³⁵Ankebut 29/20.

¹³⁶Ateş Süleyman, *Kur’ân’da İnsan Hakları*,1. Kur’ân Sempozyumu 1-3 Nisan 1994, s. 351.

¹³⁷Mü’min (Gafir) 40/21.

¹³⁸Muhammed (Kital) 47/10.

¹³⁹En’am 6/11.

¹⁴⁰Neml 27/69.

sonlarını tesbit etmek üzere, ibret alıp hidayet bulmaları amacıyla seyahatler düzenlemelerini tavsiye etmektedir.

Aynı âyetler seyahatin müslim-gayri müslim, herkesin tabii hakkı olduğuna dair genel kuralları da mündemiçtir.

Seyahat hürriyetinin de bazı istisnaları söz konusudur. Hicaz bölgesinde, içerisinde önemli iki mabedin bulunması sebebiyle azınlıkların ikametinin yasaklığı hususunda icma vardır. Ancak Ebû Hanîfe, geçici olmak şartıyla azınlıkların buralara da girebileceği görüşündedir.¹⁴¹

Din eksenli bir devlette bu tür hassas bölgelere insanların girişinde kurallar ve kısıtlamalar konması normal sayılmalıdır. Dahası devlet için sır niteliği taşıyan mekanlara da azınlıkların hatta müslüman teb'anın bile alınmamasının bir hürriyet kısıtlaması değil, lüzumlu bir tedbir olarak düşünülmesi doğru olacaktır. Bu mevzuu burada daha fazla uzatmayıp detaylı bilgiyi, **Sosyal Hayatla İlgili Bazı Kısıtlamalar** başlığı altında vereceğiz.

3-SAĞLIK VE SOSYAL GÜVENLİK HAKKI:

Devlet, müslim- gayri müslim her vatandaşının ruh ve beden sağlığını temin edecek tedbirleri almakla yükümlüdür. Sağlık hizmetleri, savunma gibi devletin üstlenmesi zaruri olan görevlerdendir. Devletin bütün vatandaşlarının tıbbi bakım imkanlarına sahip olması ve buna bağlı olarak, sosyal güvenlik kurumlarının tesisi, sosyal adaletin zorunlu bir neticesidir.

Sağlık hakkı, hattızatında, temel hak ve hürriyetlerden olan hayat (yaşama) hakkının devamı ve gereğidir. Hayat hakkına daha önce temas ettiğimiz için bunu, "azınlıkların diğer vatandaşlar gibi, İslâm'ın hakim olduğu

¹⁴¹Özel. *Gayri müslim* mad., DİA, XIII/421; Karaman, age, III/261.

her dönemde, devletin sağladığı sağlık hizmetlerinden ve bu gaye ile tesis ettiği kurumlardan tam anlamıyla faydalandıklarına¹⁴² temas ederek geçeceğiz.

Azınlıklar, amme hizmetlerinden ve sosyal güvenlik imkanlarından müslümanlar gibi faydalanma hakkına sahiptirler. Ulaşım, haberleşme, temizlik, aydınlatma, ve sulama gibi kamu hizmetleri bu cümledendir. Bu tür kamu hizmetlerinden istifade etmede, din farkının tesiri yoktur. “İslâmın güzelliklerini görmek”, ondan faydalanmakla olur; bunların içinde kamu hizmetleri ve sosyal güvenlik de vardır. Azınlıkların “İslâmî hükümlere ve hukuka tabi olmaları” da bu konuda kendilerine eşit hak ve yükümlülükler getirmektedir.¹⁴³

Ayrım yapmaksızın vatandaşlarının temel ihtiyaçlarını karşılamak devletin görevleri arasındadır. İslâm devleti, çalışarak ihtiyaçlarını karşılayamayan bütün vatandaşlarına nafaka temin etmekle mükelleftir. Bu yeterli olmazsa zekat ve hazine devreye sokularak imkan nisbetinde ihtiyaçlar karşılanır. İslâm tarihi, azınlıkların bu tür sosyal güvenlik imkanlarından yararlandıklarına dair seçkin uygulamalarla doludur. Bu uygulamalara daha sonra değineceğiz.

Sosyal güvenlik sisteminin temelinde bütün müslümanların “din kardeşi” olması¹⁴⁴, bütün insanlığın da aynı ana-babadan türeyip, “aynı ilâhî hitaba muhatab olmaları” yatmaktadır. Bu mevzuda bir yönüyle mü’minlere yönelik, ancak diğer yönüyle evrensellik arzeden Kur’ân âyetlerini şöyle sıralayabiliriz:

“Allah’a ibadet edin, O’na hiç bir şeyi ortak koşmayın. Ana-babaya, akrabaya, öksüzlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanında bulunan arkadaş(zevceye), yolcuya, ve ellerinizin altında bulunanlara iyilik edin. Allah kuruntulu ve böbürlenen insanları sevmez.”¹⁴⁵

¹⁴²Hitti, age, II/557,558.

¹⁴³Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*,III/267.

¹⁴⁴Hucurat 49/10.

¹⁴⁵Nisa 4/36.

“...İyilik ve takva üzere yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerine yardımlaşmayın...”¹⁴⁶

“Yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz iyilik değildir. Asıl iyilik, o (kimsenin iyiliği)dir ki, Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere inandı. Allah rızası için yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilencilere ve boyunduruk altında bulunan (köle ve esir)lere mal verdi; namaz kıldı, zekat verdi. Andlaşma yaptıkları zaman andlaşmalarını yerine getirenler; sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabredenler. İşte doğru olanlar onlardır, müttakiler de onlardır.”¹⁴⁷

“Sadakalar (zekatlar), Allah’tan bir farz olarak ancak fakirlere, düşkünlere, onlar üzerinde çalışan memurlara, kalpleri (İslâm’a) ısındırılacak olanlara, kölelere, borçlulara, Allah yolunda ve yolcuya mahsustur. Allah en iyi bilendir ve hikmet sahibidir.”¹⁴⁸

“Allah sizi, din hakkında sizinle savaşımayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselere iyilik etmekten, onlara adaletli davranmaktan menetmez. Çünkü Allah adalet yapanları sever.”¹⁴⁹

ez-Zemahşerî (ö:538/1143), Mümtehine Sûresi 8. Âyeti, “Allah, sizinle savaşımayan kimselere hayır yapmanızı yasaklamaz ancak, onları dost edinmenizi yasaklar” şeklinde açıkladıktan sonra onlara iyilik yapmanın, katı davranmalarına karşılık Allah’ın bir rahmeti olduğu, bu iyiliğin onların müslüman olmalarına vesile olabileceği görüşündedir.¹⁵⁰ Mevdudî’ye göre bu âyetle, kafirlerle ilişkiyi kesmenin sebebinin onların kafir olmaları değil, mü’minlere zulüm ve şiddet uygulamaları olduğu açıklanmaktadır. Bu bakımdan müslümanlar, kendilerine karşı düşmanca bir tutum takınan kafielerle, böyle bir tutum içerisinde olmayanların arasını ayırmalıdır.¹⁵¹ Elmalılı Hamdi, âyetin

¹⁴⁶Maide 5/2.

¹⁴⁷Bakara 2/177.

¹⁴⁸Tevbe 9/60.

¹⁴⁹Mümtehine 60/8.

¹⁵⁰ez-Zemahşerî, age, III/179.

¹⁵¹Mevdudî, *Tefhîmü'l-Kur’ân*, ter: kurul, İnsan Yayınları, İkinci baskı, İstanbul 1996, VI/244.

cumhurun âyette zikrolunan iki sıfat (mü'minlerle din konusunda savaşmayan ve yurtlarından çıkarmayan) ile muttasıf bulunmayan kafirler hakkında sabit olduğu, kanaatinde olduklarını beyan ettikten sonra, zimmi (azınlıklar), müste'men, ilişkiler kesilmemiş muahid ve antlaşma yapılan kimselerin tümünü içine aldığı, mü'minlerin bunların hiç birine iyilik ve adalet yapmaktan alıkonmadığını söylemektedir.¹⁵² Nitekim Hasen ve Ebû Salih gibi bazıları bu âyetin Rasulullah (sav) ile savaşmamak ve aleyhinde hiçbir kimseye yardımda bulunmamak üzere musalaha yapmış olan, Huzaa, Beni Haris gibi kabileler hakkında nazil olduğunu rivayet etmişlerdir.¹⁵³ Esmâ binti Ebi Bekir ile müşrike olan annesi arasında geçen hadise, âyete gösterilen diğer bir inîş sebebidir. Hadise şöyledir: Esmâ Binti Ebi Bekir'e bir müşrike olan annesi Kuteyle binti Abdiluzza hediyelerle gelmişti. Esmâ hediyeleri kabul etmedi, annesini eve almadı. Bunun üzerine bu âyet indi. Rasulullah ona, annesini buyur etmesini, hediyeleri kabul etmesini ve ikramda bulunup ona iyi davranmasını emretti.¹⁵⁴ İbni Abbas (ö:68/687), âyette yer alan "Birr" lafzını, "yardım etmek", "kısd" lafzını da "anlaşmalara sadık kalmak suretiyle adil olmanız" şeklinde açıklamaktadır.¹⁵⁵

Âyet, İslam toplumunun vatandaşı olsun olmasın, müslümanlarla soğuk veya sıcak mücadele içerisinde bulunmayan gayri müslimlere yardımda bulunmanın caiz olduğuna hükmederken, vatandaş olan gayri müslimler bu haktan faydalanmaya daha layıktırlar. İslâm toplumunda vatandaşlar arasında tam ve sağlam bir dayanışma tesis etmek, İslâm toplumunun maslahatı ve bekasınının bir gereğidir.

Tevbe Sûresi 9/60. âyette yer alan ve zekatın sarf yerlerinden biri olan Müellefe-i kulûb, yeni müslüman olmuş kişiler olarak algılandığı gibi, gayri müslimler manasına da algılanmaktadır. Hz. Peygamber (sav)'in her iki sınıfa

¹⁵²Elmalılı Hamdi, age, VII/4905.

¹⁵³ez-Zemahşerî, age, III/179; Elmalılı Hamdi, age, VII/4905.

¹⁵⁴Ahmat b. Hanbel, IV/4; ez-Zemahşerî, age, III/179; el-Vahidî, age, s. 444; Elmalılı Hamdi age, VII/4904.

¹⁵⁵İbn Abbas, *Tenvîru'l-Mikbas*, s. 467.

da zekat verdiği vakidir.¹⁵⁶ Nitekim onlardan müslüman olmayanlar bunun neticesinde Rasulullah'ı sevmeye başladıklarını itiraf etmişlerdir.¹⁵⁷

İslâm toplumunda en önemli sosyal güvenlik müesseselerinden biri olan zekat, gerektiğinde bütün vatandaşların istifadesine sunulabilir. Çoğunluğun (cumhur) azınlıklara zekat verilemeyeceği görüşünü benimsemelerine rağmen, Hz. Ömer (ö:23/644), Zühri (ö:124/742), İbn Sirin (ö:110/728), İkrime (ö:150/767), Cabir b. Zeyd (ö:93/721) ve Züfer (ö:158/775), azınlıklara zekat verilebileceği görüşündedirler. Onlar bu görüşlerini "fakir ve miskîn" derken din farkına işaret etmeyen genel manalı nasslara dayanmaktadırlar. Yusuf el-Kardavî'ye göre, azınlıklara zekat verilir. O, bu kanaate az önce isimlerini zikrettiğimiz zevatın ictihatlarına, Mümtehine 60/8. âyette geçen "Birr" e zekatın dahil olduğuna, çoğunluğun ileri sürdüğü muaz hadisinin "**Onu zenginlerinden alıp fakirlere vermekle emrolundum**" veya "**Onu zenginlerinden al, fakirlere ver**"¹⁵⁸ sahihliği ile beraber, "bölgenin zenginlerinden alınır, fakirlere verilir" şeklinde anlaşılmaya müsait oluşuna ve Hz. Ömer (ra)'in Tevbe Sûresi 9/60. âyette bulunan "el-Mesakîn"i "azınlıkların güçsüzleri" olarak tefsir etmesine¹⁵⁹ dayanarak ulaşmıştır. O'na göre, öncelik müslüman yoksullara aittir. Zaten "gönülleri İslâm'a ısındırma, İslâm'a faydalı olmalarını sağlama ve zararlarını önleme" maksadına matuf müellefe-i kulub olmalarına binaen gayri müslimlere zekat verilebileceği Kur'ân'ın hükmüdür.¹⁶⁰

Ebü Hanife (ö:150/767) ve İmam Muhammed (ö:189/805) azınlıkların diğer bir sosyal güvenlik müessesesi olan sadakadan istifade edeceği görüşündedirler. Onlar bu görüşlerini "**Sadakaları açıktan verirseniz ne güzel! Eğer onları gizleyerek fakirlere verirseniz bu, sizin için daha iyidir ve sizin günahlarınızdan bir kısmını kapatır. Allah (cc) yaptıklarınızı**

¹⁵⁶İbn Abbas, age, s. 160; ez-Zemahşerî, age, II/38; İbn Kesir, age, IV/107.

¹⁵⁷Ahmed b. Hanbel, VI/465.

¹⁵⁸el-Musulî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdud, (ö:683/) *el-İhtiyar Li Ta'îli'l-Muhtar* (I-V), Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, tsz. I/119,120.

¹⁵⁹Ebü Yusuf, age, s. 126.

¹⁶⁰Karaman, age, s. 268,269. (Yusuf Kardavî, *Fıkhu'z-Zekat*, II/707 den naklen).

duyar.”¹⁶¹ âyetine dayandırırılar. Bu âyetle, müslüman veya gayri müslimlerin fakirleri arasında bir ayırım yapılmadığı görülmektedir.¹⁶² Vehbe Zuhaylî, aynı âyetin umumi manasının zekatın azınlıklara harcanmasının caiz olmasını gerektirdiği, keffaretlerden **“...Yeminlerinizin kefareti, ailenize yedirdiğinizin orta derecesinden on fakiri doyurmak yahut onları giydirmektir...”**¹⁶³ âyetinde fakirler arası bir ayırım yapılmadığı için azınlıkların yararlanabileceği ve Mümteherine 60/8. âyete dayanarak zekatın, azınlıklara harcanmasının onlara iyilik ulaştırmak anlamına geleceği için yasaklanmadığı, bütün bu sebeblere istinaden azınlıklara zekatın verilebileceği görüşündedir.¹⁶⁴

Fukahanın, azınlıklara sadaka verilebileceğine hükmettiklerini söylemiştik. Nitekim Hz. Ömer (ra), zekat âyetindeki “fukara”dan kastın, fakir mü’minler, “Mesakîn”den kastın da, ihtiyaç sahibi azınlıklar olduğu ve kendilerine zekat verilebileceği görüşündedir.¹⁶⁵

İslâm tarihinden “sosyal güvenlik” alanındaki bazı uygulamaları ele almak, müslümanların bu konudaki titizliğinin tesbiti yönünden önemlidir. Reşid halifelerden Hz. Ömer (ra), yoksulluk ve ihtiyarlık sebebiyle dilenen gayri müslim bir vatandaşa hazineden maaş bağlanmasını sağlamıştır.¹⁶⁶ Azınlıklar hususunda oldukça hassas olan Hz. Ömer (ra), vefatı öncesi kendisinden sonra halife olacak kişiye hitaben şunları söylemiştir: **“Azınlıklara, hayırlı muamelede bulunmasını, onlarla yapılan ahidlere uyulmasını, can ve mallarının korunmasını, kaldırabileceklerinden fazla bir şeyin onlara teklif edilmemesini benden sonraki halifeye tavsiye ederim”**¹⁶⁷

Halid b. Velid Hiye halkıyla yaptığı anlaşmada, “güçsüzlerden vergi alınmayacağı ve geçimlerinin hazineden sağlanacağını” ifade etmesi ve bunu

¹⁶¹Bakara 2/271.

¹⁶²Zuhaylî, Vehbe, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, ter: Komisyon, Risale 2. Baskı, İstanbul 1992, III/369.

¹⁶³Maide 5/89.

¹⁶⁴Zuhaylî, age, III/369,370.

¹⁶⁵Ebû Yusuf, age, s. 126.

¹⁶⁶Ebû Yusuf, age, s.126.

¹⁶⁷Ebû Yusuf, age, s. 125.

tatbik etmesi¹⁶⁸ başka bir sosyal güvenlik uygulamasıdır. Halife Ömer b. Abdilazîz aynı durumda olan gayri müslimlere maaş bağlamıştır. O'nun bu mevzuda Basra valisine hitaben yazdığı emirname şöyledir: Cizye ancak İslâmı kabul etmeyen, apaçık ziyan olan ve küfürde direnen insanlara yükümlülük olarak konmuştur. Bu sebeple onu kaldıracaklarından al ve onları serbest bırak yeryüzünü imar etsinler. Bunda İslâm toplumu için fayda ve düşmanlarına karşı güç vardır. Sonra bölgedeki yaşlı, güçsüz ve çalışamaz olan gayri müslim vatandaşları tesbit et ve devlet bütçesinden maaşa bağla. Bir kimsenin aynı şekilde kölesi olsa, ölünceye veya hürriyetine kavuşuncaya kadar o köleye bakmakla yükümlüdür. Bana ulaştığına göre, Hz. Ömer (ra), kapı kapı dilenen bir zimmiye raslamış ve kendisine “gençliğinde senden vergi alır, ihtiyarlığında seni ziyan edersek, insaf ve adalete riayet etmiş olmayız” diyerek bu ihtiyara ihtiyacı oranında maaş bağlatmıştır.¹⁶⁹ Ömer b. Abdilaziz'in kendi hilafeti zamanında düşman tarafından esir alınan azınlıkların fidyesinin herhangi bir müslümanınki gibi hazineden ödenmesini ve böylece hürriyetlerine kavuşturulmasını emretmesi,¹⁷⁰ sosyal güvenlik alanında İslâm toplumunun ulaştığı yüksek seviyeyi göstermektedir.

Azınlıkların kendi aralarında sosyal ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik vakıf kurmaları, hatta müslümanların onlar adına vakıf kurmaları belli şartlar çerçevesinde caiz görülmektedir.¹⁷¹

4-FİKİR HÜRRİYETİ:

İnsanı diğer canlılardan tefrik eden en önemli özellik, onun akıl sahibi olması ve akledip düşünmesidir. Düşünmek (fikir) ve düşünerek hareket etmek insana mahsus bir meziyettir. Yaratıcının insana bahşettiği onun en önemli özelliğini işletmesine müsaade etmemesi mümkün değildir. Bu bakımdan bütün

¹⁶⁸ Ebû Yusuf, age, s. 144.

¹⁶⁹ Ebû Yusuf, age, s. 150; Ebû Ubeyd, age, s. 45.

¹⁷⁰ Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 92.

¹⁷¹ Özel, *Gayri müslim* mad, DİA XIII/421.

insanların düşünme, düşündüklerini ifade etme ve diğer insanların meşru haklarına tecavüz etmeden, düşündüklerini yaşama hakları ve hürriyetleri vardır.

Kur'ân, tamamen insanların akıllarına hitap etmekte, doğruya hidayet etmesi için akli iyi kullanmaya davet etmektedir. Kur'ân'da, **“Akledesiniz diye Allah Teâlâ böylece âyetlerini size açıklar”**,¹⁷² **“Bunda aklını kullanan toplum için deliller vardır.”**¹⁷³, **“...Hala akletmezler mi?”**¹⁷⁴ **“Onlar inceden inceye düşünmezler mi?...”**¹⁷⁵, **“Tefekkür edersiniz diye Allah Teâlâ size böylece âyetlerini açıklar.”**¹⁷⁶, **“Hala düşünmezsiniz!”**¹⁷⁷, **“...Düşünürler.”**,¹⁷⁸ gibi düşünmeyi teşvik edici bir çok âyet bulunmaktadır. Bu âyetler insanı fikir, görüş ve bilgi sahibi olması için düşünmeye davet etmektedir.

Kur'ân, azınlıklara mahsus “fikir hürriyeti” ve “fikir açıklama hürriyeti”ne müteallik hususi hükümler vaz'etmemekle birlikte, bu konuda genel bazı esaslar vaz'ederek bu hak ve hürriyetin varlığına ve meşruluğuna işaret etmektedir. Ayrıca Kur'ân'da azınlıkların düşünmelerine, düşündüklerini ve inandıklarını ifade etmelerine mani bir hüküm bulunmamaktadır. Bu bakımdan azınlıklar, düşünce, kanaat ve söz söyleme hürriyetine sahiptirler.

Fikir hürriyeti aynı zamanda “fikir açıklama hürriyetini” de ihtiva eder. Müslümanlar açısından, bir hürriyet olmakdan ziyade, bir vazife olarak kabul edilir ve “emri bil ma'ruf, nehyi anil münker” ile ifade olunur. “doğruyu öğretmek ve tavsiye etmek ile kötülüklerden sakındırmak” gayesini güden bu görev sayesinde devlet yönetiminin kontrolü mümkün olabilmektedir. Bu, **“Cihadın en büyüğü zalim sultana karşı hakkı söylemektir.”**¹⁷⁹ hadisi ile özetlenmiş ve teşvik edilmiştir. Dinin nasihat olması, şura prensibi, istişare mekanizması

¹⁷²Bakara 2/242.

¹⁷³Ra'd 13/4.

¹⁷⁴Yasin 36/68.

¹⁷⁵Muhammed 47/24.

¹⁷⁶Bakara 2/219.

¹⁷⁷En'am 6/50.

¹⁷⁸Ali İmran 3/191.

ve ictihat hakkı "fikir açıklama hürriyeti"nin diğer referanslarını oluştururlar. Kısaca Kur'ân, yasak ettiği söz ve fiilleri düşünmekten dolayı değil, bunları yapmaktan dolayı insanı mesul tutmaktadır. Azınlıklar açısından ise, bu onlara, inançlarını ilan etmek hatta değiştirmek serbestisini kazandıran, haklarını muhafazaya matuf hükümete yönelik tasvib, tenkid ve öneriler sunabilmelerini kapsayan bir hürriyettir.

Konuyla alakalı bazı âyetler şunlardır:

***"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanların faydasına olan şeyleri denizde taşıyıp giden gemilerde, Allah'ın gökten su indirip onunla ölmüş olan yeri dirilterek üzerine her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgarları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır."*¹⁸⁰**

***"De ki, göklerde ve yerde neler var bir bakın."*¹⁸¹, *"Onlar göklerin ve yerin yaratılışı hakkında inceden inceye düşünürler."*¹⁸²**

***"Kendi kendilerine Allah'ın gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunan şeyleri hak olarak ve belirli bir süre için yarattığını düşünmezler mi?"*¹⁸³**

***"Bu insanlar, devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine ve yerin nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı?"*¹⁸⁴**

Allah Teâlâ, yukarıdaki ve diğer benzer âyetlerde, insanlara akıllarını kullanmalarını tavsiye etmekte, aklını kullananları övmekte, kullanmayanları da levmedip uyarmaktadır. Nitekim Kur'ân akli geri plana atıp akılsızca hareket etmeyi, şuursuzca başkalarını taklid etmeyi de yasaklamaktadır. **"Onlara;**

¹⁷⁹Neseî, Bey'a 37; Ahmed b. Hanbel, IV/314, VI/251,256.

¹⁸⁰Bakara 2/164.

¹⁸¹Yunus 10/16, 101.

¹⁸²Ali İmran 3/191.

¹⁸³Rum 30/8.

¹⁸⁴Gaşiye 88/17-20.

“Allah’ın indirdiğine uyun!” dendiği zaman, “hayır biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız (onların yolunda gideriz)” derler. Şeytan onları, alevli ateşin azabına çağırması olsa da mı (babalarının izinde gidecekler)?”¹⁸⁵

Kur’ân aklını kullanmayanları ise, hayvan gibi, hatta ondan aşağı kabul eder. ***“...İşte onlar hayvanlar gibidir hatta daha da sapık...”***¹⁸⁶

“Sizden hayra çağıran, iyiliği emreden, kötülükten men eden bir topluluk bulsun, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.”¹⁸⁷ “İş hususunda onlarla istişare et.”¹⁸⁸ “...Onların işleri aralarında danışma iledir...”¹⁸⁹

Yukarıdaki âyetler de, fikir ve görüş açıklama hürriyetine temel teşkil eden âyetlerdir. Bu âyetlerin müslümanlara bir hürriyet tanımaktan çok, büyük bir görev yüklediği açıktır. Azınlıklara ise, inandıkları şeyleri ilan etmek, hatta dinlerini değiştirebilmek ve haklarını muhafazaya matuf hükümete yönelik eleştiri, tasvib ve teklif sunma hakkı kazandırdığı zımnen ortaya çıkmaktadır. Bunu daha önce ifade etmiştik.

Çağımız din bilginlerinden Mevdudî bu hususta şunları söylemektedir: Azınlıklar devlet başkanı da dahil olmak üzere, hükümeti ve icraatlarını tenkid edebilirler. Bu hususta müslümanların tabi oldukları sınırlara tabi tutulurlar. Dernek kurabilirler, dinlerinin iyi noktalarını propoganda edebilirler, müslüman olmayanlara dinlerini tanıtabilirler. Hükümetin idaresi ve parlamentonun kararları hakkında özgürce itiraz, tasarı, teklif v.s. ileri sürebilirler. Yöneticilere devlet ile ilgili soru sorabilirler.¹⁹⁰

Müslümanlar ise, fikir açıklama hürriyetini serbestçe kullanmaları sayesinde gerektiğinde devlet idarecilerini tenkid ederek, onları kontrol altında tutabilmişlerdir. Bu bağlamda İslâm tarihi enterasan vakıalara şahit olmuştur.

¹⁸⁵Lokman 31/21.

¹⁸⁶A'raf 7/179.

¹⁸⁷Ali İmran 3/104.

¹⁸⁸Ali İmran 3/159.

¹⁸⁹Şûrâ 42/38.

Söz bu noktaya gelmişken bunlardan bir kaçını zikretmek mevzunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır. Bir defasında Hz. Ömer hutbe irad ederken mehirlerin artırılmasının aleyhinde bulunmuş ve sınırlandırılmasını istemiştir. Caminin en gerisinde bulunan bir kadın bu uygulamanın Kur'ân'a aykırı olduğunu söyleyerek ona karşı çıkmış, ve Nisa Sûresi 4/20. âyeti okumuştur. Bunun üzerine Hz. Ömer (ra) *"Kadın isabet etti, Ömer hata etti"* demiş bu teşebbüsten vazgeçmiştir. Yine Hz. Ömerin *"Ey insanlar sizden kim bende bir hata görürse, düzeltsin"* sözüne mescitten biri; *"Seni kılıçlarımızla düzeltiriz"* şeklinde mukabelede bulunmuştur.

Hz. Ebû Bekir Halife olduktan hemen sonra hutbeye çıkarak şunları söylemiştir: *"Ey insanlar! En hayırlınız olmadığım halde başınıza halife seçildim. Şayet iyi yaparsam bana yardım ediniz. Şayet hata edersem karşı çıkınız. Sıdk emanet, yalan hıyanettir. Sizden zayıf olan Allah'ın izniyle hakkını ona verene karar benim katımda güçlüdür. Sizden güçlü olan da Allah'ın izniyle ondan hakkı alana kadar benim katımda zayıftır... Allah'a ve Rasûlüne itaat ettiğim sürece bana itaat ediniz. Allah'a ve Rasûlüne ısyan ettiğim zaman, sizin bana itaatınız gerekmez."*¹⁹¹

C-İKTİSADİ HAKLAR

1-ÇALIŞMA VE İŞ KURMA HAKKI:

Azınlıkların çalışma ve iş kurma hakları vardır. Kur'ân'da azınlıkların çalışmaları, iş kurmaları hatta müslümanlarla ortak iş yapmalarını engelleyen bir nass bulunmamaktadır. Yaptıkları iş İslâm'a mugayyir bir nesne ve fiil ise, kamu düzenini koruma gayesiyle bunu müslümanların yerleşim birimlerinde açıkça yapamazlar. Bu istisnanın dışında başka bir sınırlama yoktur, her türlü ticaret yapabilirler. Mevdudî, İslâm devletinde endüstri, ziraat, ticaret ve diğer

¹⁹⁰Mevdudî, age, s. 91,92.

¹⁹¹Ibn Hişam, Abdülmelik (ö:213/828), *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (I-IV), Mısır 1955, IV/661.

mesleklerin herkese serbest olduğunu, müslümanlara tanınan bu tür hakların azınlıklara da tanındığını söylemektedir.¹⁹²

Kur'ân, bir çok âyetiyle çalışmayı teşvik etmiş, tembelliği ise yermiştir. Bazı âyetler çalışma hakkına direkt olarak temas etmekle birlikte, bazı âyetler bu konuya dolaylı olarak değinmektedir. Din farkı gözetmeden, bütün insanları kapsayan bu hakla ilgili bazı âyetler şunlardır:

“İnsan için ancak çalıştığı (nın karşılığı) vardır.”¹⁹³

Bu âyet Hz. Peygamber (sav)'in ***“Hiç bir kimse kendi elinin emeğini yemekten daha hayırlı bir yiyecek yememiştir. Allah'ın peygamberi olan Davud (as) da kendi elinin emeğini yedi.”¹⁹⁴*** hadisi ile açıklanabilir.

“Allah rahmetinden dolayı sizin için geceyi ve gündüzü varettiler ki, geceleyin dinlenesiniz ve (gündüzün) Allah'ın lutfunu arayasınız ve (Allah'ın nimetine) şükredesiniz.”¹⁹⁵

Süleyman Ateş bu âyeti “ İnsanların çalışıp kazanmaları için gündüzü aydınlık, dinlenmeleri için de geceyi karanlık yapan Allah'tır.” şeklinde tefsir eder.¹⁹⁶ Görüldüğü gibi Kur'ân, Çalışma hakkının bütün insanlığı kuşattığına hükmetmekte ve bunların dışında dolaylı olarak bu konuya temas eden bir çok âyet bulunmaktadır.¹⁹⁷

İslâm hukukçuları, azınlıkları çalıştırmanın caiz olduğu, ücretlerinin müslümanlarınkine eşit olması gerektiği görüşündedirler. Onlar bu görüşlerine Hz. Peygamber'in (sav) hicret esnasında bir gayri müslimi kılavuz edinmesini ve sonraki dönemlerde İslâm ülkelerinde çeşitli işlerde çalıştırılmalarını mesnet edinmişlerdir. Müslümanların azınlıklara ait iş ve iş yerlerinde çalışmaları konusu ise, müctehidler arasında tartışılmış, bazı müctehidler, sürekli

¹⁹² Mevdudî, age, s. 93.

¹⁹³ Necm 53/39.

¹⁹⁴ Buharî, Buyu' 15.

¹⁹⁵ Kasas 28/73.

¹⁹⁶ Ateş, age, VI/460.

¹⁹⁷ Bakara 2/22; A'raf/7/10; Nahl 16/81; Taha 20/53,54.

çalışmayı, müslüman açısından, onun müslümanlık izzeti ile bağdaşmayacağı, gayri müslim elinde bir esir ve bir köle gibi olup, dini yönünün za'fa uğrayacağı gerekçeleriyle caiz görmemişlerdir.

Fukaha ortaklığı caiz görmekle birlikte, bu durumda insiyatfin müslümanın elinde olmasını gerekli görmüş, bunun haram iş ve ticareti önlemede en garanti yol olduğunu savunmuştur.¹⁹⁸

2-MÜLKİYET HAKKI:

Mülkiyet (mülk-milk) lugatta, "bir şeyi ele geçirmek ve onun üzerinde tek başına söz sahibi olma gücü"dür¹⁹⁹ Terim manası ise, "üzerinde -sahibinin vekalet vermesi gibi bir sebep bulunmadıkça- sahibinden başkasının intifa ve tasarrufuna mani olucu nitelikte bir aidiyet ve hakkında tek başına söz sahibi olma yetki ve iktidarır".²⁰⁰ Daha öz bir ifade ile mülkiyet, "üzerinde tam bir tasarruf hakkına sahip olunan şeylere denir".²⁰¹

Bu tarif hukukçuların tarifidir. Bundan sahibine ait olan (ihtisas) ve onun izni olmadan başkasının tasarrufta bulunamadığı (haciz), gerek maddi mallar, gerek menfaatler ve gerekse bütün haklara "**mülk**" dendiği anlaşılmaktadır. "Sahip olunmaya konu olabilen her şey, gerek a'yan (maddi şeyler) olsun gerek menafî (menfaatler) olsun, "**mal**" dendiğine göre²⁰², bu iki terim yaklaşık aynı anlama gelmektedir.

Usulcülerin yaklaşımına göre ise, mülkiyet şöyle tarif edilmiştir: "Mülkiyet, ayn yahut menfaate mukadder olan ve izafe edildiği şahsa mülkten faydalanma (intifa) ve feragat ettiğinde bedelini alma imkanını veren şerî bir hüküm yahut

¹⁹⁸Karaman, age, III/266.(İbn Kayyim age, s. 270-277 ve 776 dan naklen).

¹⁹⁹İbn Manzur, age, X/245.

²⁰⁰Fahri Demir, age, s.101 (İbn Nuceym, el-Eşbah, II/202 den naklen).

²⁰¹Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, Ter: Prof Dr Mehmet Dağ, Prof Dr Abdülkadir Şener, A.Ü.İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986, s.144

²⁰²Demir, age, s.14, (Muhammed Ebu Zehra, *el-Mülkiye ve Nazariyyetu'l-Akd*, Mısır 1939 s.43 den nakil).

şerî bir vasıftır".²⁰³ Veya "Mülkiyet insan ile şey arasında kişiye o şeyde tasarruf ve başkasını onun üzerinde tasarruftan men' etme yetkisi veren şerî bir ittisal (irtibat, ilişki)dir."²⁰⁴ Özetle mülkiyet hakkını şöyle tarif etmek mümkündür: "Mülkiyet hakkı, kanunların sınırları içerisinde daimi surette bir şeyin kullanımını, ondan yararlanmayı ve onun üzerinde tasarrufta bulunmayı kendine ait kılmaktır".²⁰⁵

Bir mala veya herhangi bir nesneye sahip olma, kısaca mülkiyet tutkusu, insanda tabîî olarak var olan fitrî bir duygudur. **"Kadınlardan, oğullardan, kantarlarca yığılmış altın ve gümüşten, salınmış atlardan, davarlardan ve ekinlerden gelen zevklere aşırı düşkünlük insanlara süslü (güzel) gösterilmiştir..."**²⁰⁶, **"Mal ve çocuklar dünya hayatının süsüdür..."**²⁰⁷ Bu tür bir duyguyu hayvanlarda bile görmekteyiz. Esasen insan, hayatını, sahip olduğu malları kullanmak suretiyle devam ettirebilir. Aksini iddia etmek mümkün değildir. **"Allah'ın sizi başına diktiği mallarınızı sefihlere vermeyin..."**²⁰⁸

Kur'ân'a göre, mülkün asıl sahibi Allah'tır. **"Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır"**²⁰⁹ Ancak Allah'ın halifesi olan insan²¹⁰, Allah adına mülkü yönetir ve dünyada düzeni sağlar. Mülk bir emanettir, bu emaneti hor kullanmamak gerekir. Dünya insan da dahil olmak üzere bütün canlıların ortak malıdır. İnsan çevresini pervasızca kirletip tahrip etmemelidir.²¹¹

Mülkiyet hakkı hususunda müslümanlarla gayri müslim vatandaşlar arasında fark yoktur. Şayet bu alanda bir kısıtlama söz konusu olursa bu, müslümanlar için de gayri müslimler için de aynı oranda geçerlidir. Müslümana helal olan ticaret, azınlıklara da helal, yasak olan azınlıklara da yasaktır. Bir

²⁰³ Ali el-Hafif, age, s.26,27, (Fark 180'e atfen, el-Karafi, el-Furuk II/208 den naklen).

²⁰⁴ Ali el-Hafif, age, s. 27, (Sadru'sh-Şerfanın Vıkaye şerhinden naklettiği tarif).

²⁰⁵ Ali el-Hafif, age, s. 33,34.

²⁰⁶ Ali İmran 3/14.

²⁰⁷ Kehf 18/46.

²⁰⁸ Nisa 4/5.

²⁰⁹ Buruc 27/9; Furkan 42/2; Şûrâ 62/49.

²¹⁰ Bakara 2/30.

²¹¹ Ateş, **Kur'ân'da İnsan Hakları**, age, s. 349, 350.

müslüman şayet azınlıklardan birinin şarabını bozsa, domuzuna zarar verse, bunları tazmin etmek zorundadır. Bu hususta Hz. Ali (ra), “Onların malları müslümanlarınki kadar kutsaldır” demek suretiyle mal edinme mevzusundaki statü eşitliğine temas etmektedir.²¹²

Kur’ân, her ferde özel mülkiyet hakkı tanımaktadır. Bu hakka tealluk eden bazı âyetler şunlardır:

“Aranızda mallarınızı haksız yere yemeyin. Bile bile günaha girerek halkın mallarından bir kısmını yemek için onları hakimler(in önün)e atmayın (Hakimlere peşkeş çekmeyin).”²¹³

“...Bu onların “alış veriş de faiz gibidir” demelerinden ötürüdür. Oysa Allah alış verişi helal, faizi haram kılmıştır...”²¹⁴

“Ey inananlar, mallarınızı aranızda batılla (doğru olmayan yollarla, haksızca)yemeyin. Kendi rızanızla yaptığınız ticaret olursa başka...”²¹⁵

“Allah’ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri arzu etmeyin. Erkeklerle kazandıklarından bir pay, kadınlara da kazandıklarından bir pay vardır...”²¹⁶

“Ana babanın ve akrabanın bıraktıklarından erkeklere pay vardır. Ana babanın ve akrabanın bıraktıklarından kadınlara da pay vardır. Gerek azından ve gerek çoğundan (hem erkeğe ve hem de kadına) bir hisse ayrılmıştır.”²¹⁷

²¹²Mevdudî, age, s. 77.

²¹³Bakara 2/188.

²¹⁴Bakara 2/275.

²¹⁵Nisa 4/29.

²¹⁶Nisa 4/32.

²¹⁷Nisa 4/7.

“Görmediler mi? ellerimizin yaptıklarından kendilerine nice hayvanlar yarattık ki, kendileri onlara malik olmaktadır.”²¹⁸ “Ona ne malı fayda verdi ne de kazancı.”²¹⁹

“Şüphesiz inkar edenler mallarını, insanları Allah yolundan alıkoymak için harcarlar.”²²⁰

“Yeryüzünde bulunan şeyleri bütünüyle sizin için yaratan O’dur.”²²¹ “Allah’ın yeryüzündekileri (mal-mülk) ve emriyle denizde yürümekte olan gemileri sizin emrinize verdiğini görmez misin?...”²²² “Allah’ın göktekileri ve yeryüzündekileri sizin emrinize verdiğini, nimetlerini açık ve gizli olarak üzerinize yaydığını görmez misin?”²²³ ez-Zemahşerî bu âyetleri, “Allah Teâlâ bütün bunları (güneş, ay, yıldızlar, bulutlar, denizler, nehirler, madenler, hayvanlar ve sayılamayacak çoklukta diğer varlıklar) dünyalarında ve dînlerinde faydalansınlar, maişetlerini bunlar vasıtasıyla elde etsinler diye insanlar için yaratmıştır” şeklinde açıklamaktadır.²²⁴

Bakara Sûresi 2/188. âyet, insanlara ait mallardan bahsetmekte ve bunların zulüm, hırsızlık, gasb, sahte anlaşma, aldatma, kumar, rüşvet, faiz ve benzeri yollarla yemeyi (elde etmeyi) yasaklamaktadır.²²⁵ **“Yetimlerin mallarını zulüm ile yiyenler karınlarına sadece ateş doldurmaktadırlar”.**²²⁶ Ancak meşru yollarla ve meşru işlerde çalışma, karşılıklı rızaya dayalı ticaret, hibe ve miras yoluyla mal edinmek helaldir.

Yukarıda mealini verdiğimiz Yasin Sûresi 36/71.âyette ve buna benzer Nûr Sûresi 24/61. âyette, insanlar hakkında “malik” sıfatı kullanılmaktadır. Bu da mülkiyet hakkının, bütün beşeriyete ait haklardan olduğuna delalet eder.

²¹⁸Yasin 36/71.

²¹⁹Mesed 111/2.

²²⁰Enfal 8/36.

²²¹Bakara 2/29.

²²²Hac 22/65.

²²³Lokman 31/20.

²²⁴Ez-Zemahşerî, age, II/414.

²²⁵Ibn Abbas, age, s. 26; Ateş, age, I/325, II/265.

²²⁶Nisa 4/10.

Gerek Allah'ın insanlar için yaratmış olduğu bir takım hayvanlara insanların "malik" olduklarını bildiren Yasin Sûresi 36/71. âyet, gerek "erkeklerin de çalışmalarına göre bir pay'a, kadınların da çalışmalarına göre bir paya sahip olduklarına" dair Nisa Sûresi 4/32.âyet, lafzî ve fennî manada mülkiyeti ifade etmiş olmaktadır.²²⁷

Rum Sûresi 30/39. Âyette "insanların malları" ifadesine yer verilmektedir.²²⁸ Mekkî olan bu âyet, din ayrımı yapmaksızın bütün insanların özel mülkiyet hakkına işaret etmekte, aynı âyet daha mekke döneminde faiz hakkındaki İslâmî görüşü belirlemiş, faizi kötölemiş, sadakayı övmüştür.²²⁹

Ayrıca, Nisa Sûresi 4/32. âyette ve Mesed Sûresi 111/2. âyette, çalışıp çabalayarak elde edilen nesnelere, kadın olsun erkek olsun, sahiplerine isnat edildiğini ve müslim gayri müslim ayrımı yapılmadığını görmekteyiz. Öyleyse hüküm geneldir ve herkes kazancının sahibi ve malikidir. Aynı âyeti Beydavî (ö:791/1291) şöyle tefsir etmektedir: "Her erkek ve kadına kazandığı şey sebebiyle nasip ve fazl vardır. Öyleyse fazlı haset veya temenni (keşke filandaki mal v.s. benim olsaydı gibi) ederek değil, çalışarak arayınız. Nitekim Rasulullah (sav) "**İman temenni ile olmaz**" buyurmuştur."²³⁰

Faizi yasaklayan âyette "**Eğer faizden tevbe ederseniz ana paranız sizindir...**"²³¹ bir ana paradan sözedilmiş olması;

Alım satım işlerinin karşılıklı rıza ile olmasını ve insanlar arası bir borç ilişkisini vaz'eden âyet ile²³² insanların söz konusu muamelelerin konusunu teşkil eden bir mala malik olmaları;

²²⁷Demir, age, s. 129.

²²⁸"**İnsanların malları içinde, artması için verdiğiniz faiz (malı), Allah (cc) katında artmaz. Ancak Allah'ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekat (a gelince); işte (onu verenler mallarını ve sevaplarını) kat kat artıranlardır.**" Rum 30/39.

²²⁹Ateş, age, I/485.

²³⁰Beydavî I/272.

²³¹Bakara 2/279.

²³²Bakara 2/282,283.

Miras âyeti ile²³³, ölenin sağlığında sahip olduğu bir mülkün varlığına işaret edilmesi;

Sahip olunan malın bir kısmının zekat olarak verilmesini emreden âyet²³⁴, sadakayı vaz'eden âyet²³⁵, infakı emreden âyet²³⁶ ve ganimet âyeti²³⁷ ve nihayet bütün bu âyetlerde, sahip olunan bir maldan bahsedildiği aşikardır. Nitekim Kur'ân, zekatı, malî bir ibadet olarak emretmekte ve mükellef olmayı yeterli miktarda mala sahip olmaya bağlamaktadır.

Özel mülkiyet hakkının bütün beşeriyeti kuşatması ayrıca bir hikmetin gereğidir. Allah Teâlâ insanları sahip oldukları mallarla imtihan etmekte, servet üzerindeki tasarruf şeklini kişinin asıl kimliğini tanıttığı bir ölçü saymaktadır. Nitekim Kur'ân, mü'minleri, **"Kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar."**²³⁸, kafirleri de **"Şüphesiz kafirler mallarını, insanları Allah yolundan alıkoymak için harcarlar."**²³⁹ şeklinde tanıtmaktadır.

Cizye âyetinin²⁴⁰ zımnen azınlıkların mal ve mülk sahibi olabileceklerine işaret ettiğini söylemek mümkündür. Zira özel mülkü olmayan bir kimse, cizye olarak ne verecektir? Elbette bunun kendine ait bir malı olması gereklidir.

Azınlıklar, kendi dinlerince haram olmayan nesnelere alım satımını yapabilirler. Ancak azınlıkların -toplumda başkalarının mallarını haksız şekilde elde edip sömürme vasıtaları olduğu için- faiz, ihtikar (karaborsacılık), kumar, fuhuş, aldatma gibi yollarla mal edinmeleri yasaklanmıştır. Şarap ve domuz gibi kendi dinlerince kendilerine meşru kılınan nesnelere edinip, onun ticaretini -sadece kendi aralarında olmak şartıyla- yapmalarına müsaade edilmiştir. Nitekim Rasûlullah (sav) **"Onları dini inanç ve telakkileri ile başbaşa bırakmakla emrolunduk"** buyurmuştur. Buna göre, bir müslüman veya

²³³Nisa 4/7.

²³⁴Tevbe 9/103.

²³⁵Mearic 70/25, Zariyat 51/19.

²³⁶Bakara 2/3.

²³⁷Enfal 8/41.

²³⁸Bakara 2/3.

²³⁹Enfal 8/36.

²⁴⁰Tevbe 9/29.

kendilerinden biri, bir zimmîye ait şarap veya domuzu telef ederse, telef ettiğini ödemesi gerekir. İş mahkemeye giderse, mahkeme zararı tazmine hükmeder. Bu, Hanefîlerin görüşüdür.²⁴¹ Diğer müctehidler bu görüşe katılmazlar. Bunlardan Şafîî, bu malların haram olması sebebiyle tazmin edilmeyeceği ancak, mütecevizi bu filinden men etmek gerektiği görüşündedir.²⁴²

Rasulullah (sav) efendimizin “...**Lehimize olan şeyler (haklarımız) onların da lehine (hakları), aleyhimize olan şeyler (görevlerimiz) onların da aleyhine (görevleri) dir...**”²⁴³ sözü hem evrensel eşitliğe ve hem de azınlıkların özel mülk edinme haklarının meşrûiyetine delalet etmektedir.

Bu hususta Hz. Ömer (ra) valilere şu talimatı vermiştir: “Beyler, aldığım bilgiye göre zimmîlerin cizye borçlarına karşılık, şarap ve domuz alıyormuşsunuz. Hayır böyle yapmayınız, fakat bu mallarını sahiplerine sattırınız, borçlarını bu paradan tahsil ediniz.”²⁴⁴

Bu tesbitler, İslâm tarihi boyu azınlıklara mülkiyet hakkı tanındığını ve bu hakka riayet edildiğini göstermektedir.

²⁴¹Serahsî XI/102.

²⁴²Şafîî, age, IV/208.

²⁴³Müslim Cihad 2; Tirmizi Diyat 14, Siyer 1,47; İbn Mace cihad 38; Ahmed b. Hanbel I/300; Hamidullah *Vesâik*, s. 148, Vesika:59; Zeydan Abdülkerim, *Ahkamu'z-Zimmiyyin Ve'l-Müste'menin*, s. 71.

²⁴⁴Ebu Yusuf, age, s. 122.

II- AZINLIKLARIN GÖREV VE YÜKÜMLÜLÜKLERİ

A- GENEL DÜZENE UYMA VE ZİMMET AKDİNE BAĞLILIK

Azınlıklarla yapılan vatandaşlık antlaşması, temelde, azınlıklar tarafından İslâm toplumunun egemenliğinin tanınması ve ona saygı duyulması esasına dayanmaktadır. İslâm toplumunda geçerli olan ve müslümanların değer yargıları olarak nitelenebilecek -gerek dinleri, gerek örf ve adetleri ve gerekse kültürleri- her şeye azınlıkların saygı duymaları, bu değerlere aykırı davranışlardan kaçınıp, mevcut gidişata uymaları gerekir. Aksi tutum ve davranışlar, toplumun ifsadına ve sosyal düzenin bozulmasına yolaçacağından, İslâm devleti buna müsaade etmez.

Azınlıklar anlaşma gereği, İslâm devletinde carî olan sisteme (yönetim biçimine) saygı duymak ve itaat etmek zorundadırlar. Bu zorunluluk, İslâm devletinin, onların hak ve hukukunu muhafaza ettiği sürece devam eder. Bu süre zarfında onların rejimine ve dünya görüşüne aykırı nitelikteki faaliyetleri, bir isyan ve bir baş kaldırı olarak değerlendirilir. Azınlıklardan sadır olacak bu tür bir hareket, anlaşmayı bozmaları anlamını da ifade eder ki, bu, onların şiddetle cezalandırılmalarını gerektirir.

Müslümanlar için dahi yasak olan Kur'ân ve İslâm'a hakaret sayılabilecek davranışlar ile müslümanları aşağılamaya yönelik veya o sonucu verebilecek davranışlar, azınlıklar için de yasaktır. Azınlıklar bu tür davranışları yaptıkları takdirde, yapılan anlaşmayı bozmuş sayılmakla beraber ceza görürler.¹

Zina ve fuhuş gibi kamu düzenini bozan cürümleri işlemekten imtina etmek, azınlıkların başka bir yükümlülüğüdür. Müslümanlara helal olmayan nesnelere onlara satmaları, müslümanların ırz ve namuslarına göz koymaları, müslümanlara faiz ile para (v.s.) vermeleri, stokçuluk yapıp ekonomiyi zarara uğratmaları, İslâm ülkesinden gayri müslim ülkelere el altından maddi zenginlik

¹İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn ebî Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr (ö:751/1350), *Ahkâmu Ehli'z-Zimme* (I-II), thk: Taha Abdurraûf Sa'd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, II/217 v.d.

ve manevi değeri haiz kıymetli eşya transferinde bulunmaları yasaktır. Zira bütün bunlar müslümanlara da yasaklanmıştır.

Diğer taraftan, azınlıklara tanınan din vicdan ve fikir hürriyeti, sadece kendi dinlerini özgürce yaşamalarına ve bunun eğitim ve öğretimini, cemaatleri dahilinde, özgürce yapabilmelerine yöneliktir. Bu sebeple, azınlıklar müslümanlara kendi dinlerini propaganda edemezler. Zira bu davranış, toplumdaki düzeni bozacaktır. Bu hususta Kur'ân'ın vaz'ettiği hüküm nettir.

“Eğer andlaşma yaptıktan sonra andlarını bozarlar ve dininize dil uzatırlarsa, o küfür önderleriyle hemen savaşın, çünkü onların andları yoktur...”²

İbn Kayyım el-Cevziyye (ö:751/1350), Allah Teâlâ'nın bu âyette, antlaşmayı bozmaya dîne dil uzatmayı da atfettiğini, bunların ise savaşı gerektirecek en önemli sebepler olduğunu özellikle zikrettiğini ve bu sebeple O'nun andlaşmayı nakzedip İslâm'a dil uzatanlara cezayı sertleştirdiğini söylemektedir.³ Kısaca bu âyette Allah'ın emrettiği kıtalin illeti, müslümanlardan ezayı savmak üzere yapılan anlaşmayı bozmak ve onların dînine dil uzatmaktır.⁴

İslâm ülkesinin gayri müslim vatandaşları, kendileriyle yapılmış olan tebaiyyet anlaşmasının hükümlerine harfiyyen uymakla yükümlüdürler. Bu yükümlülük, İslâm devleti hükümetini de aynı oranda bağlamaktadır. Kur'ân bu hususu şu âyetlerle açıklamaktadır:

“Bir topluluk diğer bir topluluktan (sayıca ve malca) daha çok olduğu için, yeminlerinizi aranızda bozucu bir vasıta yaparak, ipliğini kuvvetle büktükten sonra çözen kadın gibi olmayın (yani kuvvetli taraf sudan bahanelerle karşı tarafa zulmetmesin). Çünkü Allah bununla sizi deniyor, kıyamet günü hakkında ayrılığa düştüğünüz şeyi size

²Tevbe 9/12.

³İbn Kayyım, age, II/218.

⁴İbn Kayyım, age, II/217.

açıklayacaktır.”⁵ “Andlaşma yaptığınız zaman, Allah’ın ahdini tam yerine getirin, pekiştirdikten sonra yeminleri bozmayın, çünkü Allah’ı üzerinize kefil (şahit) yaptınız. Allah yaptıklarınızı bilir.”⁶ Âyetler, her ne kadar müslümanlara hitab etse de, bu âyetlerden, gayri müslim vatandaşlardan da aynı şekilde anlaşmalara bağlı kalmaları istendiğini anlamak mümkündür.

Tebaiyyet anlaşmasının şartları gayri müslim vatandaşlar tarafından ihlal edildiği veya şartlara muğayir hareket edildiği takdirde vatandaşlık statüleri ellerinden alınır.

Vatandaşlık anlaşmasının muhtevi olabileceği genel prensipler şunlar olabilir: Müslümanlara muhalefette bulunmamak, müslümanlar aleyhine kafirlere yardım etmemek, müslümanlar aleyhine casusluk yapmamak, müslümanların içinde haç çıkartmamak, müslümanları aldatmamak, faizcilik ve tefecilik yapmamak, fuhuş ve ahlaksızlık yapmamak, cizye ve diğer vergileri zamanı gelince ödemek ve diğer hususlar... Gayri müslim vatandaşlar andlaşmada yer alan şartlara riayet ettikleri takdirde, İslâm devleti tarafından himaye edilir, bütün hak ve hürriyetleri koruma altına alınır.

Ebû Yusuf, Şam fatihi Ebû Ubeyde b. Cerrah (ö:18/639)’ın Şam halkıyla şu şartlarda sulh akdettiğini nakletmektedir: *Yeniden kilise veya havra yapmamak, -eski kilise ve havralar yıkılmayıp kendilerine terkedilecektir-yollarını şaşırان müslümanlara yol göstermek, nehirlerin üzerine kendi mallarıyla köprü yaptırmak, kendilerine uğrayan müslümanları üç gün misafir etmek, hiçbir müslümanı dövüp sövmemek, müslüman mahallelerinde haç çıkartmayıp domuz satmamak, cihad edenlere yol göstermek, bu sebeple ateş yakmak, gizlenmiş müslümanları düşmana göstermemek, ezandan önce ve sonra çan çalmamak, özel günlerde bayrak çıkarmamak, silah taşımamak ve ellerinde bulunan silahların alınması.*⁷

⁵Nahl 16/92.

⁶Nahl 16/91. Aynı Sûrenin 94 ve 95. âyetleri de bu konu ile alakalıdır.

⁷Ebû Yusuf, age, s.138; Hamidullah, *el-vesaik*, s. 458, vesika:353.

Yukarıdaki şartlar, zamana ve duruma göre değişkenlik arzedebilir. Bunlar, nassa dayalı olmayıp, ictihada ve karşılıklı rızaya dayalıdır. Nitekim Ebû Ubeyde'nin bayramlarda büyük haçlarını çıkarma talebinde bulunanlara izin verdiği bilinmektedir.⁸

Halid b.Velid (ö: 21/642) de Hîrelilerle şu şartlarda andlaşma yapmıştır:

Müslümanlara muhalefette bulunmamak, müslümanlar aleyhine kafirlere yardım etmemek, müslümanların sınırlarını kafirlere taşımamak, müslüman kıyafeti ve harb kıyafeti giymemek. Eğer onlar bu şartlara muhalefet ederlerse, zimmet ve eman verilmeyeceği, şartlara uydukları takdirde onları korumanın müslümanların görevi olduğu teahhüt edilmiştir. Aynı anlaşma ile, güçsüzlerden cizye kaldırılmış ve güçsüz gayri müslim vatandaşların nafakalarının hazineden karşılanacağına hükmedilmiştir.⁹

Ulema hangi hallerde zimmet akdinin ihlal edildiği ve anlaşmanın bozulduğu hususunda farklı görüşler ortaya koymuşlardır.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Abdullah b. Ömer'in Nebi (sav)'e sövdüğü söylenen bir Rahib'e uğradığında, *"Eğer onu ben duysaydım bizzat kendim onu öldürürdüm. Onlara vatandaşlık hakkını Peygamberimize sövsünler diye vermedik"* dediğini ve Sahabeden Peygamber (sav)'e sövenlerin öldürüleceğine dair daha birçok rivayetler bulunduğunu zikretmektedir.¹⁰

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah'ı şöyle derken duyduğunu söylemektedir: *"Anlaşmayı bozan ve bunun gibi İslâm'a onda olmayan şeyi katan kimselerin öldürülmesi gerektiği görüşündeyim. Böyleleriyle anlaşma yapılmaz, onlara zimmilik statüsü tanınmaz."*¹¹

Ahmed b. Hanbel ve ashabına göre, bir gayri müslim vatandaşın Hz. Peygamber (sav)'e sövmesi veya müslüman bir kadınla zina etmesi,

⁸Ebû Yusuf, ege, s. 138.

⁹Ebû Yusuf, age, s. 144 v.d.

¹⁰İbn Kayyim, age, II/205.

¹¹İbn Kayyim, age, II/205.

anlaşmanın bozulması demek olur. Bu iki suçu işleyen bir zimmî öldürülür. Nitekim müslüman bir kadına haşhaş içirip sonra da ona tecavüz eden bir yahûdî, Hz. Ömer(Ra)'e getirilmiş, iş sabit olunca o da onun katline hükmetmiştir. Ahmed b Hanbel, Allah Teâlâ'yı protesto mahiyetinde söz sarfeden her kimsenin mü'min olsun kafir olsun, katlinin gerektiği görüşündedir. Ezana söven de bu kabildendir.¹²

İmam Şafî'ye göre, Muhammed (sav)'e, Allah'ın kitabına yahut dînine söylenmesi uygun olmayan (küfür, iftira v.s.) şeyleri kim söylerse ondan Allah'ın, İslâm hükümetinin ve bütün mü'minlerin vermiş olduğu zimmet düşer, verilen garanti bozular. Ehli harbin kanları ve mallarının helal olması gibi, onun da kanı ve malı müslümanlara helal olur. Onlardan biri müslüman bir kadınla zina ederse veya nikah ederse, müslümanların yolunu keserse, bir müslümanı dininden döndürürse, müslümanlara karşı düşmana gerek savaşmak suretiyle veya casusluk ederek yardım ederse yahut barındırırsa, anlaşmayı bozmuş olur. Artık onun kanı ve malı helaldir.¹³

İmam Malik'e göre ise anlaşma, savaşmak, cizye vermemek, hükümlere isyan etmek, müslüman bir kadını zinaya zorlamak ve müslümanların gizliliklerine vakıf olmaya çalışmak gibi nedenlerle bozular. Ahdi bozmak katli gerektirir, Peygamberlerden birine sövmek de böyledir. Peygamber'e söven gayri müslim bir vatandaş müslüman olursa kurtulur.¹⁴

Hanefiler, cizye ödemekten imtina etmek, müslümanlara veya İslâm'a zarar verecek bir şey yapmakla anlaşmanın bozulmayacağı görüşündedirler. Onlara göre zimmet akdini bozan sebepler şunlar olabilir: Gayri müslim vatandaşın müslüman olması, isyan edip savaş durumuna geçmesi veya Harp ülkesine intikali. Bu davranışların dışında kalan ve diğer görüş sahiplerince anlaşmanın feshine neden olduğu zikredilen davranışların hiç biri kafir olmaktan daha ağır bir suç teşkil etmez. Kafir olmalarına rağmen kendileriyle zimmet akdi yapılan şahıslar, mezkur davranış ve suçlarından dolayı bu hakkı

¹²Ibn Kayyım, age, II/205,206, 209.

¹³Ibn Kayyım, age, II/211;

kaybetmiş olmazlar. Ancak bu suçların cezasını çekerler. Cizye vermemek de böyledir. Çünkü acizlerden cizye alınmaz ve bu onları vatandaşlık statüsünden çıkarmaz. Ayrıca bu yüzden akit bozulup savaşılsa dahi, bu akde talip olduklarında yine akit yapılacak ve başlangıç noktasına dönülecektir.¹⁵ Gayri müslim bir vatandaş, Allah (cc), Rasûlü ve Kitabına söver ve bunu sürekli yaparsa İslâm hükümetinin onu ta'zîren (Te'dîben) öldürmesi gerekir.¹⁶

Özetle **Zimmet akdini** nihayete erdiren halleri şöyle sıralayabiliriz:

- 1-İslâm devletine isyan,
- 2-Cizye vergisini ödeme mecburiyetini red,
- 3-Hükümete itaatı red,
- 4-Hür bir müslüman kadın ile zina,
- 5-Düşmanı himaye ve düşman lehine casusluk,
- 6-Allah'a, Allah'ın peygamberi ve Kur'ân'ın kutsiyetine saldırı,
- 7-Bir müslümanın dinden dönmesine sebep olmak,
- 8-Haydutluk etmek, yol kesmek,
- 9-İslâm'ın aziz tuttuğu değerlere, açıkça muhalif davranışlarda bulunmak,
- 10-Fahiş faizli muamelelere düşkün olmak.

Bu tür suçlardan bir veya bir kaçını işleyen bir azınlığa, sürgün de dahil olmak üzere, suçun durumuna göre her tür ceza verilebilir.¹⁷

Azınlıklar İslâm toplumunda kamu düzenini bozacak davranışlarda bulunamazlar. Özellikle müslümanlara ait şehir, kasaba ve köylerde kendilerine özgü dînî tören ve merasimler yapamazlar. Bu tür davranışlarda bulunmaları, hem müslümanlara bir hakaret ve hem de dînlerini propaganda etmeleri anlamına geleceğinden yasaktır. Ancak çoğunluğu oluşturdukları veya

¹⁴Ibn Kayyım, age, II/214.

¹⁵Karaman, age, III/242.

¹⁶Ibn Kayyım, age, II/214.

¹⁷Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, s. 266,267.

tamamen kendilerine ait olan yerleşim birimlerinde bu tür tören ve merasimleri icra etmelerinde bir yasaklık sözkonusu değildir.

Din bilginlerinin birleştiği diğer bir konu da azınlıkların, "dînî tören ve merasimlerini alenen yapabileceklerine" dair bir maddeyi vatandaşlık anlaşmasına dahil ettirmeleri veya İslâm devlet başkanının bu yönde bir izin çıkartabilmesinin mümkün görülmemesidir. Onlar bu görüşlerine "Allah'ın kitabına sığmayan görüş hükümsüzdür" hadisini mesned edinmişlerdir.¹⁸

Azınlıklar İslâm ülkesinde kendi dinlerinde yasak ve haram olan fiilleri işleyemezler.¹⁹ Faiz bunlardan biridir. Nitekim Kur'ân, hristiyanlıkta dahi faizin yasak olduğunu bildirmektedir. ***"Menedildikleri halde faiz almalarından ve haksız yere insanların mallarından yemelerinden ötürü içlerinden inkar edenlere acı bir azab hazırladık"***²⁰ Rasulullah (sav) de Necran hristiyanlarıyla yaptığı anlaşmada, " *Onların üzerinde faiz alacağı yoktur , Onlardan kim anlaşma tarihinden sonra faiz yerse, zimmetimi kaybeder...*"²¹ demek suretiyle faizi yasaklamıştır.

Kur'ân'ın anlaşmaları ihlal edenlere öngördüğü ahkamı şu âyette bulmaktayız:

"Bir kavmin (anlaşmaya) hainlik yapmasından korkarsan, sen de onların seninle yaptıkları anlaşmayı aynı şekilde onlara at. Çünkü Allah hainleri sevmez."²²

Bu konuda ölçü olarak, azınlıkların hıyanetini sezmek yeterlidir. Bu durumda andlaşmanın hükümsüzlüğü kendilerine haber verilir. Daha önce de ifade edildiği gibi, sürgün de dahil olmak üzere her türlü ceza ile tecziye edilebilirler.

¹⁸Karaman, age, III/294.

¹⁹Serahsi, V/1547.

²⁰Nisa 4/161.

²¹Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 176, V. No: 94.

²²Enfal 8/58.

Azınlıklar ile müslümanlar arasında giyim ve kuşam yönünden benzerlik olmaması da ayrıca önem arz etmektedir. Bu, kargaşaya mahal bırakmamanın bir yoludur. Bu mevzuyu “**Sosyal Hayatla İlgili Bazı Kısıtlamalar**” başlığı altında ele alacağımızdan, burada tefarruata girmiyoruz.

B-VERGİ MÜKELLEFİYETİ

1-CİZYE

Cizye, ceza kelimesinden türemiş, karşılamak, ödemek ve iyi veya kötü karşılık vermek anlamına gelen bir isimdir.²³

Terim anlamı ise, toprağın haracı olup, çoğulu “cizen” ve “cizyün” dür. Cevherî, “zimmilerden alınan şeydir ve bu gayri müslim vatandaşların üzerinde zimmet akdettikleri maldan ibarettir” der. Zimmînin öldürülmesini karşıladığı için cizye denmiştir.²⁴ Başka bir ifadeyle cizye, gayri müslim vatandaşların İslâm ülkesinde güvenlik içinde yaşamalarına karşılık ödediği vergidir.

İbn Kayyım el-Cevziyye'ye göre cizye, Kafirlerin zelil olmaları ve küçülmeleri için başlarına konulmuş bir vergi (harac) dir ve o bir ücret değildir.²⁵ Kadı el-Ferrâ'ya göre, bu lafız **ceza**'dan müştak bir isim olup, ya inkarlarına karşılık bir cezadır ve küçülmeleri için onlardan alınır, ya da onlara verdiğimiz emanımızın karşılığıdır ve merhametten dolayı onlardan alınır.²⁶

Bu tariflerden, cizyenin gayri müslim vatandaşların bu statülerini elde ederken ödemekle mükellef tutuldukları bir baş vergisi olduğunu anlamaktayız. İslâm ülkesinin gayri müslim vatandaşları bu vergiyi, müslüman olmaları,

²³İbn Manzur, age, XIV/143.

²⁴İbn Manzur, age, XIV/146,147.

²⁵İbn Kayyım, age, I/34,36.

²⁶el-Ferrâ, Ebu'l-Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Hanbelî (ö:457/1065), *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, Mektebetü'l-İlâmî'l-İslâmî, Kahire 1406, s. 153.

ölmeleri veya anlaşmayı bozmaları gibi bir neden bulunmadıkça ömür boyu ödemekle mükellef olurlar.²⁷

Cizyenin meşrûiyeti, Kitap, Sünnet ve İcmâ-i Ümmet'e dayanır.

Tevbe Sûresi 9/29. âyet, İslamdan önce semâvî bir dîn'e inandıkları halde, İslâm'ı kabul etmeyen gayri müslimlerden cizye alınmasını, bunu kabul etmeyenlerle savaşılmasını emretmektedir.²⁸

“Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Rasûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dînini Dîn edinmeyen kimselerle küçül(üp boyun eğ)erek elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın.”²⁹

ez-Zemahşerî, cizyenin, zimmet ehlinin ödemesi icabeden şeylerden veya katli üzerlerinden kaldırmak suretiyle onlara iyilik eden kimseye yaptığına karşılık olarak ödediklerinden dolayı bu isimle isimlendirildiğini söylemektedir. O'na göre *el*"den kasıt, ya veren eldir ya da alan eldir. **Veren el** kastedilmişse, bu durumda mana, **münasip bir elle cizyeyi verene kadar...**manasına gelmekle birlikte, göndermek veya veresi vermek suretiyle değil, **elden ele nakden verene kadar...** demektir. Yok eğer alan el kastedilmiş ise, **onları kahreden ve galip gelen veya onlara iyilik eden ele verene kadar...** anlamına gelir. Çünkü onlardan cizyeyi kabul etmek ve canlarını kâdilerine bağışlamak, onlar için büyük bir nimettir. Cizye onlardan **küçülerek ve boyun eğerek** alınır ve onu bizzat kendileri getirirler.³⁰

Hicretin 9. Yılı Tebük seferi sonrasında nazil olan bu âyetle birlikte, Hz Peygamber (sav) cizye uygulamasını başlatmış, aynı yıl Eyle, Ezruh, Ceba halklarıyla, ertesi yıl Necran Hıristiyanları, Yemenli Yahudî ve Hıristiyanlarla,

²⁷el-Ferrâ, age, s. 153.

²⁸Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, ter: Ahmet SERDAROĞLU, Kılıç Kitabevi, Ankara 1976, s. 147, 148.

²⁹Tevbe 9/29.

³⁰ez-Zemahşerî, age, II/30.

Bahreyn ve Hecer mecusileri ile cizye karşılığı anlaşmalar yapmıştır.³¹ Bu hususta Hz Peygamber (sav) in düşman üzerine gönderdiği komutanlara yapmış olduğu tavsiyeler, cizyenin Sünnet'e de dayalı olduğunu göstermektedir.

“Rasûlullah (sav) birini bir müfreze veya bir orduya komutan olarak tayin ettiği ve düşman üzerine gönderdiği zaman kendi hesabına Allah'tan korkmasını, maiyetindeki müslümanlara da hayırla muamele etmesini tavsiye ederdi ve şöyle buyururdu: Müşrik düşmanıyla karşılaştığın zaman onları şu üç durumdan birine çağır. Onları İslâm'a davet et, eğer kabul ederlerse sen de onları kabul et ve onlara dokunma. Sonra onları yurtlarından muhacirlerin yurtlarına hicret etmeye çağır ve onlara, eğer bunu yaparlarsa muhacirlerin lehine (çıkarına) olan şeylerin onların da lehine (çıkarına), muhacirlerin aleyhine olan şeylerin (mükellefiyetlerin), onların da aleyhine (mükellefiyetleri) olacağını bildir. Şayet yüz çevirir ve kendi yurtlarını tercih ederlerse, onlara, müslümanların çölde yaşayanları gibi olacaklarını, müslümanlar için geçerli olan Allah'ın ahkâmının onlara da geçerli olduğunu, onlara fey ve ganimetten müslümanlarla birlikte savaşmadıkça bir hisse olmadığını bildir. Eğer kabul etmezlerse, onları cizye vermeye çağır. Kabul ederlerse sen de kabul et ve onlara ilişme. Şayet kabul etmezlerse, Allah'tan yardım dile ve onlarla savaş...”³²

Hz. Peygamber (sav) den sonra, özellikle Hz. Ömer (ra) zamanında, onun Irak'lı mecûsîlerden, Amr b. As'ın da Mısır'lı kıptîlerden, Halid b. Velid'in Hîre'lîlerden ve Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın Şamlılardan cizye aldığı ve buna bir itirazın olmadığı düşünülürse, bu hususta icmanın gerçekleştiğini söylemek mümkündür.³³

Kimlerden cizye alınacağı konusu ulema arasında tartışılmıştır. Ehli Kitap ve Mecûsîlerden cizye alınacağında ittifak bulunmakla birlikte, bunların dışında kalan kafirlerden cizye alınıp alınmayacağı ihtilaf konusu olmuştur.

³¹Erkal, Cizye mad, DİA, VIII/42.

³²Ebû Dâvud, Cihad 82; Tirmizî, Siyer 48.

³³Cassas, age, III/92, 93.

Ebû Hanife, Kitap Ehliinden, Mecûsîlerden ve acem olan müşriklerden cizye alınır derken, Ahmad b. Hanbel'in rivayet ettiği bir hadîs'e³⁴ dayanmıştır.³⁵ Arap müşrikleri cizye kapsamının dışında bırakmıştır.

Arap müşriklerinden cizye alınmayacağı görüşünde olanlar, **"Onlarla ya savaşacaksınız yahut onlar müslüman olurlar."**³⁶ âyetine istinaden "arap müşrikleri ya İslâm'a girerler, ya da onlarla savaşılır" demektedirler. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in ve Tirmizî'nin İbn Abbas'tan rivayet ettiği **"...Onlardan bir kelime istiyorum ki, bu kelime ile araplar onlara boyun eğecek, acem de onlara cizye verecek..."**³⁷ hadisini kendilerine delil edinmektedirler.³⁸

Ulemanın diğer bir kısmı da, cizyenin arap olsun olmasın, Kitap ehli, Putperest ayırdetmeksizin bütün kafirlerden alınacağı görüşündedirler³⁹ ki daha isabetli olanı budur. Bu görüşün sahipleri kendilerine Müslim'in rivayet ettiği Büreyde hadisini mesned edinmişlerdir. Süleyman b. Büreyde'nin babasından rivayet ettiği hadis şöyledir:

"...Müşriklerden olan düşmanlarınızla karşılaştığınız zaman, onları üç şeyden birini kabul etmeye çağır. Hangisini kabul ederlerse sen de onlardan bunu kabul et ve onlara ilişme..."⁴⁰

Hadiste geçen **"müşriklerden olan düşmanlarınız"** ifadesi bütün kafirleri içine almaktadır. Vehbe Zuhaylî, Şevkânî'nin bu hadisi "cizyenin ehli kitaba mahsus olmadığına bir delili" olarak kabul ettiğini zikretmektedir.⁴¹

İbn Kayyim el-Cevziyye, bu hadisten çıkan hükümleri bir bir sıraladıktan sonra, her kafirden cizye alınabileceği sonucunun çıkarılabileceğini belirterek şöyle devam etmiştir: "Özellikle bu hadiste, kafirlerden hiç birinin istisna

³⁴Ahmed b. Hanbel, I/227,362.

³⁵ez-Zemahşerî, age, II/30.; İbn Kayyim, age, I/29.

³⁶Fetih 48/16.

³⁷Tirmizî, Tefsîr 39 (Sâd Sûresinin tefsiri); Ahmed b. Hanbel, I/227,362.

³⁸ez-Zemahşerî, age, II/30.

³⁹Vehbe Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmiyyü ve Edilletühü, (İslam Fıkıh Ansiklopedisi)*, VIII/204.

⁴⁰Müslim, Cihad 2; Ebu Davud, Cihad 82.

⁴¹Vehbe Zuhayli, age, VIII/204.

edilmediği açıktır. Bu sebeple cizye özellikle ehli kitaba mahsustur denilemez. AllahTeâlâ ehli kitapla onlar cizye verene kadar savaşmayı emretmiştir. Nebi (sav) de müşriklerle cizye verene kadar savaşmayı emretmiştir. Öyleyse, cizye ehli kitaptan Kur'ân'a dayanarak, diğer kafirlerden de sünnete istinaden alınır. Nitekim Rasûlullah (sav) mecusîlerden cizye almıştır ve onlar ateşe tapmaktadırlar. Onlarla putperestlerin farkı yoktur. Onları ehli kitaptan saymak doğru olmaz ve hatta onların kitabları da yoktur. Sahabe onları kitap ehlinden saysaydı, Hz. Ömer (ra) onların işleri hususunda tereddüde düşmezdi. Nebi (sav) in **“onlara kitap ehli muamelesi yapın”**sözü bile, onların kitap ehli olmadıklarına delalet eder⁴²

Cizye ile yükümlü olmanın şartları:

a-Akıl baliğ olmak ve erkeklik.⁴³ **“Rasûlullah (sav) Muaz b. Cebel'i Yemen'e görevli olarak gönderdiği zaman, her halim (muhtelim) den 1 dinar veya muadili Yemen yapımı bir elbise almasını emretti”**⁴⁴ Görüldüğü gibi bu hadîs, cizyenin sadece erkeklerden alınmasına hükmetmekte, ekseriyet de bu yöndeki görüşlerini bu hadîse dayandırmaktadırlar. Ancak halime olan yetişkin kadınlardan da cizye alınacağına işaret eden hadîs de mevcuttur.⁴⁵

b-Çocuklardan, kadınlardan ve delilerden cizye alınmaz. Bu hususta ittifak vardır. Ebû Ubeyde, Abdullah b. Ömer'in rivâyet ettiği “Hz. Ömer (ra) ordu komutanlarına Allah yolunda savaşmaları, kendileriyle savaşanların dışındakilerle savaşmamaları, kadınları, çocukları ve üzerinde ustura taşımayan kimseleri öldürmemeleri yönünde bir emirname yazmıştır” şeklindeki haberin, cizyenin kimlerden alınıp alınmayacağı konusunda bir ölçü belirlediğini, cizyenin erkeklerden alınıp kadın ve çocuklardan alınmayacağını, katli müstehak olmayan zürriyetten düştüğünü zikreder.⁴⁶

⁴²Ibn Kayyım, age, I/21,22.

⁴³Ebû Yusuf, age, s.122.; İbn Kayyım, age,I/48.

⁴⁴Ebû Dâvud, *Kitâbu'l-Harac*, 29,30.

⁴⁵Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 212, V.No: 106.

⁴⁶Ibn Kayyım, age, I/48.

c-Yaşlı kör, kötürüm ve iyileşmesi beklenmeyen hastalardan -eğer fakir iseler- cizye alınmaz, İmam Şafîî bununu sebebini, kadınlar ve çocuklar gibi kendilerini savunamaz ve savaşamaz durumda olmalarına bağlamaktadır.⁴⁷

d-Cizye, onu ödeyemeyecek derecede fakir olanlardan ve harbe iştirak etmemiş olan çiftçilerden de alınmaz.⁴⁸

e-Toplumla içiçe yaşayan ve malî durumu iyi olan rahiplerden cizye alınabileceğinde ittifak vardır.⁴⁹

f-Cizye ödemek için hür olmak diğer bir şarttır. Bu bakımdan köle olan kafire cizye yoktur.⁵⁰

Cizyenin miktarı: Hz Peygamber zamanında senelik 1 dinar olan cizye,⁵¹ bazen bir toplumun bütününe yönelik, elbise, at, deve, silah v.b toptan bir meblağ,⁵² bazen de kişi başına ve muhtelif oranlarda ödenen bir tutar şeklinde öngörülmüştür.⁵³

Bazen para, altın ve gümüş cinsinden bir ödeme kabul edildiği gibi, bazen de aynî olarak cizye tahsili yapılmıştır.⁵⁴ Hz. Peygamberin (sav), cizyeyi yıllık olarak bir defada tahsil ettiği, hatta yarısını sefer, yarısını da Recep ayında kabul ettiđi⁵⁵ ve böylece ödemede kolaylık sağladığı bilinmektedir.

Cizyenin miktarı hususu iki görüşte yoğunlaşmaktadır. Bunlardan birincisi, çalışan fakirlerden 1 dinar, orta hallilerden 2 dinar, zenginlerden de 4 dinar alınması yönündedir. Bu İmam Şafîî'nin görüşüdür. İkincisi de çalışabilir fakirlerden 12 dirhem, orta hallilerden 24 dirhem, zenginlerden ise 48 dirhem olarak alınması yönündedir.⁵⁶ Bu da Ebû Hanife ve ashabıyla Ahmed b.

⁴⁷ Ebû Yusuf, age, s. 122 ; İbn Kayyim, age, I/53.

⁴⁸ İbn Kayyim, age, I/52.

⁴⁹ Ebû Yusuf, age, s. 122.; İbn Kayyim, age, I/54.

⁵⁰ İbn Kayyim, age, I/58.

⁵¹ Ebû Dâvud, Harâc 29,30.

⁵² İbn Kayyim, age, I/39.

⁵³ İbn Kayyim, age, I/38.

⁵⁴ İbn Kayyim, age, I/39.

⁵⁵ İbn Kayyim, age, I/39.

⁵⁶ Ebû Yusuf, age, s. 124.

Hanbel'in görüşüdür.⁵⁷ Cizyenin miktarı konusunda, cizye ödeyeceklerin güç ve takatinin dikkate alınması gerektiği ortadadır. Geçmişteki uygulamalar bu yönde olmakla birlikte, oranların değişkenlik arzemesi ve bütün zamanları kuşatacak mahiyette bağlayıcı bir nassın bulunmayışı, İslâm devlet başkanına bu konuda takdir yetkisi kazandırmaktadır.⁵⁸ Günümüzde de her iki tarafın maslahatını gözeterek yeni oran ve uygulamalar geliştirmek mümkündür.

Cizyenin neyin karşılığı olduğu da tartışılmıştır. Hanefîler, "vatan savunmasına iştirak etmemelerinin bir bedelidir" derken, Malikîler "hayatta kalmalarının bir karşılığıdır" derler. Şafîî ise, "hayatta bırakılmalarının ve İslâm ülkesinin nimetlerinden ve sosyal imkanlarından faydalanmalarının bir karşılığıdır" demiştir. İbn Kayyım onun "bir ceza ve aşağılama aracı" olduğunu zikrederek,⁵⁹ farklı bir yol tutmuştur. Ancak onun bu görüşü tasvip görmemiş birinci görüş isabetli bulunmuştur.⁶⁰

Cizye, yükümlü olan vatandaşın ölmesi, müslüman olması, zaman aşımına uğraması, fakirlik, sakatlık ve yaşlılık gibi cizye ödemeyi imkansızlaştıracak mazeretlerin zuhuru, devletin yükümlülüklerini yerine getirememesi ve yükümlünün vatan savunmasına katılması gibi durumlarda düşer.⁶¹

Cizye, harâc gibi ganimetten sayılır ve hazineye konulur, harâcın sarfedilebileceği yerlere sarfedilir.⁶²

2-HARAC

Harac lugatta vergi, ücret, faydalanma ve ürün cinsinden toprak vergisi anlamına gelir.⁶³ Terim anlamı ise; toprak sahiplerine toprak sebebiyle konulan

⁵⁷İbn Kayyım, age, I/37.

⁵⁸Karaman, age, III/278.

⁵⁹İbn Kayyım, age, I/36.

⁶⁰Karaman, age, III/277. (Abdülkerim Zeydan Ahkamu'z-Zimmiyyîn... s.146 dan naklen.)

⁶¹Karaman, age, III/278-280.

⁶²Ebû Yusuf, age, s. 124.

⁶³Maverdî, age, s. 146.

bir vergidir.⁶⁴ Başka bir ifadeyle Harac; “muayyen bir süre için ortaya çıkarılıp tahsil edilen maldır”⁶⁵ Harâcın cizyeden farklı oluşu, cizyenin nassa, haracın ictihada dayalı olması, cizyenin zenginlikle orantılı olarak artması veya azalmasına karşın, haracın toprağın azlığına veya çokluğuna bağlı olarak takdir olunması gibi yönlerdendir. Her ikisinin de gayri müslim vatandaşlardan alınması ve müslüman olmalarıyla da sakıt olması benzer yönleridir.⁶⁶

Harâc lafzı âyetlerde, harc ve harâc şeklinde, fakat vergi ve toprak vergisi anlamının dışında, karşılık ve ücret manalarında kullanılmıştır.

“Yoksa sen onlardan bir ücret mi istiyorsun (da onun için mi hakkı kabul etmiyorlar)? Halbuki rabbinin harâcı daha hayırlıdır...”⁶⁷

Maverdî harc lafzını ücret ve faydalanma olarak manalandırırken **“Rabbinin harâcı daha hayırlıdır”** âyetini de “Allah’ın dünyadaki rızkı ondan daha hayırlıdır” veya “Allah’ın âhiretteki mükafatı ondan daha hayırlıdır” şeklinde açıklamıştır.⁶⁸

Harâc lafzının, Hz. Peygamber tarafından cizye, vergi ve gelir anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.⁶⁹

Harâc lafzına getirilen tarif ve açıklamalardan, onun gayri müslim vatandaşlardan ellerinde tuttukları toprakları sebebiyle alınan bir vergi olduğu anlaşılmaktadır. Şimdi ise hangi tür topraklardan harâc alınacağına değinelim.

Maverdî genel olarak toprakları dört kısımda mütala etmiştir. Buna göre;

a-Müslümanların açıp işlettikleri topraklar ki, bunlara öşrî arazi denir. Bu tür topraklara harâc vergisi konulmaz.

⁶⁴El-Ferrâ, age, s. 162.

⁶⁵Ibn Receb el-Hanbelî (ö:795/), *el-İstihrâc li Ahkâmî'l-Harâc*, Dâru'l-Marife, Beyrut tsz., s.4.

⁶⁶Ibn Kayyim, age, I/89.

⁶⁷Mü'minûn 23/72.

⁶⁸Maverdî, age, s. 146.

⁶⁹Erkal Mehmet, *Asrı Saadette Vergi, (Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslâm)* adlı kitapta, Editör: Vecdi AKYÜZ, Beyân Yayınları, İstanbul 1994, III/233.

b-Arazi sahiplerinin müslüman olmasıyla birlikte, yine onların elinde bırakılan araziler. İmam Şafîî bu tür arazinin öşrî olup harâc alınmayacağını savunurken, Ebû Hanîfe, başkanın bu hususta muhayyer olduğunu savunur.

c-Müşriklerden savaşla elde edilen araziler ki, bu tür arazi de İmam Şafîî'ye göre mücahitlere dağıtılır ve öşrî arazi olur. Harâca tabi değildir. İmam Malik, bu tür toprakların vakıf arazisi olup, harâc konulacağı, İmam Ebû Hanife de, yöneticinin bu arazi hakkında da muhayyer olduğu görüşündedir.

Sulh yoluyla müşriklere bırakılan araziler. İşte bu tür arazilere harâc vergisi konur. Ancak müşriklerin savaşmadan terkettiği topraklar müslümanlara vakfedilip harâca bağlanır.⁷⁰

Müslümanların açıp işlettikleri toprakların öşrî arazi olduğunda ve harâca tabi olmadığında bir ihtilaf yoktur.

Savaşılmadan ve isteyerek müslüman olan kişinin toprağı kendine ait olup öşrî arazidir ve ona harâc yoktur.

Ahmed b. Hanbel'in rivayet ettiği ***"Kim müslüman olursa, elinde bulunanlar onundur. Ondan toprağın harâcı alınır"*** hadisindeki harâca tabi topraktan murad, "imamın anveten (kuvvetle) fethettiği harâc toprağına sahip iken müslüman olan kişinin toprağıdır". Ve bu tür toprağın sahibinden müslüman olmasıyla harâc düşmez.⁷¹

İbn Kayyim, savaşla elde edilen topraklar hakkında iki rivayet nakleder. Buna göre bu topraklar, ya mücahitlere dağıtılır, böylece öşrî arazi olur, harâca tabi olmaz, ya da, yönetici bu toprak konusunda muhayyerdur. Taksim ederse, öşrî arazi olur, harâc gerekmez. Müslümanlara vakfederse, ilel ebed öşrî ve harâcî arazi olur. Azınlıkların elinde kalmaya devam ederse, eksinler ekmesinler harac gerekir. Bu durumda müslüman olurlarsa bu, haracı

⁷⁰Maverdî, age, s. 147.

⁷¹İbn Kayyim, age, I/90,91.

düşürmez, ayrıca öşrünü de vermekle mükellef olurlar. Bu cumhurun görüşüdür.⁷²

Üzerine harâc konularak ellerinde kalmak üzere müşriklerle anlaşma yapılan topraklar, kendilerindir. Alınan harac ise, cizye mahiyetindedir. ve şirkleri devam ettikçe onlardan alınmaya devam edilir, müslüman olurlarsa üzerlerinden düşer, artık diledikleri gibi toprakları üzerinde tasarrufta bulunabilirler.

Sahiplerinin terkettiği ve savaşılmadan müslümanlara geçen topraklar ile, anlaşmayla mülkiyeti müslümanlara geçen ancak eski sahiplerinin işletmesine aynı anlaşmayla hükmedilen topraklar, kuvvet kullanarak elde edilen topraklar hükmünde olup, harâc gerekir, müslüman olmalarıyla harac düşmez.⁷³

Harâcın miktarına gelince; daha önce de işaret ettiğimiz gibi harâc ictihada dayalıdır ve dolayısıyla miktarı da ictihadîdir. Genel kanaate göre, Hz. Ömer (ra)'in başlattığı harâc uygulaması, zaman zaman farklılıklar arzemiş, toprağın miktarına, arazinin verimine ve mükellefin takatine göre, farklı nisbetlerde olmuştur.

İki tür harâc vardır. Birincisi, toprağa konan harâc, diğeri de mahsüle konan harâcdır.⁷⁴

Hz. Ömer toprağa konan harâc babında Irak topraklarını sahiplerine bırakarak, ekime elverişli olanların her bir cerîbine (1366,5 metrekare) ondan elde edilen mahsülden bir "kafiz" (2,5 kilo) ve 1 dirhem (yaklaşık üç gramlık gümüş para), bir cerîb sebze bahçesine 5 dirhem, bir o kadarlık hurmalığa 8 dirhem ve yine aynı miktardaki bir üzüm bağına 10 dirhem harâc koymuştur.⁷⁵

Mahsüle konan harâc uygulamasını Hz. Peygamber (sav)'in başlattığı görüşü hakimdir. Nitekim O, H. 7. Yılda Hayber arazisi kuvvet kullanarak ele

⁷²Ibn Kayyim, age, I/91.

⁷³Ibn Kayyim, age, I/93,94.

⁷⁴Ibn Kayyim, age, I/101.

⁷⁵Maverdî, age, s. 148; Ibn Kayyim, age, I/100.

geçirildiğinde, Hayberli Yahudilere arazileri, ürünün yarısını müslümanlara vermeleri şartıyla anlaşma yapılarak kendilerine bırakılmıştır.⁷⁶ Bu, azınlıklara yönelik vergi uygulaması olarak kabul edilmekle birlikte⁷⁷, ziraat ortaklığı şeklinde de değerlendirilmiştir.⁷⁸

H. 8. senede Makna'lılarla yapılan anlaşmada, mahsülün 1/4'ünün müslümanlara verilmesi öngörülmüştür.⁷⁹ Ancak bu uygulamalar müşterek cizye uygulaması mıdır? Yoksa arazi vergisi midir? Bu hususta görüş birliği sağlanamamıştır.⁸⁰

Harâc konusunda, harâcın miktarı ve mükelleflerinin kimler olduğunu cevaplandıran uygulamalar yanında, ictihadî bir mevzu olduğundan, yöneticinin tasarrufuna bırakılması gerektiği, zamana ve şartlara göre değişkenliğe müsait olduğu görülmektedir.⁸¹

3-UŞÛR:

Uşûr lafzı, onda bir demek olan "uşr" un çoğuludur. Terim anlamı ise, "şehirler ve ülkeler arası ticaretten alınan vergi"dir.⁸² Bu müslümanların kendilerine ait veya kiralık araziden elde ettikleri üründen ödedikleri aynı adı taşıyan vergi ile karıştırılmamalıdır. Zira müslümanların ödedikleri bu "uşr" bir vergi olmaktan ziyade bir ibadettir.

Bu vergiye uşûr denmesi, onda bir, onda birin yarısı veya dörtte biri gibi ondalık sayılarla ifade edilmesinden dolayıdır. Uşûr vergisi, oturduğu yerleşim biriminde ticaret yapanların dışında müslim, gayri müslim vatandaşlarla

⁷⁶Ebû Ubeyd, el-Emvâl, H. No:141.

⁷⁷Tuğ Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı* İstanbul 1984, s.90.

⁷⁸Ebû Ubeyd, age, H. No: 931; Fayda Mustafa, *H. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, İstanbul 1989, s.93.

⁷⁹Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Çev: Salih Tuğ, I/651.

⁸⁰Erkal, *Asrı Saadette Vergi*, age, III/233.

⁸¹Maverdî, age, s. 149.

⁸²Karaman, age, III/287.

harbîlerden şehirler arası ve ülkeler arası ticaret yapanlardan alınan bir tür dış ticaret vergisidir.⁸³

Menşei İslâm öncesine dayanan ve **arap** ve **acem** hükümdarlarının bir uygulaması olan uşûr, o ülkelere uğrayan tüccarların mallarından alınmaktaydı.⁸⁴ Ancak İslâm ile birlikte, Allah (cc) tarafından iptal edilerek, yerine müslümanlara yönelik zekat farızası getirildi. Buna Rasûlullah'ın **“Uşûr ancak yahudi ve hiristiyanlardır, müslümanlara uşûr yoktur”**⁸⁵ sözü açıklık getirmektedir. Hz. Peygamber (sav) bu vergiyi gayri müslim vatandaşlardan da kaldırmış, harbîlerden ise, mütekabiliyet esasına dayalı olarak uşûr alınmaya devam edilmiştir. Çünkü onlar da müslüman tacirlerden bunu almaktadırlar. Nitekim Ebû Musa el-Eş'arî ile Hz. Ömer (ra) arasında yapılan bir yazışma konuya açıklık getirmektedir. Buna göre Ebû Musa el-Eş'arî, Ömer b. El-Hattab'a *“Bizim taraftan müslüman tüccarlar daru'l-harbe gittiklerinde onlardan uşr alınmaktadır”* diye mektup yazdı. Bunun üzerine Hz. Ömer de ona *“onların müslüman tüccarlardan aldıkları gibi sen de onlardan al, zimmilerden yarım uşr, müslümanlardan da her 40 dirhemden bir dirhem al, 200 dirhem altındaki miktar için bir şey gerekmez...”* şeklinde cevap vermiştir.⁸⁶

Azınlıklardan alınan uşûr vergisi, sadece ticaret malları için geçerlidir ve nassa dayalı olmayıp ictihada dayalı bir uygulamadır. Bu uygulamanın Hz. Ömer (ra) tarafından başlatıldığı genel kabul görmektedir. Nitekim bu vergi, Hz. Peygamber (sav) tarafından dış ticaretin gelişmesine hizmet etsin diye kaldırılmış, hatta O, anlaşma yaptığı gayri müslimlere bunun kaldırılmasını şart koşmuştur.⁸⁷

⁸³Karaman, age, III/287.

⁸⁴İbn Kayyim, age, I/126.

⁸⁵Ebû Dâvud, İmare 33; Tirmizî, Zekat 11; Ahmed b. Hanbel, III/474.

⁸⁶Ebû Yusuf, age, s. 135.

⁸⁷Karaman, age, III/286.

Uşûr, büyük, küçük, erkek, kadın her tüccardan senede bir defaya mahsus ve 10 dinardan az olmamak şartıyla alınan bir vergidir. Azınlıklar da dahil olmak üzere dış ticaret yapan herkesten uşr vergisi alınır.⁸⁸

Hanefilere göre, zimmiye ait ticari malın "zekat nisabına ulaşmayan miktarı" vergiye tabi değildir. İmam Malik vergiden muaf bir miktar tanımazken, Ahmed b. Hanbel 20 ve 10 dinardan yukarısını vergiye esas almaktadır. İmam Şafî ise, yurt içi ticaretten dolayı zimmlilerden vergi almayı kabul etmez.⁸⁹

Zekat veya öşür memurunun müslümanlardan aldığı verginin miktarı 1/40, azınlıklardan 1/20 ve harbîlerden 1/10'dur. Bu husustaki Hz. Ömer (ra)'in uygulaması böyledir.⁹⁰ Nitekim Muhammed b. Hasan, Ziyad bi Hudayr'ın "*Ömer b. El-Hattab beni Aynu't-Temr'e zekat memuru olarak görevlendirdi. Bana müslümanların ticarî mallarından kırkta bir, zimmlilerin mallarından yirmide bir, harbîlerin mallarından da onda bir vergi almamı emretti*" dediğini rivayet etmiştir.⁹¹ Azınlıklardan 1/20 veya uşrun yarısı kadar vergi alınabileceğine delalet eden bir başka haberi Ebû Hanifel, İbn Sîrinden o da Enes b. Malikten nakletmiştir. Enes b. Malik şöyle demiştir: "*Hz. Ömer (ra) beni zekat memuru olarak gönderdi ve bana müslümanlardan ticaret etmelerinden dolayı çeyrek uşr, zimmlilerden yarım uşr ve harb ehlinden uşr almam için bir emirname yazdı*".⁹²

Bu hususta Ebû Yusuf şöyle demektedir: Zimmi tüccarın elinde bulunan mal hesap edilir, 200 dirhem gümüş veya 20 miskal altın kıymetine baliğ bulunuyorsa, zimmlilerden yarım uşr alınır. Bu miktarın altındaki ticaret mallarından vergi alınmaz ve bu miktarın tüccarın yanında bir defada bulunması gerekir. Aynı ayrı zamanlarda nisab miktarına ulaşsa bile uşra tabi olmaz. Zimmiye 200 dirhemde 10 dirhem, 20 miskal altından 1 miskal vergi tahakkuk ettirilir. Uşr ancak ticaret mallarından alınır. Müslümanlardan alınan çeyrek uşr

⁸⁸İbn Kayyim, age, I/136,137.

⁸⁹Karaman, age, III/288,289.

⁹⁰İbn Kayyim, age, I/127.

⁹¹İbnu'l-Hümâm, Muhammed b. Abdilvahid (ö:867/1457), *Fethu'l-Kadîr* (I-VI), Mısır 1315/1897, I/530.

zekat hükmünde, azınlıklardan alınan yarım uşr ile harbîlerden alınan uşr da harac hükmündedir ve haracın sarfedilmesi gereken yerlere harcanır.⁹³

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber (sav)'in kaldırdığı uşûr ile Hz. Ömer(ra)'in uygulamaya koyduğu uşûr, farklı şeylerdir. Müslümanlardan alınan çeyrek uşr, ticaret malından alınan zekata tekabül eder. Üstelik müslümanlar diğer malları için de zekat verirler. Gayri müslim vatandaşlar ise, sadece ticaret mallarından 1/20 oranında vergi öderler. Zaten bu uşr değil, yarım uşrdur. Harbîler ise, devletlerinin müslüman tacirlerden aldığı oranda vergi öderler. Bu genellikle uşrdur ve mütekabiliyet esasına göre alınmaktadır. Bununla birlikte karşılıklı olarak vergi alınmaması arzu edilen bir durumdur. Ancak İslâm hükümeti bu hususta müslümanların menfaatlerini gözönünde tutmak durumundadır.

Gayri müslim vatandaşlardan alınan dış ticaret vergisi ancak yılda bir kez alınır. Müslümanlara haram olan nesnelere (şarap ve domuz gibi) cinsinden değil, bedelinden vergi alınır.⁹⁴ Müste'menler için de Mütekabiliyet (karşılıklı oluş, misilleme) prensibi esastır.⁹⁵

4-DİĞER

a-Sosyal Sigortaya Katılım Payı:

İslâm, inanca, adalete ve ahlaka dayalı evrensel bir toplum meydana getirmek için gelmiştir. İslâm'ın öngördüğü ictimai sistemde, İslâm toplumunun bütün fertleri, -din farkı gözetilmeksizin- oluşturulacak sosyal sigorta fonuna katkıda bulunmakla mükellef olurlar. Bu, dînî bir yükümlülük değil, sosyal yaşantının bir gereği ve sonucudur.

İslâm toplumunun fertlerinin maruz kalabilecekleri tabii afetler, kıtlık ve yaygın hastalıklar gibi olağanüstü felaketlerin savuşturulmasında ve zararlarının tazmininde gereken harcamalar, esaret fidyesi, kan diyeti ve diğer malî

⁹²Ebû Yusuf, age, s. 135; İbn Kayyim, age, I/128.

⁹³Ebû Yusuf, age, s. 132,133,134.

⁹⁴Ebû Yusuf, age, s. 133,137.

⁹⁵Karaman, age, III/290,291.

yükümlülükler, müslim- gayri müslim bütün fertlerin gücü nisbetinde katılımıyla oluşturulacak fondan karşılanır.

İslâmî hükümet, azınlıklara, kendilerine de hizmet edecek olan bu fona iştirak hissesi vaz'edebilir.

Nitekim, Medine şehir devleti anayasasının, yahudilere bazı haklar ve vecibeler vaz'eden, 1 ila 23. maddelerinden,⁹⁶ İslâm toplumunun fertlerinin maruz kalabilecekleri fidye-i necat, kan diyeti ve ağır malî mesuliyetler (12a)⁹⁷ gibi ödemeleri, diğer fertlerin teşkil edecekleri fondan karşılamaları ve her ferdin bu fona, muayyen bir nisbette iştirak etmeye mecbur edilmesinin öngörüldüğü anlaşılmaktadır.⁹⁸

b-Harb Giderlerine Katılım payı:

Hz. Peygamberin başkanlığını yaptığı Medine Şehir devleti anayasasının 24, 37 ve 38.⁹⁹ Maddeleri gereği azınlıklar, harb giderlerine iştirak etmekle mükellef tutulmuşlardır.¹⁰⁰ Bu, müşterek çıkarlar için müşterek savunmayı öngören, anayasa icabı malî bir mükellefiyettir.

Günümüzde de aynı şartlara binaen, İslâmî hükümet tarafından bu tür bir vergi vaz'edilebilir. Bu hususta böyle bir tasarrufu engelleyici bir nassın bulunmaması yanında, yukarıda temas ettiğimiz uygulama da bunu tecviz etmektedir. İslâm toplumunun imkanlarından istifade etmede hiçbir ayrıma tabi tutulmayan azınlıkların, bu tür bir vergi ödemeleri adaletin bir gereğidir.

⁹⁶Hamidullah, *el-Vesaik*, s. 59,60,61.

⁹⁷Hamidullah, *age*, s. 60.

⁹⁸Tuğ Salih, *İslâm vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, S. 111,112.

⁹⁹Hamidullah, *age*, s. 61,62.

¹⁰⁰Tuğ, *age*, s. 111,112.

III-SOSYAL HAYATLA İLGİLİ BAZI KISITLAMALAR

Azınlıkların, müslümanlara ve müslümanların mukaddes değerlerine hakaret edemeyeceklerini, müslümanlara dinlerini propoganda edemeyeceklerini, müslüman şehirlerinde dînî sembolleriyle yürüyüş ve gösteri yapamayacaklarını, açıktan içki ve domuz satamayacaklarını, İslâm'da ve kendi dinlerinde yasak olan fiilleri (fuhuş ve ahlaksızlık gibi) yapamayacaklarını ve aksi halde verilecek cezayı, "Azınlıkların Görev Ve Yükümlülükleri" başlığı altında ele almış idik.

Azınlıkların, kılık kıyafet ve görünüş bakımından müslümanlara benzemelerini önleyici tedbirlerin alındığı dönemler olmuştur. Buna daha çok, siyasî, idârî ve ictimâî sebeplerle müracaat edilmiştir. Hz. Peygamber döneminde gayri müslim vatandaşların belli kıyafetleri giymelerine ihtiyaç duyulmamakla birlikte O, müslümanların kılık kıyafette diğer guruplara benzemelerini yasaklamıştır.¹⁰¹

Bu husustaki uygulamayı Hz. Ebû Bekir (ra) devrinde Halid b. Velid'in Hîre halkıyla yaptığı anlaşmada yer alan "savaş kıyafeti kullanmamaları, müslümanlara benzememeleri şartıyla diledikleri kıyafeti giyebileceklerine"¹⁰² dair maddeden öğrenmekteyiz. Ayrıca Hz. Ömer (ra) de Azerbeycanda bulunan askerlere putperest halkın kıyafetlerini giymeyi yasaklamıştır.¹⁰³ Bu uygulamalardan, fetihlerle İslâm ülkesinin genişlediği, müslim- gayri müslim bütün vatandaşların yaygın bir biçimde bir arada yaşamaya başladığı ve gayri müslim vatandaşların müslümanların kıyafetlerine özen duymaya başladıkları Hz. Ömer devrine kadar, gayri müslim vatandaşların kendilerini müslümanlardan ayıracak belli kıyafetleri giymeye mecbur edilmedikleri anlaşılmaktadır.

¹⁰¹Ebû Davud, Libas 4; Müsned, II/92.

¹⁰²Hamidullah, *el-Vesâik*, s. 280,281, v.no:291.

¹⁰³Hamidullah, age, s. 458, V.no:339.

Hz. Ömer (ra) zamanında ise, azınlıkların kılık kıyafette müslümanlara benzememeleri, at eğerlerinin farklı olması, kadınların cins develere binmemesi gibi kısıtlamalar getirildiği çeşitli kaynaklarda zikredilmiştir.¹⁰⁴

Emeviler devrinden itibaren, gayri müslimlerin ata binmeleri veya eğer ve üzengilerinin değişik olması, bineklerinin süslenmemesi, elbise ve başlıklarının farklı kumaş ve renklerden yapılması, müslümanların künyelerini kullanmamaları, arapça mühür kazıtılmaları, onları tanıtıcı hac ve benzeri işaretleri boyunlarına takmaları, evlerinin tesbiti için belli işaretlerle işaretlenmesi ve müslümanların evlerinden yüksek olmaması gibi uygulamalar olsa da bölgelere göre bu uygulamaların hassasiyeti farklı olmuştur. Bu tür tedbirlerin karşılıklı güveni sarsan iç ve dış gelişmeler sebebiyle alınmış olması muhtemeldir.

Devletin güçlü olduğu ve karşılıklı güvenin tesis edildiği dönemlerde ise, bu tür kısıtlamalar uygulanmamıştır. Zamanla ortaya çıkan askerî, idarî ve ictimâî bazı ihtiyaçlar bu kısıtlamalarda rol oynamıştır. Günümüzde bu, nüfus cüzdanı, ikametgah belgesi ve pasaport gibi belgeler şeklinde tezahür etmektedir.¹⁰⁵

Bu tür belgelerin, globalleşme eğilimindeki dünyamızda, kimlik belirleme yöntemi olması hasebiyle, güvenlik açısından ehemmiyet arzettiği açıktır.

Geçmiş dönemlerde ise, yukarıda saydığımız ihtiyaçların yanında, azınlıkların müslümanlara benzemek suretiyle bazı sorumluluklardan kaçmalarını veya müslümanların onlara katılarak dînî birtakım mükellefiyet ve kayıtlardan kaçmalarını önlemeye yönelik fonksiyonları da üslenmiştir. Esasen gayri müslimlerden kendi kıyafetlerini korumalarının istenmesi baskı olarak değil, onların kültürel kimliklerini muhafaza etmelerini temin ettiğinden dolayı

¹⁰⁴Fayda, age, s. 173,174.

¹⁰⁵Özel, *Gayri müslim* mad, DİA, XIII/426.

olumlu karşılanmalıdır. Bunu siyasî ve ictimai sebeplerle açıklamak daha doğrudur.¹⁰⁶

Azınlıklara yönelik yukarıda belirttiğimiz nitelikteki kısıtlamalar ile, İslâm toplumunun maslahatının gözetildiği açıktır. Bu tür sosyal kısıtlamaları öngören katî bir nassın bulunmayışı ve farklı zaman ve mekanlarda değişik uygulamaların ortaya çıkmış olması; konuyu ictihadî olduğunu, şartlara göre bu tedbirlerin yanında, temel insan haklarına halel getirmeyecek buna benzer değişik tedbirlerin, günümüzde de uygulanabileceğini göstermektedir.

Azınlıkların İslâm toplumunun ictimai yapısını ifsad etme tehlikesi, bazı kanunî düzenlemeler ve müslümanların hassasiyetini artırmak suretiyle bertaraf edilebilir. Fotoğraflı nüfus cüzdanı uygulaması ile vergi kaydı ve numarası kılık kıyafet ve görünüm farklılığının sebebini ortadan kaldırmaktadır. Zira sebeplerin ortadan kalkması buna yönelik tedbirlerin de ortadan kalkmasını gerektirir.

Azınlıkların ihtiyacı olandan fazla havra ve kilise yapmalarına izin verilmez. Ebû Yusuf, “mevcut olandan başka yenilerine müsadde edilmez”¹⁰⁷ demektedir. Fakat iş ictihadi olduğu için ekseriyeti oluşturdukları yerleşim birimlerinde, nüfuslarının artışı da dikkate alınarak kafi miktardakilise ve havra yapmalarına İslâmi hükümetçe izin verilir.

Onların müslüman şehirlerinde şarap ve domuz satmalarının, hac çıkartmalarının yasaklanması, müslümanların hassasiyetini tahkir ve tezyif ile, İslâm toplumunun iç kargaşaya düşmesini bertaraf etme faydasına yönelik bir uygulamadır. Bu, insana saygının bir tezahürü olarak değerlendirilmelidir.

Azınlıkların Hicaz bölgesine yerleşemeyecekleri ve İslâm devlet başkanından izin almaksızın ticaret ve başka maksatlarla söz konusu bölgeye giremeyeceklerine dair görüşler bulunmaktadır.

¹⁰⁶ Özel, *Gayri müslim* mad. DİA, XIII/426.

¹⁰⁷ Ebû Yusuf, age, s. 127.

Tevbe Sûresi 9/28. âyet, bu görüşü seslendirenlerin dayandıkları delillerden birisidir. Söz konusu âyetin meali şöyledir:

“Ey inananlar! Müşrikler pisliktir. Artık bu yıllarından sonra Mescid-i Haram’a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluğa düşmekten korkarsanız, biliniz ki Allah (cc) dilerse yakında sizi kendi lutfundan zengin edecektir. Şüphesiz Allah (cc) bilendir, lutf sahibidir.”¹⁰⁸

Bu âyet, bundan böyle müşriklerin Kâbeyi haccetmelerini ve umre yapmalarını yasaklamaktadır.¹⁰⁹ ez-Zemahşerî âyetin Mescid-i Haramın bakımını üslenen müşriklere artık yol verilmesinin istenmesi, mescidi korumak ve müşrikleri Mescid-i Haramdan uzaklaştırmak şeklinde açıklandığını da zikretmektedir.¹¹⁰ ez-Zemahşerî, yukarıdaki âyetle ilgili Ata'nın şu açıklamasını da nakleder: “Mescid-i Haram’dan murat, Haram bölgesidir. Müslümanlara düşen görev, müşrikleri oraya sokmamaktır. Âyetin gayesi, müslümanları müşriklere böyle bir imkanı tanımaktan alıkoymaktır”.¹¹¹ Ebû Hanife’ye göre bu âyet, müşriklerin Haram’a Mescid-i Haram’a ve diğer mescidlere girmelerinin yasaklanması anlamında değil, sadece hac ve umre yapamayacakları anlamındadır.¹¹² O’na göre zimmiler, Kâbe’nin kendisi de dahil olmak üzere, bütün Haram’a girebilirler, fakat orayı vatan edinemezler. Hicaz’a gelince, oraya girer, Orada tasarrufta bulunur ve ihtiyaçlarını karşılayacak kadar ikamet edebilirler. Medine’ye girmeleri ise, zaten mümkündür. Ebû Hanife bu görüşüne; heyetler yılı (h. 9. Yıl) Tevbe Sûresi 9/28. âyet indikten sonra Rasûlullah’ın Necranlı Hıristiyanları mescidinde kabul etmesine ve orada ibadet etmelerine müsaade vermesine dayanarak ulaşmıştır.¹¹³

Görüldüğü gibi âyet, özel olarak putlara tapan ve putlara tapmanın neticesinde ruhen pis olan müşriklerin Mescid-i Haramda hac ve tavaf etmelerini yasaklamak gayesiyle inmiştir. Hitab ehli kitaba yönelik değildir.

¹⁰⁸Tevbe, 9/28.

¹⁰⁹ez-Zemahşerî, age, II/29.

¹¹⁰ez-Zemahşerî, age, II/29.

¹¹¹Ez-Zemahşerî, age, II/29.

¹¹²ez-Zemahşerî, age, II/29; Beydavî, age, I/496.

İbn Kayyım, İmam Şafîî ve Ahmed b. Hanbel'in, Mekke, Medine, Yemame, Hayber, Yenbu ve bunların köylerine zimmîlerin girmelerinin yasak olması görüşünde olduklarını, Hatta İmam Malik'in, onların bütün arap topraklarından çıkarılmalarının gereğini savunduğunu zikretmektedir.¹¹⁴

İbn Kayyım'a göre zimmîler, Mekke'nin Haram bölgesine sokulmazlar. Yasak Mekkenin tümünü değil, sadece Haram bölgesini kapsamaktadır. Medine'nin Haram'ına gelince; oraya mesaj, ticaret veya meta taşımacılığı için girişe mani olunmaz.¹¹⁵

Bu konuda Ebû Hanifenin görüşünün isabetli bir görüş olduğu açıktır. Zira azınlıkların hicaza veya Mescid-i Harama girmelerini engelleyen katî bir delil mevcut değildir. Dahası onların hatta diğer gayri müslimlerin bu bölgeye seyahat düzenlemeleri İslâm'ı daha iyi tanımalarını sağlayacak, belki müslüman olmalarına yol açacaktır. Tevbe Sûresi 9/28. âyette sadece müşriklerin Kâbeyi hac ve umre etmeleri yasaklanmıştır. Ve artık günümüzde, putlara tapınma mesabesinde bir müşriklik söz konusu değildir. En azından bu İslâm toplumları içerisinde bulunmamaktadır.

Hülasa, İslâm toplumunun gayri müslim vatandaşları, Mekke ve Medine'ye seyahat, ticaret v.s. sebeplerle gidebilir, Kâbe'yi inceleyebilirler. Diğer gayri müslimlere de izin ile aynı imkan tanınır. Fakat bu bir zorunluluk değildir, İslâmî hükümet günün şartlarına göre farklı uygulamalar geliştirebilir. Bu iki mukaddes mekanın korunması yolunda her tür tedbiri alır. Ancak yerleşmeleri, risk taşıması nedeniyle kabul edilmez. Allahu a'lem.

IV-KUR'ÂN'A GÖRE AZINLIKLARLA İLİŞKİNİN ÖLÇÜSÜ

Kur'ân, insanlığı bir bütün olarak kabul eder ve insanlar arasındaki ilişkileri, anlaşma, yardımlaşma, hoşgörü ve müsamaha üzerine bina eder.

¹¹³İbn Kayyım, age, I/147.

¹¹⁴İbn Kayyım, age, I/147.

Kur'ân, art niyet taşımayan, müslümanlara karşı hasmane hareketlerde bulunmayan ve müslümanlara yönelik kötü emeller beslemeyen gayri müslimlerle iyi ilişkiler kurulmasını yasaklamaz. Bu bakımdan, **“iyilik ve takva üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın.”**¹¹⁶ âyeti, yardımlaşmada genel bir ölçü vaz'etmektedir.

Kur'ân, müslim- gayri müslim ilişkilerini -ki bunlara azınlıklar da dahildir- şu temel esaslar üzerinde değerlendirir:

“Allah, sizi, dîn konusunda sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve adil davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah adaletli olanları sever. Ancak Allah (cc) sizinle din uğrunda savaşanları, sizi yurtlarınızdan çıkaranları ve çıkarılmanız için yardım edenleri dost edinmenizi yasaklar. Kim onlarla dost olursa, işte onlar, zalimlerin ta kendileridir.”¹¹⁷

Elmalılı Hamdi bu âyeti şöyle tefsir eder: “kendileri hangi din ve milletten olurlarsa olsunlar, sizinle dininiz hakkında, dininizin hukukuna ve ahkâmına dokunmak garazıyla harbetmeyen, sizi öldürmeye kalkışmayanlar, yani ne din harbi, ne vatan harbi yapanlara adalet yapmanızdan Allah sizi alıkoymaz.”¹¹⁸

İslâm, bütünüyle sulh ve selamet dinidir. Kendisine karşı çıkmayan, saldırmayan, anlaşmaları bozmayan ve müslümanlara taaruz edenlere gizli açık yardımda bulunmayanlara karşı iyi davranmayı ve adaletle muamele etmeyi emreder. Çünkü amaç, ıslah edip doğruya sevk etmek ve buna mukabil bozgunculuk etmemektir.

Süleyman Ateş, bu âyetlerden hareketle müslüman olmayanları dört gruba ayırmıştır.

¹¹⁵Ibn Kayyim, age, I/147.

¹¹⁶Maide 5/2.

¹¹⁷Mümtehine, 60/8,9.

¹¹⁸Elmalılı Hamdi, age, VII/4904, 4905, 4906.

1-Müslümanlara saldıran ve vaktiyle saldırmış, kötülük etmiş, haklarını ellerinden almış ve yaptıklarını telafi etmediği gibi, hala da saldırmaya devam eden düşmanlar.

2-Müslümanların müttefiki olan gayri müslimler.

3-Tarafsız olan gayri müslimler.

4-Savaş sonucu cizye karşılığında müslümanların egemenliğine tabi olan gayri müslimler. O'na göre, bunlardan sadece birincisine saldırmak caizdir, diğerlerine ise caiz değildir.¹¹⁹

Bu iki ayetten anlaşıldığına göre, savaşılmaması yasaklanıp, iyilikte bulunulması ve adaletli davranılması istenen gayri müslimlerin üç özelliği öne çıkmaktadır. Onların bu özellikleri şunlardır:

1-Müslümanlarla savaşmamaları, İslâmî irşat ve tebliğe mani olmamaları.

2-Müslümanları yurtlarından çıkarmamaları, hatta böyle bir şeye tevessül bile etmemiş olmaları.

3-Müslümanlara karşı onların düşmanlarına hiç bir surette arka çıkıp yardımcı olmamaları.

Azınlıklar, onlarla yapılan anlaşma gereği, yukarıdaki özellikleri taşımak zorundadırlar. Bu ölçüler içerisinde yaşamaya devam ettikleri sürece, kendileriyle iyi ilişkiler sürdürülecek, İslâm toplumunun imkanlarından faydalanmaya ve adaletle muamele görmeye devam edeceklerdir. Aksi, onların vatandaşlıktan çıkarılmalarını gerektirir. Artık onlara iyilik yoktur. Allah'ın onlar hakkındaki emri, müslümanların onlarla mücahede ve mücadele etmesidir.

Yukarıda arzettiğimiz üç özelliği taşımayan, yani müslümanlarla savaşan, onları geçmişte yurtlarından çıkarmış olup bu davranışlarını sürdüren ve bunun için fırsat kollayan ve müslümanlara karşı diğer İslâm düşmanlarıyla -gizli açık- cephe oluşturan kimselerle savaşılmaması, Allah Teâlâ'nın emridir. Allah (cc) onları dost edinmeyi de yasaklamaktadır. **“...Kim onlara dost olursa işte**

zalimler onlardır.”¹²⁰ Hatta, düşmanlıklarını her fırsatta açığa vurmaktan çekinmeyen kafirleri dost edinen müslümanları, **“sizden kim onları dost edinirse o, onlardandır”¹²¹** buyurmak suretiyle kafirlerden saymıştır. Bu zümreyi “zalimler” diye adlandırmasının manası, onların böyle yapmakla içinde yaşadıkları toplumun helakine ve telefine sebep olacaklarıdır.

Müslim-gayri müslim ilişkilerinin dayandığı temel esaslara taalluk eden diğer bir âyet te şudur:

“İçinizden zulmedenleri hariç, kitap ehliyle ancak en güzel tarzda mücadele edin ve deyin ki: Bize indirilene de size indirilene de inandık ilahımız ve ilahınız birdir ve biz ona teslim olanlarız.”¹²²

Kur’ân, azınlıklara anlaşmalara sadık kalmaları halinde iyilik ve adalatla muamele edilmesini istemekle birlikte, bir çok âyette genel manada bütün küffara karşı uyanık olunması gerektiği vurgulamaktadır.

Kur’ân, gayri müslimlerin müslümanlar hakkında besledikleri duyguları şöyle açıklar:

“Kitap sahiplerinden çoğu, gerçek kendilerine besbelli olduktan sonra, sırf içlerindeki kıskançlıktan ötürü, sizi imanınızdan sonra küfte döndürmek isterler. Allah (cc) emrini getirinceye kadar affedin, hoş görün. Şüphesiz Allah(cc) her şeye gücü yetendir.”¹²³

“Kitap ehlinden bir grup istediler ki sizi saptırsınlar. Oysa sadece kendilerini saptırıyorlar; fakat farkında değiller.”¹²⁴

“Ey inananlar! Kitap verilenlerden herhangi bir gruba uyarsanız, imanınızdan sonra, sizi döndürüp kafir yaparlar.”¹²⁵

¹¹⁹Ateş, age, IX/385.

¹²⁰Mümtehine, 60/9.

¹²¹Maide 5/51.

¹²²Ankebut 29/46.

¹²³Bakara 2/109.

¹²⁴Âli İmran 3/69.

“Size bir iyilik dokunsa, (bu) onları tasalandırır, size bir kötülük dokunsa, ondan ötürü sevinirler. Eğer sabreder, Allah’tan korkarsanız, onların hilesi size hiç bir zarar veremez. Şüphesiz Allah’(ın bilgisi) onların yaptıklarını kuşatmıştır.”¹²⁶

Bakara Sûresi 109. âyetin iniş sebebi hususunda İbn Abbas şöyle demektedir: Bu âyet, Uhut harbinden sonra müslümanlara, “başınıza gelen musîbeti görmüyor musunuz? Şayet hak üzere olsaydınız, mağlup olmazdınız, bizim dînimize dönünüz, bu sizin için daha hayırlıdır” diyen yahudilerden bir şahıs hakkında inmiştir.¹²⁷

Âyetin iniş sebebiyle ilgili diğer bir rivayette şudur: Kab b. Eşref , şair olup Rasulullah’ı hicveder, Kureyş kafirleri de onu buna teşvik ederlerdi. Müşikler ve Medineli yahudiler Nebi (sav) ve ashabına şiddetli bir şekilde eza ediyorlardı. Allah Teâlâ peygamberine, buna sabretmesini ve onları affı emretti ve onlar hakkında bu âyeti indirdi.¹²⁸

Ayette zikredilen yahudilerin hasedinin, dinlerinden, kitaplarından değil, kendi dünya tutkularından kaynaklandığı belirtilmek suretiyle dinleri ve kitapları hasetten tebri’e ediliyor.¹²⁹

O gün müslümanları dinlerinden döndürmek isteyen yahudilerin, bu gün de onları birbirine düşürmek istemeleri tabiidir. Mesele bu tuzağa düşmemektir. Filistinde, Çeçenistanda, Bosna-Hersekte ve Batı Trakyada yaşananlar, bu günün gayri müslimleri tarafından müslümanlara karşı beslenen duyguları açığa vurmaktadır. Âyetlerin bahsettiği anlayışta herhangi bir değişikliğin meydana gelmediği gözlenmektedir.

¹²⁵Âli İmran 3/100.

¹²⁶Âli İmran 3/120.

¹²⁷Vahidî, age, 25/51, s. 38.

¹²⁸Vahidî, age, 25/52, s. 38.

¹²⁹Ateş, age, 1/220.

Kur'ân, adalet temeline dayalı olarak oluşturulan, islam toplumunun helakine sebep olabilecek davranışlara karşı, alınması gereken tedbirleri, şöyle sıralamaktadır.

“İnkâr edenler, birbirlerinin velisidirler, eğer bunu siz yapmazsanız (birbirinize dost olmazsanız ve yardımlaşmazsanız), yeryüzünde fitne ve büyük bir kargaşalık olur”¹³⁰

“Onlar için gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar (her tür savaş araç gereci) hazırlayın. Bununla Allahın düşmanlarını, sizin düşmanlarınızı ve onlardan başka, sizin bilmediğiniz, Allah'ın bildiği kimseleri korkutursunuz. Allah yolunda ne harcarsanız, tam olarak size ödenir, hiç haksızlığa uğratılmazsınız.”¹³¹

Bu iki âyet, müslümanları tek yürek olmaya ve adalet eksenli sosyal düzene tehdit oluşturan İslâm düşmanlarına karşı, caydırıcı nitelikte güç (askeri silah, araç-gereç) hazırlamaya çağırmaktadır. Aksi, insanların yaşama hakları da dahil,bütün temel hak ve hürriyetlerinin ellerinden alınması, yeryüzüne fitne, fesat, zulüm ve kargaşanın hakim olması demek olur.

Kur'ân, gayri müslimlerle ilişkilerde, müslümanların uyması gereken kuralları şöyle sıralar:

A-KAFIRLERİ DOST EDİNMEMEK.

“Mü'minler inananları bırakıp, kafirleri dost edinmesin. Kim böyle yaparsa Allah ile bir dostluğu kalmaz, ancak onlardan korunmanız başka, Allah sizi kendisin(in emirlerine karşı gelmek)den sakındırır. Dönüş Allah'adır.”¹³²

¹³⁰Enfal 8/73.

¹³¹Enfal 8/60.

¹³²Ali İmran 3/28.

“Ey inananlar, Mü’minleri bırakıp, kafirleri dost tutmayın! Allah’a aleyhinizde olacak açık bir delil vermek mi istiyorsunuz?”¹³³

“Ey inananlar, Yahudi ve hirstiyanları dost edinmeyin! Onlar birbirlerinin dostudurlar, sizden kim onları dost tutarsa o, onlardandır. Şüphesiz Allah (cc) zalim toplumu doğru yola iletmez.”¹³⁴ “Ey İnananlar, Sizden önce kitap verilmiş olanlardan ve kafirlerden dininizi eğlence ve oyun yerine koyanları dost tutmayın, inanıyorsanız Allah’tan korkun.”¹³⁵

Yukarıdaki âyetlerde yer alan “evliyâ” kelimesi, “veliye” kelimesinden türemiş olup, dost edinmek, arkadaş edinmek, yardımlaşmak, birinin işini üslenmek, başkasının iradesine tabi olmak, sultan ve yardımcı gibi anlamlara gelir.¹³⁶ Âli İmran Sûresi 3/28. âyetin, müslümanlardan bazılarının kafirleri kendilerine dost ve arkadaş edinmeleri neticesinde, Hatıb b.Ebî Beltea, Abdullah b. Ubeyy, Ubâde b. Samit ve benzeri kimseler tarafından müslümanlara ait-bilindiği takdirde müslümanların aleyhine olabilecek- bazı bilgilerin yahudilere taşınması üzerine indiği rivayet edilmiştir.¹³⁷

Süleyman Ateş’e göre bu âyet, müslümanlarla müslüman olmayanların ilişkileri konusunda iki prensip getirmektedir:

1-Müslüman olmayanlarla ilişki kurarken daima ihtiyatlı olmak, onlara fazla güvenmemek, yalnız müslümanları gerçek dost bilmek.

2-Şartların gerektirdiği hallerde, şerlerinden korunmak için, onlarla iyi geçinmek, fakat onları baş tacı etmemek.

Süleyman Ateş, müfessirlerin bu âyetten, müslümanların kafirlerle pakt kurmalarının yasaklandığını anladıklarını ve bu âyeti değerlendirirken Tevbe 23,

¹³³Nisa 4/144

¹³⁴Maide, 5/51.

¹³⁵Maide, 5/57.

¹³⁶er-Ragıb el-İsfahanî, *el-Müfredât*, s. 533,534,535; İbn Manzur, *age*, XV/406-415.

¹³⁷El-Vahidî, *age*, 90/200,201,202, s.104,105; el-Kurtubî, *el-Câmi*, IV/61-64; Elmalılı Hamdi, *age*, II/1073.

Mücadele 22, ve Mümtetine 1.âyetlerin de göz önünde bulundurulması gerektiğini söyler.¹³⁸

Âyet, karşılıklı çıkarlara dayalı ilişkileri ve ittifakları yasaklamaz, Nitekim Hz. Peygamber (sav)'in tatbikatı da gayri müslimlerle iyi ilişkiler kurulabileceğine delalet etmektedir. İnsiyatifin müslümanlar elinde olması veya İslâm ümmetinin çıkarına olması durumunda uyanık ve ihtiyatlı olunmak şartıyla her türlü ilişki ve ittifak caizdir. Zaten âyet, Kafirlerle ittifakı değil, mü'minleri bırakıp kafirleri dost edinmeyi yasaklamaktadır. Ancak Müslümanların zararına olabilecek hiçbir anlaşma, ittifak ve pakt caiz değildir. Müslümanların, özellikle Müslümanlara karşı kurulmuş olan oluşumlara ve paktlara dahil olmaları, onlara açık ve gizli destek sağlamaları haramdır, yasaklanmıştır. Günümüzde Türkiyenin askeri bir pakt olan Nato içerisinde yer almasının isabetli bir karar olup olmadığı sorusu gündeme gelebilir. Bu durumda, üye ülkelerin çıkarlarını muhafazada ne denli başarılı veya başarısız olduğuna bakmak yeterli olacaktır. Türkiyemizin Nato bünyesinde yaşamış olduğu Kore macerasının yahut Körfez krizinde halkı müslüman bir ülke olan Irak'a yönelik ambargoyu ilk başlatan ülke olmasının ve hareketi yapan müttefik ülkelerin yanında yer almasının sağladığı yarar ve kazanımlarının neler olduğu ve doğru olup olmadığı tartışılabilir. Diğer bir örgüt olan Birleşmiş Milletler Teşkilatına, veto hakkı olmaksızın- insiyatifsizlik demek daha doğru olur- üyeliğin -Bosna trejedisi dikkate alınır- neye yaradığı sorusu gündeme gelir. Ayrıca, daha çok katolik bir hristiyan kulübü olan Avrupa topluluğu'na, üyelik baş vurusu, her defasında reddedilen ve görüşülmesi sonraki bir tarihe ertelenen Türkiyenin, bu topluluğa alınıp alınmayacağı, ayrı bir merak konusu olmaktadır.

"AT ülkelerine göre, Türkiyenin konumu açısından iki hayati tehlike bulunmaktadır. 1)Türkiyenin önderliğinde İslâm birliğinin kurulması. 2)Türkiyenin etrafında müslüman türklerin bir çatı altında toplanmaları. Çünkü onlara göre İslâm birliğini ve Türkleri bir araya getirebilecek tek ülke Türkiyedir.

¹³⁸Ateş, age, II/33.

Zira Türkiyenin tarihten gelen böyle bir misyonu da vardır. Bu sebeple Türkiyenin böyle bir önderliği, Avrupa ülkelerinin çıkarlarına ters düşmektedir.

Yukarıda belirtilen endişelerin meydana çıkacağı endişesi, AT ülkelerinde yaygın olursa, müslüman kültürüne sahip olan Türkiyenin topluluğa alınması ve Türkiyenin kontrol altında tutulması için topluluğa üye olarak kabulünü mümkün kılabilir. Aksi durumda dîni, kültürü ve kimliği farklı olan Türkiyenin topluluğa alınması ufukta görünmemektedir.”¹³⁹

Kur’ân, müslümanlarla gayri müslimler arasında karşılıklı çıkar ilişkisine dayalı işbirliğini yasaklamamakla birlikte daha çok, müslümanların kendi aralarında siyasî, ekonomik ve askerî alanlarda birlikler tesis etmelerini tavsiye etmektedir.¹⁴⁰ Kur’ân, Müslümanlarla gayri müslimler arasında müslümanların hakları garanti altına alınmadan yapılacak hiçbir işbirliğini kabul etmediği gibi, gayri müslim ülkelerin emrine girilmesini hiçbir surette kabul etmez.¹⁴¹ Nitekim tarihte, Ehli kitaba mensup devletlerin hiçbirinde müslümanlara, Kur’ân’a göre yaşama imkanı verildiğini tesbit edebilmiş değiliz.¹⁴²

B-KAFIRLERİ SIRDAS EDINMEMEK.

“Ey inananlar, kendinizden başkasını kendinize sırdaş edinmeyin! Onlar sizi bozmaktan geri durmazlar, size sıkıntı verecek şeyleri isterler. Onların ağızlarından öfke taşmaktadır. Göğüslerinde gizledikleri (kin) ise daha büyüktür. Düşünürseniz biz size âyetleri açıkladık.”, “İşte, siz öyle kimselersiniz ki, onları seversiniz, halbuki onlar sizi sevmezler, siz kitabın hepsine inanırsınız, onlar sizinle karşılaştıkları zaman “inandık” derler, kendi başlarına kaldıklarında, size karşı öfkeden parmaklarını ısırırlar. De ki: Öfkenizden ölün! Şüphesiz Allah göğüslerin özünü bilir.”¹⁴³

¹³⁹Kaya, age, s. 258.

¹⁴⁰Bakara, 2/193; Enfal, 8/60, 73.

¹⁴¹Bakara 2/120.

¹⁴²Kaya, age, s.261.

¹⁴³Ali İmran, 3/118, 119.

Âyete yer alan “bitaneh” kelimesi, sırdaş ve candan arkadaş anlamına gelir.¹⁴⁴ Ayetteki anlamı ise, gizli sırlarını hiç çekinmeden açıklamaktır.¹⁴⁵

Ali İmran 3/118. Âyetin iniş sebebi hakkında İbn Abbas ve Mücahid şöyle demektedirler: Bu âyet, aralarındaki dostluk, yakınlık, anlaşma, komşuluk ve süt kardeşliği gibi sebeplerle, münafıklara meyleden, yahudilerle biraraya gelip, sır veren mü'minlerden bir grup hakkında nazil olmuştur. Allah Teâla bu âyeti ile, müslümanlar arasında doğabilecek olası bir fitneyi önlemek faydasına yönelik, kafirlerle mübadene (sırdaş olma)yi yasaklamıştır.¹⁴⁶

Rivayete göre Hz.Ömer'e (ra) Hîre'li bir genci tavsiye etmişler, zekîdir, katiptir, onu katip olarak kullan demişler. O buna, “müslümandan başkasını kendime sıkı dost mu edineyim?” diye cevap vermiş. Bu habere istinaden İbn Kesir şöyle demektedir: Bu haber zimmîlerin müslümanların gizli ve önemli işlerinde katip olarak kullanılmasının caiz olmadığına delildir. Zira bu takdirde, müslümanların sırları, onlarla savaş halinde bulunan düşmanlarının eline geçer.¹⁴⁷

C-KAFIRLERE BENZEMEMEK, ONLARA UYMAMAK.

Bu, kafirlere dînî ve ulusal örf ve adetlerinde onlara uymamak şeklinde anlaşılabilir. Daha önce kafirlerin müslümanlar hakkında besledikleri duygulara delil olarak arzettiğimiz, Ali İmran 3/100. âyetle birlikte, Aşağıdaki âyetler, kafirlere uymayı yasaklamaktadır.

“Sen onların kendi dinlerine uymadıkça yahudiler de hristiyanlar da senden razı olmazlar, “asıl doğru yol Allah'ın yoludur” de. Dana gelen ilimden sonra eğer onların arzularına uyacak olursan, andolsun ki Allah'tan sana ne bir dost ve ne de bir yardımcı olur.”¹⁴⁸

¹⁴⁴İbn Manzur age, VIII/55.

¹⁴⁵Taberî, *Camîu'l-Beyan*, IV/61,64; er-Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, VIII/210.

¹⁴⁶Vahidî, age, 109/240, s. 123.

¹⁴⁷İbn Kesîr, age, I/389.

¹⁴⁸Bakara 2/120.

“Baksana Şu kendilerine kitaptan bir pay verilenlere; sapıklığı satın alıyorlar. İstiyorlar ki, siz de yolu sapıtasınız.”, “Allah sizin düşmanlarınızı daha iyi bilir. Dost olarak da yardımcı olarak da Allah (cc) yeter.”¹⁴⁹

“İnananlar için hala vakit gelmedi mi ki, kalpleri Allahın zikrine ve inen hakka saygı duysun. Ve onlar, bundan önce kendilerine kitap verilmiş, sonra üzerlerinden uzun zaman geçmekle kalpleri katılaşımiş, birçoğu da yoldan çıkmış kimseler gibi olmasınlar.”¹⁵⁰

”Bu âyetlerden Şu sonuçları çıkarmak mümkündür. 1)İslâm geldikten sonra müslümanlar yahudi ve hristiyanların isteklerine uyarlarsa, Allah müslümanlara hiçbir konuda yardımcı olmayacaktır. 2)Gayri müslimler müslümanların ilerlemesini istemeyip, daima fitne çıkarmak isteyeceklerinden, müslümanlar onlardan gelen haberleri iyi tetkik etmelidir.¹⁵¹ 3)Onların, müslümanların birbirine düşmesi için her türlü iletişim araçlarını kullanacağı anlaşılmaktadır”¹⁵²

¹⁴⁹Nisa, 4/44,45.

¹⁵⁰Hadid 57/16.

¹⁵¹Hucurat, 49/6.

¹⁵²Kaya, age, s. 253.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

**KUR'ÂN'IN AZINLIKLARA TANIDIĞI HAKLAR İLE
BATILI TOPLUMLARDAKİ AZINLIK HAKLARININ
MUKAYESESİ**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'ÂN'IN AZINLIKLARA TANIDIĞI HAKLAR İLE BATILI TOPLUMLARDAKİ AZINLIK HAKLARININ MUKAYESESİ

I-BATIDA İNSAN HAKLARI VE AZINLIK HAKLARI

Batının “insan hakları” serüvenini 1215 yılında İngilizlerin Kral John’dan kopardıkları ve “Magna Carta” diye isimlendirilen bir takım haklara vardırımak mümkündür. Bu haklar tetkik edildiğinde, bunların insanın temel haklarını içeren haklar olmaktan çok, birey- kral ilişkisini düzenlemeye çalışan prensipleri içerdiği görülür. “Magna Carta’nın 63 maddesinden en önemli üç maddesi, 1)Hiçbir kimsenin kral tarafından kanunlara aykırı şekilde cezalandırılmayacağı, 2)Adaletin satılmayacağı, geciktirilemeyeceği ve ihmal edilemeyeceği, 3)Kimseden kralın harcamaları için zorla para alınamayacağı idi. 1215 yılında bu hakları elde edebilen İngilizlerin, şayet İslâm’ın sağladığı temel haklardan haberi olsaydı, giriştikleri bu mücadelenin çok da önemli olmadığını göreceklerdi.”¹

Batılı toplumlarda “İnsan Hakları”nı garanti etmeye yönelik ciddi çalışmaların, 17. Yüzyıl İngiltere’sinde başladığını söylemek doğru olur.² 17. Yüzyılda “İnsan Hakları”nın gerçekleştirilmesi yönünde adım atması veya buna katkıda bulunması, batı’nın hanesine bir artı kazandırabilir mi? Buna, insanlığın katettiği tarihi ve bütün peygamberlerin gerçekleştirmek üzere gönderildiği ve insan onuruna yakışır bir yaşantıyı öngören bir “adil dünya düzeni” denemelerini ve elde edilen bu yöndeki başarıları değerlendirdikten sonra, karar vermek isabetli olacaktır.

Batı’nın “insan hakları” ve bu çerçevede “azınlık hakları”, mesaisi daha önce de ifade ettiğimiz gibi, pek de eskilere dayanmamaktadır. Batı bu yöndeki en somut adımlarını 2. Dünya savaşından sonra atmıştır. Bu çerçevede,

¹Şekerci Osman, *İnsan Hakları Alanında Temel Belgeler ve İslâm*, Nün yayıncılık, İstanbul 1996, s. 80,81.

1948'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi kabul edilmiş, 1950'de Avrupa İnsan Hakları Ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme ve buna ek Protokoller, 1975 yılında Helsinki Nihai Senedi ve 1990'da Paris Şartı imzalanmıştır.

Ancak olumlu sayılabilecek bu adımlar, söz konusu ihlalleri ve kanayan yarayı tedaviye kifayet etmemiştir. Bu kanaati, yakın geçmişte Avrupanın ortasında cereyan etmiş olan Bosna trajedisi ve halen devam eden Makedonya, Sancak, Kosova ve Arnavutluk müslümanlarına yönelik baskı ve sindirme politikaları doğrulamaktadır. Batı, geçmişte Endülüs müslümanlarına yaptığı insanlık dışı muameleden ve bu yetmiyormuş gibi, daha dün denilebilecek kadar yakın geçmişte, aynı muameleyi Bosnalı müslümanlara reva görmekten, bir kısmı bizzat bu tecavüzü gerçekleştirirken, bir kısmı da, bu trajediye göz yummaktan ve zımnen destek olmaktan dolayı sabıkalıdır. İçinde bulunduğumuz günlerde de insan hakları ihlalleri olanca hızıyla devam etmektedir. "Bu ihlallerin en çok görüldüğü coğrafyalardan birisi, sınır ve azınlık sorunlarının kronikleşmiş olduğu, etnik, dîni ve kültürel kimlik çeşitliliğinin/zıtlığının hat safhada olduğu Balkanlar'dır"³

Batının, "İnsan Hakları" alanında, sahip olduğu temel belgeler incelendiğinde, "temel İnsan hakları"nın çerçevesinin, fert ile devlet arasındaki ilişkilerle sınırlı olduğu görülür. Yani haklar, fert-devlet ilişkisinden neşet etmektedir. Amaç, ferdi devletten korumaktır. Çünkü "devlet", bu gün taşımış olduğu mana itibariyle, bireylerin fevkinde ve ona hükmeden bir otoritedir, hayatini, gerekirse bireylerin haklarını çiğneme pahasına sürdürür ve bunu, kendine ait bir hak olarak kabul eder. "Devletler ve toplumların bireyler üstünde çeşitli iddiaları bulunmaktadır. Ayrıca modern devletlerin, bireyleri- bedenen olduğu kadar, zihnen de- yola getirmek için dehşetli güçleri de vardır. İnsan hakları va buna paralel hukuki haklar, bireylerin modern devlet karşısında başvurabilecekleri az sayıda kaynaklar arasında yer almaktadır. Denge zaten

²Jack Donnelly, *Teoride Ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, çev:Mustafa Erdoğan-Levent Korkut, Yetkin Yayınları, Ankara 1995, s. 72.

³Öksüz Hikmet, *Lozanda Azınlıklar Meselesi*, Türk Yurdu Dergisi, Ekim 1997, Sayı. 122, s. 90.

bireyin aleyhinedir. Kollektif insan haklarını savunmanın muhtemel tek sonucu, devletlerin sözde insan hakları bir yana, baskı güçlerinin daha da kuvvetlendirilmesi olacaktır.⁴ "İslâm bu anlamdaki bir devlet anlayışını reddeder. İslâmî anlayışa göre kamu gücü, ferdin ve toplumun maslahatını korumak için kullanılır.

"Genellikle batıdaki sömürme dönemine tekabül eden bu çalışmaların teorisyenliğini yapan Filozofların, "beyaz ırk"ın korunması ve çıkarlarının savunulması yolunda yaptıkları çalışmaların, insanın temel haklarına kaynaklık yapıp yapmayacağı tartışılması gerekir. "Siyah ırk"ı sırf zenci oldukları için köleliğe layık gören ve bunun için Papa'dan olumlu fetva alan bir yönetimin, - özgürlük anayasasını kabul etse de- bunun, insanın temel haklarından çok, yöneticilerle zenginlerin çıkarlarını kral'a karşı koruyan bir yasa olduğu dikkatten uzak tutulmamalıdır. Bunda, siyah ırkın, işçinin, çiftçinin ve çocuk işçilerin, kadınların, farklı dine mensup olanların inanç ve inançlarını hayata geçirme haklarıyla ilgili bir bilgi yoktur."⁵ Halbuki haklar, bütün insanlık alemini kapsamalıdır.

Batının insan haklarını garanti etme çerçevesinde yaptığı çalışmalar, daha çok sosyal tabakalar arası çıkar ilişkilerini tanzime yönelik olup, bütün insanlığın problemlerini çözmeye yönelik değildir. Bu kanaat, bu tür çalışmaların bayraktarı rolündeki yönetimlerin, insan haklarını en çok ihlal eden olmaları, çıkarmaları söz konusu olduğunda bu yöndeki ihlallere ses çıkarmamalarına müstenittir. "Çıkar hesaplarının ve ve salt ekonomik korporasyonların bitmez tükenmez hesaplarının yapıldığı yerlerde "insan hakları"nın güvencelerini aramak, sloganlara sığdırılmış kapalı cümleler içinde, insan onurunun korunmasını beklemek biraz hayaldir. Bu yüzden, insanı değer olarak yeniden ele almak ve Allah-İnsan ilişkisine dayalı doğal hakların yaşama geçirilmesini, hayatın şaşmaz temel yasası olarak kabul eden bir anlayışın

⁴Jack Donnelly, age, s.159.

⁵Şekerci, age, s. 96.

yanına gelmek gerekir.”⁶ Yoksa, çıkar ilişkilerine dayalı “danışıklı insan hakları bezirganlığı”nın bu insanlığa saadet getirmeyeceği açıktır.

Batının insan haklarının korunması kapsamında yaptığı çalışmalar, daha çok bireyi devletin zulmünden kurtarmayı ve onuruyla yaşayabileceği bir hayatı ona kazandırmayı amaçlamaktadır. Bildirgelerde insanlık ailesinden söz edilmekle insanların, çoğunluk ve azınlık gibi taksimata tabi tutulmadan, beyannamelerdeki bütün haklardan eşit istifade hakkını haiz olduğu zikredilmiştir. Zaten, “B.M.İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”nin 1. Maddesi, “Bütün insanlar hür, haysiyet ve haklar bakımından eşit doğarlar, akıl ve vicdana sahiptirler ve birbirlerine karşı kardeşlik zihniyetiyle hareket etmelidirler.” Demek suretiyle, azınlık hakları da dahil genel manada “insan hakları” ele alınmıştır. Bu sebeple bu çalışmalarda azınlıkların özellikle zikredilmedikler, ancak bazı maddelerde zımnen söz konusu edildikleri görülmektedir. B.M. İnsan.Hakları.Evrensel Beyannamesinin 2. Maddesinde şöyle denilmektedir:

“Herkes ırk, renk, cins, dil, din, siyasî ve diğer herhangi bir akide, millî veya ictimai menşe’, servet veya diğer herhangi bir fark gözetilmeksizin, iş bu beynamede beyan olunan bütün haklardan ve hürriyetlerden istifade edebilir.” Bu bağlamda diğer bir sözleşme olan “Avrupa İnsan Hakları Ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme (Roma 1950) nin 14. maddesi de bu maddenin muhtevası ile hemen hemen aynıdır.

Madde 14: “İş bu sözleşmede tanınan hak ve hürriyetlerden istifade keyfiyeti, bilhassa ırk, cins, renk, dil, dîn, siyasî ve dînî kanaatler, milli veya sosyal menşe’, millî bir azınlığa mensupluk, servet, doğum veya herhangi bir diğer durum üzerine müesses hiç bir ayrıma tabi olmaksızın sağlanmalıdır.”

Yine “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”nin 18. Maddesi ile, “Avrupa İnsan Hakları Ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme”nin 9. Maddesi; din ve vicdan hürriyetini içermekte, herkese dîn özgürlüğünü getirmektedir.

⁶Şekerci, age, s. 94,95.

Madde 18: "Her şahsın fikir, vicdan ve din hürriyetine hakkı vardır. Bu hak din ve kanaat değiştirmek hürriyetini, dinini veya kanaatini tek başına veya topluca, açık olarak veya özel surette öğretim, tatbikat, ibadet veya ayinlerle açıklama hürriyetini gerektirir."

Madde 9: 1-"Her şahıs düşünme, vicdan ve din hürriyetine sahiptir. Bu hak din veya kanaat değiştirme hürriyetini ve alenen veya hususi tarzda ibadet ve ayin veya öğretimini yapmak suretiyle tek başına veya toplu olarak dinini veya kanaatini izhar eylemek hürriyetini tazammun eder. 2-Din veya kanaatleri izhar etmek hürriyeti, demokratik bir cemiyette ancak, amme güvenliğinin, amme nizamının, genel sağlığın veya umumî ahlakın, yahut başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması için zaruri olan tedbirlerle ve kanunla tahdit edilebilir."

Jack Donnelly, Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmelerinin, halklara, kendi kaderlerini tayin hakkını kazandırdığını söyler. Kişisel Ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası sözleşme (16 mart 1966)nin 1. Maddesi buna delalet eder.

Madde 1 (1) Bütün halkların kendi kaderini tayin hakkı vardır. Halklar bu hak sayesinde kendi siyasi statülerini serbestçe belirler ve kendi iktisadî, sosyal ve kültürel gelişmelerine , serbestçe devam ederler.

(2) Bütün halklar, kendi doğal zenginlik ve kaynaklarını, kendi amaçları için serbestçe tasarruf edebilirler... Hiç bir halde, bir halk, kendi geçim araçlarından yoksun bırakılamaz.⁷

Azınlık haklarını temin kapsamında değerlendirilebilecek diğer bir belge de "Her türlü Irk Ayrımcılığının Kaldırılması Hakkında Uluslararası Sözleşme"dir(4 ocak 1969). Bu sözleşmenin 2,3 ve 4. Maddeleri, her türlü ırk ayrımcılığını, irksal bölücülüğü, belli bir ırkı veya belli bir renkten gelenleri üstün tutma şeklindeki bir anlayışı reddetmeyi amirdir.⁸

⁷Jack Donnelly, age, s. 157.

⁸Şekerci, age, s. 26.

Jack Donelly, İktisadi, Sosyal Ve kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”nin 13. Maddesinin ebeveyne çocuklarını özel okullara gönderme özgürlüğü sağladığını, bunun azınlık kültürleri ve başka kültürel gruplar için, kültürel kimliği korumanın önemli bir aracı olabileceğini söylemektedir. Ve yine O’na göre; “Sivil ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”nin 27. Maddesi, azınlık grupları üyelerine “mensup oldukları gurubun diğer üyeleriyle birlikte, kendi kültürlerinden yararlanma, kendi dinlerine sahip çıkma ve uygulama, kendi dillerini kullanma hakkı”nı temin etmektedir. Bunun yanında başka birçok insan hakkı- özellikle ifade, basın, toplanma, din, siyasal katılma hakları ile ayrımcılık yasağı ve yasaların eşit koruması hakları- azınlıkların ve hatta, çoğunluk grupların kültürel haklarını korumak için etkin olarak kullanılabilir.⁹ “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”nin 26. maddesi de söz konusu hakları ele almaktadır. Jack Donelly, ifade, dernek ve din özgürlüğü hakları sayesinde, Birleşik Devletlerdeki Mormonlar ve Amishler gibi dini azınlıkların gelişmeye devam ettiklerini, buna mukabil, Birleşik Kilisenin ve başka dini gurupların, kiliseden ayrılmaya kalkın kimselere karşı aşırı psikolojik baskı, hatta bazen fiziki güç kullandıkları bilinmektedir. Sovyetler Birliği (eski demek lazım) ve çok sayıda başka ülke sırf resmi görüşe aykırı fikirlere sahip oldukları veya bunları alenen savundukları için, muhalifleri taciz, tevkif ve hapsetmekte, hatta onlara işkence etmektedir. Birçok durumda ise muhaliflerin ülkeden ayrılmasına bile izin verilmemektedir. Bu tür muameleler, uluslararası düzeyde tanınan insan haklarının reddettiği şeylerdir.¹⁰ demektir.

Yapılan bir anlaşmanın veya sözleşmenin kağıt üzerinde kalmaması, tatbikat alanına konulması esastır. Batının olumlu sayılabilecek bu adımlarının neticesinde, ne gibi müsbet gelişmeler sağlandığına bakmak faydalı olacaktır. Batılı Demokratik ülkelerde bile, yukarıda kaydedilen “her ferdin fikir, vicdan ve din hürriyetine hakkı vardır.” (Madde 18) temel hakkının ihlal edildiği görülmektedir. Din özgürlüğü beraberinde, o dinin müesseselerine sahip olmayı ve serbest icrayı gerektirdiği halde, bu müesseselere yönelik merkezi

⁹Jack Donelly, age, s. 165.

¹⁰Jack Donelly, age, s. 161,162.

otoritenin baskıları ve sınırlamaları sözkonusu ise, bu özgürlük çiğnenmiş demektir ve artık din özgürlüğünden söz etmek mümkün olmaz.

Batı, son yüzyılda, bünyesinde bulunan müslüman azınlıklara karşı takındığı iki yüzlü tavrı ile, inandırıcı olmaktan uzak görünmektedir. Nitekim Bosna-Hersek, Kosova, Sancak, Makedonya ve nihayet bütün Balkanlar'daki bütün müslümanlara yönelik tavrı, adeta batıyı, temel hak ve özgürlükler konusunda deşifre etmiştir. Bütün evrensel bildirgelere ve ek protokollere rağmen, azınlık çoğunluk demeden, insanlık rahatsızdır. Bildirgelere imza atan ülkeler, ufak çıkar hesaplarıyla, temel hak ve hürriyetleri çiğnemekten geri durmamaktadırlar. Bunun nedeni ise, ilahi bir takibatın olduğunu hesaba katmamaları, belki de hakları bir lutuf olarak değerlendirmeleridir. Oysa temel hak ve hürriyetler devletin insana verdiği bir lutuf değil, Rabbi'nin doğuştan insana kazandırdığı ilahi değerlerdir. Batı, haklar konusunda hakkın, kaynağını "ihtiyaç"tan değil "ilahi kazanımlar"dan aldığını anladığı gün, attığı adımların sahibi olacak ve samimiyetini ispat edebilecektir. Batının çıkmazı, hakkın kaynağı konusundaki yanlış teşhisidir.

Bunca İslâmî birikime ve 1400 yıllık deneyime rağmen, bu gün, insan haklarının en çok ihlal edildiği coğrafyanın, bazı halkı müslüman ülkeler olduğu görülmektedir. Söz konusu ülkelerde yönetimler, çoğunluğu oluşturan müslüman halkına dahi, dinini özgürce yaşama hakkı vermemektedirler. Bu, İslâm'ın neyi gerçekleştirmek üzere geldiğini bilmeyen, hatta kısa vadeli çıkarlarını zedeleyeceği zehabıyla, bunu bilmek bile istemeyen, devlet gücünü ve yine o gücün kaynağı olan tab'a karşı kullanmaktan utanmayacak derecede bencil yöneticilerin eliyle olmakta, demokrasi ve insan hakları havarisi(!) ülkeler de buna küçük çıkar hesaplarıyla göz yummaktadır. Mesela ABD'nin, halkı müslüman ülkeler, onların ulusal çıkarlarına aykırı eylem ve planlar içinde olmadıkça, bu ülkelerdeki ne yönetim tarzıyla ve ne de insan hakları ihlalleriyle ilgilenmediği görülmektedir. Aynı ABD'nin, Filistinlilere karşı İsrail'in gerçekleştirdiği insanlık dışı tecavüzlerin ele alındığı, her Birleşmiş Milletler oturumunda, İsrail'in yanında yer alması da bu cümledendir.

II-BATIDA İNSAN HAKLARI VE BU BAĞLAMDA AZINLIK HAKLARI VE KUR'ÂN

Kur'ân, Allah- insan ve insan- insan ilişkilerini, merhamet temelinde ele alan, insan merkezli, ilahi bir kitaptır. Bu bakımdan Kur'ân'ın ve buna bağlı olarak Hz Peygamberin (sav)'in "insan", "insan- Allah ilişkisi", "insanların birbirine karşı görev ve hakları" ve nihayet "insan- devlet ilişkisi" anlayışı, Batı'daki anlayıştan oldukça farklıdır. İslâm'ın öngördüğü "yönetim tarzı, yönetici ve halkın ilişkisi, vergi politikası, tarafsız yargılama, aksi ispatlanana kadar herkesin suçsuz olduğu kaidesi ilk elden müslümanlara ve onların yöneticilerine öğretilmiştir."¹¹

İslâm toplumunda fert ve devlet iki farklı unsur değil, birbirine kenetlenmiş bir bütündür. Devlet veya yöneticiye karşı ferdin haklarını korumak gibi bir durum söz konusu değildir. "İslâm toplumunda yönetici, İslâmi kaideler tarafından kuşatılmıştır ve İslâm'ın kaideleri, yöneticiye ayrı, yönetilene ayrı bir konum vaz'etmemektedir. Her ikisinin yükümlülük ve sorumlulukları aynı olduğu gibi, yaşam tarzları da farklı değildir. Kur'ân'ın buyrukları, sünnetin yol göstericiliği ve İslâm'ın ilk yöneticilerinin beyanı, bu hususta takip edilecek yöntemi belirlemiştir."¹²

Raşid el-Gannûşî, İslâmî adaletin insancıl oluşunu, Mümtehine Sûresi 8. ve 9. âyetlere dayandırdıktan sonra, bunu şöyle izah etmektedir; "İlâhî adalet, toplumsal zemin üzerinde ve insancıl, hür, açık ve bütün inançları, mezhepleri ve görüşleri kendi gölgesinde yaşamaları için sahiplenen bir toplumun kurulması için yapılan çağrıda ortaya çıkar. Seyyid Kutub'un da söylediği gibi; "ikrah, bu dinin varlığının ve bekasının unsurlarından biri değildir, o, kendini polis gücüyle ve baskılarla korumaz, kendi dinini kabul etmeyenleri korkutmaz, sıkıntıya sokmaz, onları kendi toprağından atmaz. Rusyanın yaptığı gibi, Sibiryanın buzullarına gömmez ve onları temizleme hareketleriyle, öldürüp

¹¹Şekerci, age, s. 81.

¹²Şekerci, age, s. 82.

yoketmez.” Şöyle ki o, akideye, her ferdin kendisini düzenin korunması için itaate zorlamaya dayanır.”¹³

Kur’ân’ın hedeflediği toplumun sınırları, herhangi bir engel ve kayıt olmadan, her cinsten, renkten ve bölgeden bütün müslümanlara ve anlaşmalı gayri müslimlere açıktır. İslâmî toplum, inançlarına, etnik kimliklerine, renklerine ve geldikleri yerlere bakmaksızın, bütün vatandaşlara mutlak adaleti veren bir toplumdur.¹⁴ Bu yargının Kur’ânî delillerini (Nisa 4/58 ve Maide 5/8. Ayetler gibi.) daha önce, “Kur’ân’ın Azınlıklara Tanıdığı Haklar” başlığı altında ele almış idik. Raşid el-Ğannûşî, “adaletin düşmana karşı bile farz olduğunu söylemektedir.”¹⁵ Bunu, İslâm’ın öngördüğü, adalet temeline oturtulmuş ve evrensel toplum düzeninde, İslâm’ı kabul etmeyenlerin bile, onun adaletinden istifade etme hakları olduğu şeklinde ifade etmek mümkündür.

Batının insan haklarının korunması alanında vücuda getirdiği bütün beyanname ve bunlara ek protokoller, “insan hakları, onuru, dini inanç, özgürlükleri, yaşam hakları, hukuksal hakları, dünya zenginliklerinden yararlanma, barış içinde yaşama, güvenlik, kültürel zenginliği koruma, ulus realitesi, ulus üstünlüğünü kabul etmeme v.s gibi önemli konuları kapsamaktadır. Yalnız, bütün protokol ve sözleşmelerde kendisini derinden hissettiren bir eksiklik ve zaafı görmek mümkündür. Hemen hemen her hak için neredeyse bir protokol kabul edilmiş, haklar çoğalmış ve çeşitlenmiş ve o derece de belirsiz bir hal almıştır. Bunun tek sebebi; “İlahi Hikmetle ilişkinin kesilmesi ve dolayısıyla bu kavramın varlık sebebi, hikmet-i vücudu olan ilahi sevgi ve manevi tekamül” hedefi ile ilgisinin unutulmasıdır.”¹⁶ Bu kadar sözleşme ve protokol olmasına rağmen “insanlık”, kendine ait temel hakları elde edememiş, gerek Birleşmiş Milletler ve gerekse üye ülkeler, sözleşmelerde yer alan hususları görmezlikten gelmişlerdir. Birleşmiş Milletler tarafından

¹³el-Ğannûşî Raşid, *İslâm Toplumunda Vatandaşlık Hakları*, Çev: Abdülmecit Can, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 73, 74.

¹⁴El-Ğannûşî, age, s. 75. (Seyyid Kutup, *İslâm Toplumuna Doğru*, s. 124,125 ve 134,135 den naklen.)

¹⁵el-Ğannûşî, age, s. 75.

¹⁶Şekerci, age, s. 23.

benimsenmiş temel ilkeler bizzat teşkilatı elinde tutan ve veto hakkına sahip devletler tarafından tam benimsenmiş olsaydı, yeryüzündeki üzüntülü sahneler görülmezdi.¹⁷ B.M'de veto hakkını haiz olan ülkeler, İnsan haklarının beşiği olma ve bunların bayraktarlığını yapma vasıflarına rağmen, istila ettikleri coğrafyaları asırlardan beri sömürmekte, hak ve hukuklarını koruma mücadelesine koyulmuş toplulukları terörist ilan etmekte ve onları yok etmektedirler. Gücü üstün tutan bu ülkeler, sömürdükleri ülkelerin başına, kendilerinin ekonomik çıkarlarını koruyabilecek anlayışta ve bizzat kendileri tarafından yetiştirilen yöneticiler vasıtasıyla bu sömürülerini sürdürmektedirler. Bu gün halkı müslüman ülkelerin birçoğu, bu çarpık anlayışın kurbanı olarak, insan haklarının hiçe sayıldığı coğrafyalar haline gelmişlerdir.

“Şu halde, Birleşmiş Milletlere vücut veren gelişmiş ülkeler, bizzat insan haklarını, “teahhütlerine” rağmen, dolaylı ve dolaysız olarak çiğnemekten çekinmemektedirler.”¹⁸ Hem insan haklarının felsefi kuramcılığını yapmak ve hem de bunları en çok ihlal eden olmak, sonuç olarak “çifte standart”, ancak ahlaki temelden yoksunlukla açıklanabilir. Ahlaki boyut ve ilahi kontrol bu beyannamelerin muhtevasına girseydi, bu gün bir Bosna trajedisi, İsrail'in Kudüs'ü işgali ve Filistin'li müslümanları yok etmesi, Güney Afrika Cumhuriyetinde zenci çoğunluğa reva görülen, zulüm ve yoketme, Afrika'da bir çok insanın açlık ve terör sebebiyle ölmesi ve. buna benzer. daha birçok dini ve kültürel topluma reva görülen haksızlıklar yaşanmazdı.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde yer alan 1. Madde, “Bütün insanlar hür, haysiyet ve haklar bakımından eşit doğarlar, akıl ve vicdana sahiptirler ve birbirlerine karşı kardeşlik zihniyeti ile hareket ederler.” İslâm'ın 1400 yıl önce seslendirdiği genel hükümlerdendir. Kur'ân bunu, Hucurat Sûresi 49/13. âyet ve İsrâ Sûresi 17/70. âyetlerde ele almıştır. Dolayısıyla batının 20. yüzyılda gerçekleştirdiği bu gelişme, baş döndürücü bir keşif değil, geç de olsa Kur'ân'dan çok sonra da olsa, bir hakkı teslimden ibarettir.

¹⁷Şekerci, age, s. 23.

¹⁸Şekerci, age, s. 24.

Aynı beyannamenin 2. Maddesinde bulunan mevzular, Kur'ân'a dayalı İslâm fıkhnının (hukukunun) tahakkuka çalıştığı hususlardır. Bunun Kur'ânî referansları, Maide 5/32, Hud 11/118, A'raf Sûresi 7/158,181, İsra Sûresi 17/33, Furkân Sûresi 25/68 v.b. âyetlerdir. Ancak Jack Donnelly, Mevdudî, Nedvi, Halid M. İshak, Macid Khadduri gibi müslüman bilginlerin bu ve benzeri ayetleri bu konuya istidlal etmelerini tenkid etmekte ve şöyle demektedir: "Bu konu hakkındaki arapça literatürün hemen hemen tamamında, modern sözleşme ve bildirilerle getirilen temel hakların listelendiğini ve sonra bu hakları, Kur'ân'ın metnine dayandırmaya ciddi olarak teşebbüs edildiğini görmekteyiz. İddia şudur; "İslâm bir bütün olarak insanlık için bazı evrensel haklar getirmiştir; her kişinin bir insan olması nedeniyle sahip olduğu temel haklar olarak... bunlara her şart altında riayet edilmesi gerekir" (Mevdudi 1976:10). "İnsan haklarının temel kavram ve ilkeleri, başlangıcından beri İslâm hukukunda mevcuttur" Hatta bazı yazarlar, batının yaptığı şeyin bin dörtyüz yıllık İslâmi fikirleri tekrarlamaktan ibaret olduğunu iddia etmektedirler(Nedvi 1966: 14-15). Ne varki bu iddialar hemen hemen tamamıyla dayanaksızdır. Halid M İshak, insan haklarının "İslâm öğretisinin özünde yattığı" nı ileri sürmektedir. Ne var ki, insan hakları oldukları iddia edilenler, bir kişinin sahip olduğu haklar olmayıp, sadece yöneticilerin ve bireylerin ödevleridir. Hayatın korunması hakkının temeli olarak zikredilen Kur'ân âyetleri, aslında, öldürme yasağıyla ve hayatın dokunulmaz sayılmasıyla ilgili ilahi emirlerdir. Adalet hakkında da, yöneticilerin adaleti sağlama ödevi olduğu görülmektedir. Özgürlük hakkı ise, haksız olarak köleleştirmeme ödevinden ibarettir. İktisadi haklar, hayatını kazanma ve muhtaçlara yardım etme ödevleri olarak anlaşılmaktadır. Yine ifade özgürlüğü hakkı, aslında doğruyu söyleme yükümlülüğüdür, yani bu "hak" başkalarının bir yükümlülüğü bile değil, fakat sözde hak sahibinin bir yükümlülüğüdür. Müslümanlar sürekli olarak ve kesin bir biçimde, dindaşlarına saygı ve onurla muamele etmekle emredilmişlerdir; ama bu emirlerin dayanakları, insan hakları olmayıp, yalnızca ödevler yükleyen ilahi emirlerdir. Macid Khadduri İslâm'a göre insanların sahip oldukları beş hakkı saymaktadır: kişisel güvenlik, kişisel itibara saygı, eşitlik, kardeşlik ve adalet (1946:77,78) sunulan birkaç kanıt

göstermektedir ki; İslâm bu konuları tamamıyla, terime yüklediği özel anlamdaki hak, yani *haklara tekabül etmeyen ödevler* açısından ele almaktadır. Khadduri "İslâm'da insan haklarının Allahın (cc) bağışladığı haklar olduğunu, çünkü nihai otoritenin O'na ait olduğunu"nu ileri sürmektedir. Bu tamamen tutarsızdır... Kafirler yalnızca hayat, mülkiyet ve din özgürlüğü güvencelerinden yararlanırlar; kölelerin sadece yaşama hakkı vardır, kadınlar da bazı başka hak ve ödevlerden yararlanırlar. Müslüman yazarların insan hakları olarak sundukları hususların her birinde ya hakka tekabül etmeyen sırf bir ödev söz konusudur, ya da var olan haklar, kişinin sırf insan olduğu için değil de hukuki veya manevi statüsünden dolayı sahip olduğu haklardır. İslâm'da esas olan haklardan çok ödevlerdir."¹⁹ J. Donnelly'in bu şekilde bir anlayışa sahip olması, o'nun Kur'ân'a, Kur'ânî hikmet (mantık) çerçevesinde bakmaması, Kur'ân'ın hangi olumsuzluklar içerisinde, neleri kaldırmaya ve neleri o kaldırdıklarının yerine ikame etmeye geldiğinin idrakinde olmaması sebebiyledir. Aynı zamanda o'nun "bu şekilde "ilahi hikmet" kavramının oluşturduğu, haklar- ödevler bağlantısını anlaması zordur. Fakat her "hak olan şey o fert için diğerinin üzerinde bir görevdir", yönetilenlerin hakkı, yönetenin üzerine bir görevdir. İslâm'da insan hakları, toplumun bütün bireyelerine şamildir. İnsanların durum ve ilişkilerinin çeşitliliğine gelince, hak olan bir şey bir taraftan haktır, diğer taraftan bir ödev ve görevdir"²⁰

Beyannamenin 18. Maddesinin ve Avrupa İnsan Hakları Ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme'nin 9. maddesi, din özgürlüğü getirmektedir. Bu da baş döndürücü bür buluş olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü Batı bu temel hakkı getirirken, demokratik ülkelerde bile bu hak yer yer gözardı edilmiştir. "Bireyin din olarak benimsediği bir dini herhangi bir devlet din olarak tanımaz ve o dine mensup insanın dini gereklerini icra fırsatı vermezse, insanın tabii olan bir temel hakkı bu bildirgelere imza atmış taraf devletler tarafından bizzat çiğnenmiş olur. Din özgürlüğünün sınırları, herhangi bir otorite tarafından sınırlandırıldığı zaman, buna özgürlük demek bir temel hakkı

¹⁹Jack Donnelly, age, s.58,59,60.

²⁰Şekerci, age, s. 34.

çığnemektir. Dindar dini özgürlüğünü, dininin buyruklarını icra ve izhar etmekle yerine getirebilir"..²¹ Bilindiği üzere Fransa, müslüman öğrencilere okullarda başörtüsünü yasaklamıştır. Aynı Fransa, "Kamu düzenini bozucu tesirler yapabileceği, batı aleyhinde görüşlerle, cumhuriyetçi ilkelere ters düşen fikirler içerdiği" gerekçesiyle, müslüman yazar Yusuf el-Kardavi'nin "İslâm'da Helal Ve Haram" adlı kitabını toplatmıştır.²² Bu konuda Kur'ân evrensel hükümler vaz'etmiştir. Bunlar, Bakara 2/256, Ali İmran 3/20, Yunus 10/99,108, Kehf 18/29, Kaf 50/144, Kafirun 109/6 v.b ayetlerdir. Bu konuyu daha önce "Din Vicdan Ve Fikir hürriyeti" başlığı altında ele almış idik.

Bildirgelerden "Kişisel Ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme"nin 1. maddesi, kağıt üzerinde halklara, kendi kaderlerini tayin hakkını kazandırmaktadır. Buna göre halklar, kendi siyasi statülerini belirleme, iktisadi, sosyal ve kültürel hayatlarını sürdürme imkanına sahiptirler. Bir halka, kendi kaderini tayin etme hakkını kazandırmak, ona; "bütün diğer insan haklarını ve özellikle, siyasal katılma, ifade, basın, toplanma ve dernek özgürlüğü"²³ hakkını kazandırmaktadır. Jack Donnelly, bu hakkın büyük ölçüde batılı sömürge yönetimleri altında yaşamış ve halen yaşamakta olan halklarla sınırlı olduğunu, buna mukabil, Irak ve İran'daki kürtlerin, Sirilanka'daki Tamil'lerin, Etyopya'daki Eritreli'lerin kendi kaderlerini tayin hakları olmadığına hemen hemen büyük kabul gördüğünü savunur. Ancak o, uluslararası düzeyde tanınan bu hakkın, Batı emperyalizmi ile mücadelenin bir parçası olarak doğmuş olduğunu ve görünüşteki yaygınlığına rağmen, uygulamada son derece sınırlı bir hak olarak kaldığını itiraf eder.²⁴ Ne varki bu hak, devletlerin parçalanma ve hükümetlerin devrim korkuları sebebiyle sınırlı kalmaya mahkum edilmiştir.²⁵

Kur'ân, İslâm toplumunda yaşayan ve kamuya karşı tehlikeli planların bir parçası olmamış bütün dini ve kültürel gruplara, siyasal katılım, ifade, basın,

²¹Şekerci, age, s. 35,36.

²²Şekerci, age, s. 36.

²³Jack Donnelly, age, s. 158.

²⁴Jack Donnelly, age, s. 158.

²⁵Jack Donnelly, age, s. 158.

toplanma, ve müesseseseleşme haklarını teslim etmektedir. Kur'ân, müslümanlara ve yöneticilere bu yönde ödevler ve yetkiler vaz'etmektedir. Biz bu hakları, Kur'âni delilleriyle birlikte, Eğitim Hakkı, İkamet Ve Seyahat Hürriyeti Hakkı, Sağlık ve Sosyal Güvenlik Hakkı, Fikir Hürriyeti, Çalışma ve İş Kurma Hakkı ve Mülkiyet Hakkı gibi ayrı başlıklar altında incelemiştik, burada tekrar etmeyeceğiz.

"Her Türlü İrk Ayrımcılığının Kaldırılması Hakkında Uluslararası sözleşme"nin 2, 3 ve 4. Maddeleri genel manada "ırk ayrımcılığı"nı reddetmektedir. "Buna rağmen bu güne kadar belli ülkeler, belli ırklar ve belli dinler ve bu dinlere mensup gruplar korunmuştur".²⁶

Kur'an, ırk ayrımcılığını, Allah'ın hak ve adalet anlayışı gereği kesin naslarla reddeder. İnsanları, ırklarına ve renklerine göre taksim edip, bunlardan her birine farklı davranılmasını, ayrımcılık yapılmasını ve biri gözetilirken, diğerrinin ikinci plana atılmasını kabul etmez ve bunu, Allah'ın hakimiyet ve iradesine karşı gelmek olarak değerlendirir. "Bazı ırk ve grupların başkaları üzerinde üstünlük iddia etmelerinin temelinde, Allah hakimiyetini tanımama ve kendilerinde insan üstü kudret ve meziyetler olduğunu vehmetme hastalığı yatmaktadır."²⁷ Bir ferdin, diğerr bir fertten, bir toplumun ,başka bir toplumdan üstün olduğu anlayışına sahip olması, ancak Firavunlaşma Nemrutlaşma ve Yahudileşme temayülü ile açıklanabilir ve bu, "bir tarağın dişleri gibi eşit olan" insanları, mukadder farklılıklar sebebiyle, ayrıma tabi tutarak, onların insanlığını inkar etmekle açıklanabilen, muameleler ve zulümle neticelenecektir.

"Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olması, O'nun varlığının delillerindendir"²⁸ "Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir diğerriden yarattık ve birbirinizi tanımanız için, sizi milletlere ve kabilelere ayırdık, Allah katında en üstün olanınız, (Allah'ın buyrukları

²⁶Şekerci, age, s. 26.

²⁷Temel Ali Rıza, *İslâm'da Ve Batıda İnsan Hak Ve Hürriyetleri*, s. 96.

²⁸Rum 30/22.

dışına çıkmaktan) en çok korunanınızdır. Allah bilendir, haber alandır.”²⁹
ez-Zemahşeri bu âyeti; bir insanın diğerine kendisiyle üstünlük sağladığı, şeref ve asalet kazandığı özelliğın (hasletin), nesep değil, takva (Allah'tan sakınmak, O'nun her izlediğini hissederek ona göre hareketleri düzenlemek) olduğu şeklinde tefsir etmiş ve bunu Hz. Peygamber (sav)'in şu iki hadisine dayandırmıştır: **“Nebi (sav) Mekkenin fethi günü tavaf etti, Allah'a hamd ve sena ettikten sonra şöyle buyurdu: “Sizden cahiliyet ayıbını ve tekebbürünü gideren Allah'a hamdolsun. Ey insanlar! İki tür insan vardır, birincisi mü'min ve müttaki olandır ve o, Allah katında kıymetlidir. İkincisi, facir ve şakî olandır ve o, Allah katında değersizdir.” buyurmuş ve bu âyeti okumuştur.” “Kimi insanların en kıymetlisi olmak mesrur edecekse, Allah'tan sakınsın”³⁰**

Allah Teâlâ İslâm'ı, O'nun hikmete binaen insanları farklı renk, sosyal ve iktisadi konumda yaratmasının künhüne vakıf olamayanların, sırf rengi veya diğer bir karakteri farklıdır diye, bir takım insanlara zulmetmelerini ortadan kaldırmak üzere göndermiştir. Bunu, şirkin olmadığı ve adalete dayalı bir sosyal düzeni inşa etmek olarak anlamak da mümkündür. Bu hususta, Kur'ân'dan sonra en kapsamlı ve en samimi insan hakları beyannamesi sayılan, “Veda Hutbesi”nde Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmaktadır: **“Ey insanlar! Dikkat edin, Rabbiniz birdir, babanız birdir. Arab'ın Acem'e, Acem'in Arab'a, kırmızının siyaha, siyahın kırmızıya takvanın dışında bir üstünlüğü yoktur.”³¹**

“İktisadi Sosyal Ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”nin 13. ve “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”nin 26. maddelerinin ebeveyne, çocuklarına özel eğitim-öğretim verdirebilme hakkını kazandırması ve bunun kültürel kimliği korumanın önemli bir aracı olması, “Sivil Ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”nin 27 maddesinin azınlıklara, din ve kültürlerine sahip çıkma, ifade, basın, dernek, toplanma, siyasal katılma ve kanun önünde

²⁹Hucurat 49/13.

³⁰ez-Zemahşeri, age, III/127.

³¹Hanbel, V/411.

eşitlik gibi hakları kazandırması kulağa hoş gelen ifadelerdir. Bu tür hakları kağıt üzerinde deklare etmekten, uygulamadaki müsbet sonuçlarını görmek daha önemlidir. Bu konudaki Kur'ânî görüş, "Kur'ân'ın azınlıklara tanıdığı Dîn, Vicdan Ve Fikir Hürriyeti, Kendi Hukuk Sistemini Seçme Hakkı, Eğitim Öğretim Hakkı ve Eşitlik gibi başlıklar altında ele alınmıştır.

Hülasa Kur'ân, İnsanları, din dil ve coğrafya farklılıklarını hesaba katmadan, bir aile ve bir bütün olarak kabul eder. O, insanların her türlü şirk ve zulümden uzak, müreffeh bir hayat yaşamalarını temin edecek, düzenlemeleri vaz'etmektedir. Batıda azınlık haklarını ele alan belgelerden evvel, Kur'ân belgesi, insanlığın yolunu aydınlatmaya devam etmektedir. Kur'ân, hiç bir şeyi ifrat ve tefrit noktasına vardiirmeden, olması gereken şekilde çözümlenmektedir. Kur'ân, hak ve adaletin kaynağı olarak Allah'ı gösterir. Nitekim "Hak", Allah (cc)'ın isimlerinden biridir ve bütün kullarına eşit olarak tecelli etmektedir.

SONUÇ

Saadet Asrında, özellikle Medine döneminden itibaren gayri müslimlerle ilişkiler müslümanların gündemine girmeye başlamış ve onlar açısından mühim konulardan biri haline gelmiştir. Çünkü bir arada ve içiçe yaşamak, hem buna ilahî hikmet gereği mecbur olunması ve hem de beraberinde getirdiği sorunlara kalıcı kural ve düzenlemelerle çözüm aranmasını gerektiren sosyal bir ihtiyaçtır.

İşte Kur'ân, bu ihtiyacı gidermek ve kıyamete değin insanların bir arada ve birbirlerinin haklarına tecavüz etmeden yaşayabilmelerini hedef alan prensipler vaz'etmiştir. Kur'ân'ın bu alanda vaz'ettiği evrensel prensiplerden anlıyoruz ki bütün insanlar din, dil, renk, cins, coğrafya ve diğer tefrik edici farklılıklar dikkate alınmaksızın "İnsanlık Ailesi"nin birer üyesidirler

Kur'ân, bütün insanları din seçiminde özgür bırakmış, zulüm ile netilenebilecek faaliyetlerin içinde olmadıkça müdahale edilmelerine de müsaade etmemiştir. Kur'ân'ın mü'minlere yönelik hitabı; kendileriyle savaşmadıkça hiçbir gayri müslime düşmanlık etmemeleri, onlarla iyi geçinip iyilik etmeleri olmuştur (Mümtehine 60/8,9).

Kur'ân, gerek bir arada yaşanması neticesinde İslâm toplumunun bir ferdi (vatandaşı) olma hakkını kazanan ve gerekse zulme yol açacak eylemler peşinde olduklarından dolayı kendileriyle savaşılıp mağlup edildikten sonra "cizye" karşılığında vatandaşlık statüsü kazanmış gayri müslimlere dışardan ve içerden gelebilecek her türlü tecavüzü bertaraf etmeyi İslâm toplumu üzerine bir yükümlülük olarak vaz'etmiştir.

Hattızatında gayri müslimlerin (azınlıkların) İslâm toplumunun "İslâm egemen" yapısına tabi olacaklarının bir göstergesi olarak verdikleri cizye, sembolik bir vergidir. Böyle bir verginin geri planında "İslâm Karakterli" sisteme saygı yatmaktadır. İşte cizye ile hedeflenen gaye varolduğu sürece, azınlıklar, İslâm toplumundaki bütün kamu hizmetlerinden -müslümanlar kadar- yararlanma hakkı da dahil olmak üzere tüm temel hak ve hürriyetlerden azami derecede istifade ederler.

Kur'ân, azınlıkları din seçiminde özgür bıraktığı gibi, hukuk seçiminde de özgür bırakmıştır. Bundan Kur'ân'ın çok hukuklu bir toplum modeli önerdiğini çıkarmak mümkündür. Modern bir terim olarak "çoğulculuk", Kur'ân'ın bu öngörüsü ile içi doldurulduğunda daha anlamlı hale gelecektir.

Rasulullah (sav) Efendimizin Medine'de başlattığı ve Modern devletin hedef edindiğini söylediği! ve hala ulaşamadığı "Çok Hukuklu Toplum"

modeli, Raşid Halifeler döneminde geniş bir coğrafyada tatbik imkanı bulmuştur.

Fakir düşen azınlığa beytü-l malden maaş bağlatan, hem “Müellefe-i Kulûb” ve hem de “Mesakîn” kapsamında değerlendirerek gayri müslime zekattan pay ayıran bir din, çağımızın dertli ve bunalımlı insanların önünde bir fırsat olarak bulunmaya devam etmektedir.

İnsanlık, aradığı saadeti bütün gayretlerine rağmen bir türlü yakalayabilmiş değildir. Kur’ân, hala insanlığın önünde bir umuttur. Evrensel prensipleriyle geçmişte olduğu gibi bugün de bir hidayet kaynağı olmaya devam edecektir.

Kur’ân’ın gayri müslim vatandaşlara hangi hakları kazandırdığını ilgili bölümde detaylıca izah ettik. Aynı şeyleri burada tekrar etmeyeceğiz. Ancak, Kur’anın, gayri müslimlerden de müslümanların bir nevi özgür olduklarına delalet eden dinlerini serbestçe yaşama ve tebliğ etme faaliyetlerine engel çıkartmamalarını istediğini, böyle yaptıkları takdirde dünyada kendi inançları veya dünya görüşleri sebebiyle hiçbir müeyyideye maruz kalmayacaklarına dair teminat vermekte olduğunu vurgulamak isteriz.

İslâm toplumunda yaşayan ve mevcut kamu düzenine uymayı teahhüt etmiş gayri müslim vatandaşlar, kendi din, dünya görüşü, ideoloji veya başka herhangi bir düşünce sistemini seçerler ve bu seçtikleri din veya din dışı sisteme uygun nasıl bir hukuku benimsediklerini beyan ederler. Bu beyan, tabii tutulacakları hukukî sistemi belirleyecektir. Yani Kur’ân gayri müslimlere arzu etmedikleri kanunlarla yargılanma dayatmasında bulunmaz, doğma karakter taşımaz.

İslâm toplumunda hoşgörü önemli neticeler veren bir uygulamadır. Bu terim, bugün anlaşıldığı gibi, ceberut muamelelere suskun kalmak değil, belki yaratılanı Yaratan’dan ötürü sevmenin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Hoşgörü, güç ve hakimiyet ister, zayıfların güçlülere (zalimleri) hoşgörmesi diye bir şey islâmî değil, aksine onun reddettiği bir şeydir. İnsiyatif sahibi, müslüman ise Kur’an, ona hoşgörüyü amirdir ve bununla toplum huzuruna katkı kastedilmektedir.

Hülasa Kur’ân, ilahî adalete dayalı bir toplum düzeni vaz’etmekle insanlığa yaşanabilir bir dünya sunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

AHMED B. HANBEL (ö:241/855), *"el-Müsned"*, I-VI, Dâru Sahnun ve Çağrı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1992.

AHMED EMİN, *"Fecru'l-İslâm"*, ter:Ahmet SERDAROĞLU, Kılıç Kitabevi, Ankara 1976.

ALİ el-HAFİF, *"el-Mülkiyetü Fiş-Şeriatil-İslâmiyye"* Daru'n-Nehezati'l-Arabiyye, Beyrut 1990.

ALTINTAŞ, Hayranî, *"Dehriyye"* mad., *"Diyanet İslâm Ansiklopedisi"* (DİA) IX, İstanbul 1994.

ARMAĞAN, Servet, *"İslâm Hukukunda Temel Hak Ve Hürriyetler"*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987.

ASAR, Subhi Abdurraûf, *"el-Mu'cemü'l-Mevzû Li Âyâtî'l-Kur'ânî'l-Kerîm"*, Dâru'l-Fazîle, Kahire 1990.

ATEŞ, Süleyman, *"Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri"* I-XII; Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1988-1991.

_____ *"Kur'ân'ı Kerim ve Yüce Meali"*, Kılıç Kitabevi, Ankara, Tarihsiz.

_____ *"Kur'ân'da İnsan Hakları"*, 1. Kur'ân Sempozyumu, 1-3 Nisan 1994, Bilgi Vakfı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1994.

el-BEYDÂVÎ, Abdullah b. Ömer (ö:791/1291), *"Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl"* (I-II), Matbaatü'l-Âmire, 1385 (h).

BORA, Tanıl, *"Türk Milli Kimliği, Türk Milliyetçiliği ve Balkan Sorunu"*, *"Bilgi ve Hikmet"* dergisi, Yaz 1993 sayısı.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (ö:256/869), “*el-Camiu’s-Sahih*” I-VIII, Daru Sahnun ve Çağrı Yayınlar, 2. Baskı, İstanbul 1992.

BULAÇ, Ali, “*Asrı Saadette Bir Arada Yaşama Projesi Medine Vesikası*” “*Bütün Yönleriyle Asrı Saadet’te İslâm*” I-V adlı kitabın içinde, Beyan Yayınları, İstanbul 1994.

_____ “*İslâm Ve Demokrasi*”, Beyan Yayınları, İstanbul 1993.

CASSÂS, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (ö:370/980), “*Ahkâmu’l-Kur’ân*” (I-V), thk: Muhammed es-Sadık Kamhavî, Mısır tsz.

ÇAĞIRICI, Mustafa, “*Adalet*” mad., (DİA), “*Diyanet İslâm Ansiklopedisi*”, İstanbul 1988.

DEMİR, Fahri, “*İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı Ve Servet Dağılımı*”, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986.

DEVELLİOĞLU; Ferit, “*Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*”, Aydın Kitabevi, 5. Baskı Ankara 1982.

DOĞAN, D. Mehmet, “*Büyük Türkçe Sözlük*”, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.

DONNELLY, Jack, “*Teoride Ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*”, çev: Mustafa ERDOĞAN, Levent KORKUT, Yetkin Yayınları, Ankara 1995.

DURSUN, Davut, “*Eşitlik*” mad., “*Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*” I-V, Risale Yayınları, İstanbul 1990.

EBU’L-BAKÂ, Eyyüb b. Musa el-Hüseynî el-Kefevî el-Hanefî (ö:1095/1683), “*Külliyâtü Ebi’l-Baka*”, Matbaatü’l-Âmire, 1287/1869.

EBÛ DAVÛD, Süleyman b. El-Eş’as es-Sicistanî (275/888), “*Sünenü Ebî Davud*” I-V, Thk: Muhammed Muhyiddin Abdilhamid, Daru Sahnun ve Çağrı yayınları 2. Baskı, İstanbul 1992.

EBÛ UBEYD, Kasım b. Sellâm (ö:224/837), "Kitabu'l-Emvâl", Daru's-Şuruk, 1. Baskı, Beyrut 1989.

EBÛ YUSUF, Yakub b. İbrahim (ö:182/798), "Kitabu'l-Harâc", Daru'l-Marife, Beyrut, tsz.

_____ Türkçesi, ter: Müderriszade Muhammed Atâullah Efendi, sadeleştiren: İsmail KARAKAYA, Akçağ Yayınları, Ankara 1982.

ELMALILI, Hamdi Yazır (ö:1942), "Hak Dini Kur'ân Dili" I-IX, Nebioğlu Basımevi, 3. Baskı, İstanbul 1968.

ERKAL, Mehmet, "Cizye", DİA, DİB yayınları, İstanbul 1993.

_____ "*Asr-ı Saadette Vergi*", ("*Bütün yönleriyle Asr-ı saadette İslâm*") adlı kitabın içinde, Editör: Vecdi AKYÜZ), Beyan Yayınları, İstanbul 1994.

FAYDA, Mustafa, "Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler", İstanbul 1989.

FAZLURRAHMAN, "Ana Konularıyla Kur'ân", çev: Alpaslan AÇIKGENÇ, Fecr Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1993.

el-FERRA, Ebu'l-Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Hanbelî (ö:457/1065), "Ahkâmu's-Sultaniyye", Mektebetü'l-İlâmi'l-İslâmî, 2. Baskı, Kahire 1406 (h).

el-FETÂVÂ el-HİNDİYYE (I-XVI), ter: Mustafa EFE, Akçay Yayınları, 2. Baskı, Ankara tsz.

el-FİRÛZÂBÂDÎ, Muhammed b. Yakub (ö:817/1414), "el-Kâmûsu'l-Muhîr", Müessesetü'r-Risale, 2. Baskı, Beyrut 1987.

_____ "*Besâir Zevî't Temyîz Fi Letâifi'l-Kitabi'l-Azîz*" I-V,

GANNUŞİ, Raşid, “*İslâm Toplumunda Vatandaşlık Hakları*”, Çev: Abdülmecid CAN, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.

HAMİDULLAH, Muhammed, “*İslâm’da Devlet idaresi*” Ter: Kemal KUŞCU, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1963.

_____ “*Mecmûatü’l-Vesaiki’s-Siyasiyye*”, Daru’n-Nefais, 6. Baskı, Beyrut 1987.

_____ “*İslâm Peygamberi*”, I-II, Çev: Salih TUĞ, İrfan Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul 1980.

_____ “*La Tolerance Dans L’oeuvre Du Prophete A Medine*” “*Hız Peygamber Gayri Müslimlere Nasıl Davrandı*”, Çev: Subhi Seyf, “*İlim Ve Sanat Dergisi*”, Mayıs-Haziran 1986, Sayı:7.

_____ “*Kanunlar İhtilafının İslâmî Mefhumu*”, Çev: Kemal KUŞCU, “*İslâm Anayasa Hukuku*” kitabı içinde, Editör: Vecdi AKYÜZ, Beyan Yayınları, İstanbul 1995.

_____ “*İslâm’da Gayri Müslimlerin Statüsü*”, Çev: M.Sabri KÜÇÜKAŞCI, “*İslâm Anayasa Hukuku*” kitabı içinde, Beyan Yay., İstanbul 1995.

_____ “*İslâm’a Giriş*”, Çev: Cemal AYDIN, Türkiye Diyanet Vakfı. Yayınları, Ankara 1996.

HİTTİ PHİLİP K., “*Siyasi Ve Kültürel İslâm Tarihi*”, Çev: Salih TUĞ (I-IV), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980.

İBN ABBAS (ö:68/687-688), “*Tenvîru’l-Mikbâs min Tefsîri-İbni Abbâs*”, Dâru’l-Kütübil İlmiyye, Beyrut tsz.

İBNU’L-ARABÎ; Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh (ö:543/1148) “*Ahkâmu’l-Kur’ân*”, (I-II), thk: Ali Muhammed el-Becâvî, Mısır 1957.

İBN HİŞAM, Abdülmelik (ö:213/828), *es-Sîretü'n-Nebeviyye* I-IV, 2. Baskı, Mısır 1375/1955.

İBNU'L-HUMMÂM, Muhammed b.Abdülvahid (ö:867/1457), "*Fethu'l-Kadîr*" (I-VI), Bulak 1315/1897.

İBN KAYYIM el-CEVZİYYE, Şemsüddin Ebi Abdillah Muhammed b. Ebî bekr (ö:751/1350), "*Ahkamu Ehli'z-Zimme*" I-II, Daru Kitabi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1995.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fida İsmail (ö:774/1372), "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*", (I-VII), thk: Dr. Muhammed İbrahim el-Benna, Muhammed Ahmed Aşur, Abdül Azîz Ğanîm, Kahraman Yayınları, İstanbul 1985.

İBN MACE, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezid (ö:275/888), "*Sünenü İbn Mace*" I-II, thk: M. Fuat Abdülbaki, Dâru Sahnun ve Çağrı Yayınları, 2. Baskı İstanbul 1992.

İBN MANZUR, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mukrim (ö:711/1311), "*Lisanü'l-Arab*" I-XV; Daru Sadır, Beyrut 1300 (h).

İBN RECEB, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî (ö:795/1396), "*el-İstihrâc li Ahkâmi'l-Harâc*", Dâru'l-Marife, Beyrut tsz.

KAPAR, M. Ali, "*Hz. Muhammed'in (sav) Müşriklerle Münasebetleri*", Esra Yayınları, Konya, 1993.

KARAMAN, Hayrettin, "*Mukayeseli İslâm Hukuku*" I-III, Nesil yayınları, İstanbul 1991.

KAYA, Remzi, "*Kur'ân'a Göre Ehli Kitap Ve İslâm*", Altinkalem Yayınları, Ankara 1994.

el-KARDAVÎ, Yusuf, "*en-Nas ve'l-Hakk*", "*İnsan ve Hak Mefhumu*", ter: Mustafa Ateş, İrfan Yayınevi İstanbul 1968.

KİTAB-I MUKADDES, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1972

eI-KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed (ö:671/1272), “*el-Cami li Ahkâmi'l-Kur'ân*” I-XX, Mısır 1967.

KUTUB, Seyyid, (ö:1966), “*İslâm'ın Dünya görüşü*”, çev: Ali ARSLAN, İstanbul 1970

MÂLİK B. ENES (Ö:179/795), “*el-Muvatta*” (I-II), DârU Sahnûn ve Çağrı Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 1413/1992.

MATURÎDÎ, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed(ö:233/944), “*Kitâbu't-Tevhîd*”, ter: Hüseyin Sûdi ERDOĞAN, Hicret Yayınları, İstanbul 1981.

MAVERDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, el-Bağdadî (ö: 450/1058), “*el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâti'd-Dîniyye*”, Mektebü'l-İlâmî'l-İslâmî, 2. Baskı, Kahire 1406.

MEVDÛDÎ, Ebu'l-A'lâ (ö:1979), “*İslâm'da Devlet Nizâmı*”, ter: Rasim ÖZDENÖREN, Hilal Yayınları, İstanbul 1967.

_____ “*İslâm'da Hükümet*”, ter: Ali GENCELİ, Hilal Yayınları, 3. Baskı, Ankara, tsz.

_____ “*Tefhîmü'l-Kur'ân*” (I-7), Ter: Komisyon, İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1996.

MEYDAN LAROUSSE (I-XII), Meydan Yayınları, İstanbul 1981.

MOLLAİBRAHİMOĞLU, Süleyman, “*Kur'ân'da Hak Kavramı*”, Diyanet Dergisi, 1996, sayı:32/1.

MUHAMMED FUAT ABDÛLBAKÎ, “*el-Mu'cemü'l-Müfehres Li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*”, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul 1982.

MUKATIL B. SÜLEYMAN, İbn Beşîr, el-Azdî, el-Horasanî, el-Belhî, el-Marvazî (ö:150/767), “*Kitabu'l-Vucûh Ve'n-Nazâir*” haz: Dr. Ali ÖZEK, İlmî Neşriyat, İstanbul 1993.

el-MUSULÎ, Abdullah b. Mahmud b.Mevdûd (ö:683/), “*el-Ihtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*” (I-V), Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul tsz.

MUTAHHARÎ, Ayetullah Murtaza, “*Adli İlâhî*”, Çev: Hüseyin HATEMÎ, İstanbul 1988.

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö: 261/874), *el-Camiu's-Sahîh*”(I-III), nşr:Muhammed Fuat Abdülbâkî, şerh: İmam Nevevî, Dâru Sahnûn, ve Çağrı yayınları, İstanbul 1992.

en-NESÂÎ,Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb (ö:303/915), “*Sünenü'n-Nesâî*” (I-VIII), Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

OLGUNER, Fahrettin, “*Batıl*” Maddesi, DİA, DİB. Yayınları İstanbul 1992.

OSMANLICA-TÜRKÇE ANSİKLOPEDİK LUGAT, (Komisyon), Türdav, İstanbul 1978

ÖKSÜZ, Hikmet, “*Lozanda Azınlıklar Meselesi*”, Türk Yurdu Dergisi, Ekim 1997, Sayı:122.

ÖNKAL, Ahmet, “*Rasullullah'ın İslâm'a Davet Metodu*”, 4. Baskı, Konya, 1987.

ÖZEL, Ahmet, “*İslâm Teokrasi Değil Nomokrasidir*”, *Altınoluk Dergisi*, Nisan1997, Sayı:134.

_____ “*Gayri müslim*” maddesi, DİA, c: XIII, İstanbul 1996.

_____ “*Dâruislâm*” mad., DİA, c:VIII, DİB Yayınları, İstanbul 1993.

er-RAĞIB el-ISFAHÂNÎ, Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed (ö:502/1108), *"el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân"*, thk: Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz.

er-RÂZÎ, Fahrüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (ö:606/1209), *"Mefâtihu'l-Ğayb"* (I-XXXII), Mısır tsz.

RİZÂ, Reşid, Muhammed (ö:1935), *"Tefsîru'l-Menâr"* (I-XII), Mısır 1935.

SÂBÛNÎ, M.Ali, *"Safvetü't-Tefâsîr"*, I-III, Dersaadet, İstanbul tsz.

SCHACHT, Joseph, *"İslâm Hukukuna Giriş"*, ter: prof. Dr. Mehmet DAĞ, Prof. Dr. Abdülkadir ŞENER, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1986.

es-SERAHSÎ, Şemsüddîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed (ö:490/1096), *"Kitabu'l-Mebsût"* (I-XXVIII), Çağrı Yayınları, İstanbul 1983.

SOSYAL BİLİMLER ANSİKLOPEDİSİ (I-IV), *"Azınlık"* maddesi (sba), Risale Yayınları, İstanbul 1990.

eş-ŞAFÎ, Muhammed b. İdris (ö:204/819), *"el-Ümm"* (I-VIII), Dâru'l-Marife, 2. Baskı, Beyrut 1973.

ŞEKERCİ, Osman, *"İnsan Hakları alanında Temel Belgeler Ve İslâm"*, Nûn Yayıncılık, İstanbul 1996.

_____ *"İslâm Ülkelerinde Gayri Müslimlerin Temel Hakları"*, Nûn Yayıncılık, İstanbul 1996.

et-TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (ö:310/922), *"Câmiu'l-Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân"* (I-XXX), Mısır 1954.

TEMEL, Ali Rıza, *"İslâm'da Ve Batı'da İnsan Hak Ve Hürriyetleri"*, Seha Neşriyat, İstanbul 1995.

et-TİRMİZİ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö:279/892), "Sünenü't-Tirmîzî", (I-V), thk: Ahmed Muhammed Şakir, Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1413/1992.

TOPALOĞLU, Bekir, "Adl" Maddesi, DİA, TDV Yayınları, İstanbul 1988.

TUĞ, Salih, "İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı", İstanbul 1984.

ÜNALAN, Abdulkerim, "İslâm Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye kullanılması", İzmir, 1997.

el-VÂHİDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed (ö: 468/1075), "Esbâbu Nuzûli'l-Kur'ân", thk:Kemâl Bayûnî Zağlûl, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1991.

WENSINCK, A.J., "Concordance Et Indices De La Tradition Musulmans", el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfazî'l-Hadîsi'n-Nebevî (I-VII), Dâru'd-Da've (Çağrı Yayınları), İstanbul 1986.

YÜKSEL, Nevzat, "Konularına Göre Kur'ân'ı Kerîm Fihristi", Bayrak Yayınları 8.Baskı, İstanbul 1995.

ez-ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. Ömer (ö:538/1143), "el-Keşşâf an Hakaiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akavîl fî Vucûhi't-Te'vîl" I-III, el-Matbaatü'l-Kübra el-Emîriyye, Bulak, Mısır, 1318(h).

ez-ZERKEŞİ, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh (ö:794/1392), "el-Bürhan Fi ulûmi'l-Kur'ân" (I-IV), thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Marife, Beyrut 1972.

ZEYDAN, Abdülkerîm, "İslâm Hukukuna Giriş", ter: Prof. Dr. Ali ŞAFAK, Kayıhan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1985.

_____ "Ahkâmu'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menîn...", Bağdâd 1963.

_____ "el-Ferd ve'd-Devle Fî Şeriatî'l-İslâmiyye", Bağdâd 1963.

ZUHAYLÎ, Vehbe, “*el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhu*”, “*İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*” (I-X) adıyla çev: Ahmet EFE, Beşir ERYARSOY v.d., Risale Basın Yayın Ltd., 2. Baskı, İstanbul 1992

